
İSA'NIN
SON GÜNLERİ
SHIMON GIBSON
Şenocak

İSA'NIN SON GÜNLERİ

SHIMON GIBSON

Çeviren: Işıl ÖZBEK

Şenocak

ŞENOCAK YAYINLARI - 37

Özgün Adı: The Final Days Of Jesus
Copyright © 2009 HarperOne

Türkiye'deki yayın hakkı Şenocak Yayıncılık
Pazarlama ve Ticaret A.Ş'ne aittir.

Yayın Yönetmeni
Bülent ŞENOCAK

Düzelti
Muhittin BİLGİN

Kapak Tasarımı / Dizgi
Gökhan DEMİRGIRAN

Hazırlık ve Baskı
VESTA Ofset Matbaacılık Hizmetleri San. ve Tic. Ltd. Şti.
Tel: (0212) 4457252 • Fax:(0212) 4457322
www.vestaofset.com

Baskı Tarihi: Şubat 2010

ISBN: 978-605-5615-06-2

Yayıncı
ŞENOCAK Yayıncılık Pazarlama ve Ticaret A.Ş.
1483 Sokak No: 30 / A Alsancak - İZMİR
Tel: 0232 464 17 12 • Fax: 0232 464 85 05
info@senocakyayinlari.com
www.senocakyayinlari.com

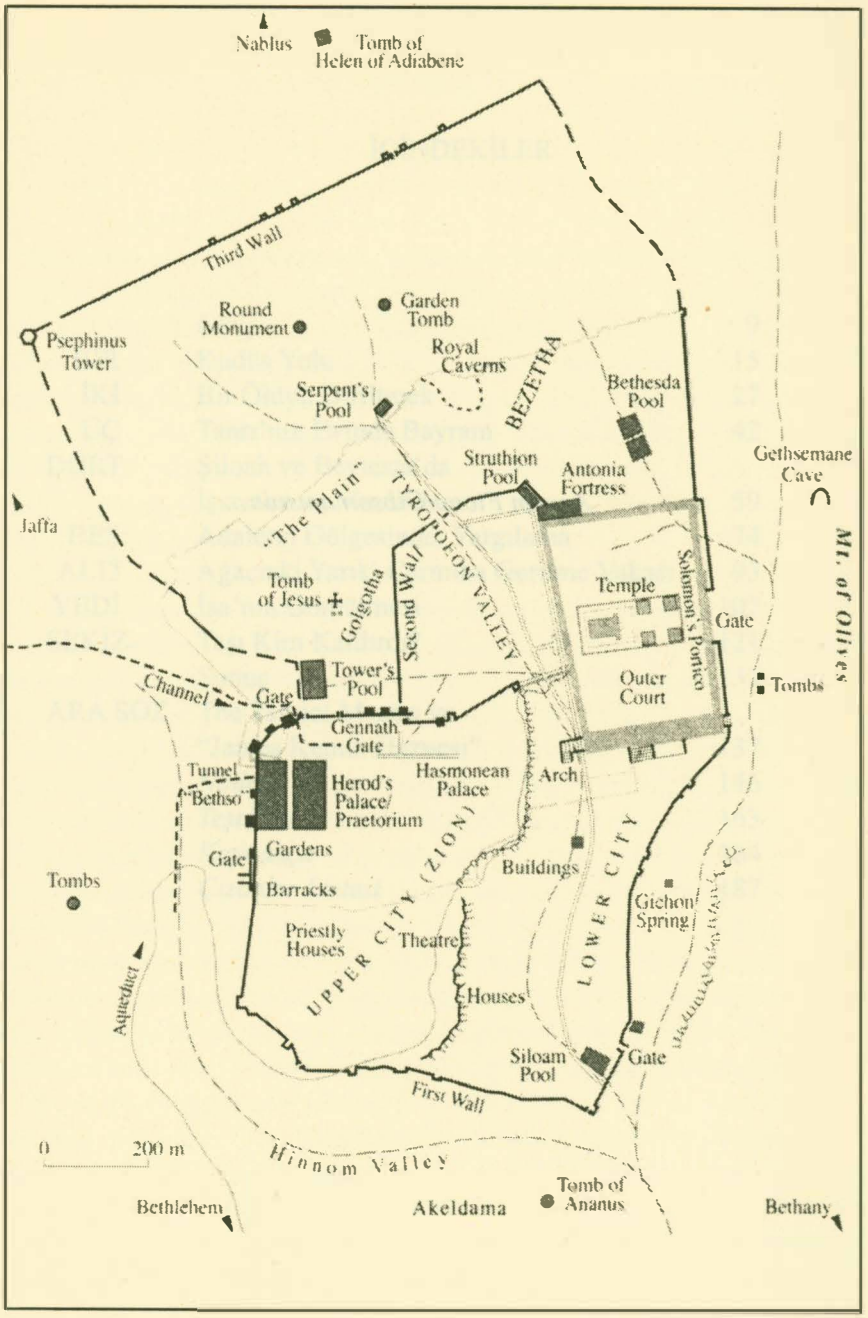
İSA'NIN SON GÜNLERİ

SHIMON GIBSON

Çeviren: Işıl ÖZBEK

Şenocak

İsa'nın Kafernahum'dan Kudüs'e giderken izlediği yol.
N
0
40 Km
Tyre
GALILEE
Capernaum
Bethsaida
Haifa
Magdala
Sea of Galilee
Cana
Tiberias
Sepphoris
Nazareth
Mediterranean Sea
Bet Shean (Scythopolis)
Jenin
Aenon
Samaria
Jordan River
COASTAL PLAIN
Tel-Aviv Yaffo
JUDEA
Archelais
Amman
Jericho
Bethphage
Jerusalem
Bethabara
Suba
Qumran
Bethlehem
Bethany
Machaerus
Dead Sea
Gaza
Hebron
Beer-Sheba
NEGEV DESERT

İS Birinci Yüzyılda Kudüs

Annem Fiona Gibson anısına…

İÇİNDEKİLER

	Giriş	9
BİR	Kudüs Yolu	15
İKİ	Bir Ölüyü Diriltmek	27
ÜÇ	Tanrı'nın Evinde Bayram	42
DÖRT	Şiloah ve Beytesta'da İşaretler ve Mucizeler	59
BEŞ	Adaletin Gölgesinde: Yargılama	74
ALTI	Ağaçtaki Yarık: Çarmıha Gerilme Vakası	93
YEDİ	İsa'nın Gömülmesi	107
SEKİZ	Taşı Kim Kaldırdı?	121
	Sonuç	132
ARA SÖZ	The Talpiot Mezarı ve "James Kemik Haznesi"	137
	Notlar	146
	Teşekkür	163
	Kaynakça	164
	Çizimler Listesi	187

GİRİŞ

İsa kimdi, arkeoloji bize onun hakkında neler anlatabilir? Birçok kişinin bilmek istediğinden eminim. İlahiyatçılarla tarihçiler anlatmayı denedi, binlerce kitap bunu doğruluyor. Peki arkeoloji, tarihsel bir kişilik olarak İsa hakkında daha fazla bilgi edinme maceramıza nasıl katkıda bulunabilir? Arkeoloji bize, İncil'deki anlatıların bağlamını veya arka planını açıklayıcı materyaller, tarihsel bakış açısının odağını "allayıp pullayan" malzemeler mi sağlıyor? Değilse, İncil anlatılarında yansıtılan İsa'yı ve Kudüs'te geçirdiği son günleri algılayışımızı büyük ölçüde değiştirecek benzersiz ve değerli bilgiler verebilir mi?

Ben arkeolojinin, tarihsel bir kişilik olarak İsa hakkında küçümsenen, pek başvurulmayan, ancak zengin bir veri kaynağı olduğuna inanıyor, bu inancımı ilerleyen sayfalarda açıklayabilmeyi umuyorum. İncil'in tarihsel yorumlarından elde edilen bilgiler ve görüşlerin yanında, arkeolojinin de kendini ifade etmesine olanak verilmeli. İki tarafta da bazı sorunlar var elbette: Arkeolojik kalıntılar fazlasıyla hasarlı olabilir veya yanlış yorumlanabilir; öte yandan kaynak metin, aktarımlar sırasında çarpıtılmış veya kopyalayanların yazım hatalarıyla dolu olabilir. Bu yüzden, arkeoloji, gerektiği gibi kullanılmalıdır; Kudüs'te yaşayan İsa ile ilgili anlatıları desteklemek veya yalanlamak için veya bu anlatıların tarihselliğini reddetmek amacıyla kullanılmamalıdır. İncil anlatılarını "sınamak", bunları tarih çalışmalarıyla karşılaştırmak ve farklılıklarını saptamak üzere kullanılan bağımsız bir araç olmalıdır. Arkeoloji, İsa'nın yargılanması gibi belirli olaylar hakkında yapısal açıklamalar ve yorumlar yapabilir, ancak bu açıklama ve yorumların sonradan sınanması ve tarihsel perspektif içine yerleştirilmesi gerekir.

Metinsel anlatılar gibi arkeoloji de çok katmanlıdır: her ikisi de açımlanmaya, geçmişin "gerçekleri"nin ortaya çıkarılması için derinlemesine incelenmeye muhtaçtır. Herkesin kabul edeceği gibi bu son derece zor ve karmaşık bir iştir. Kudüs'ün topografyasını ve kentin yerleşim planını bilmek gerekir. Dahası, Yahudi kültürünün birinci yüzyıldan günümüze ulaşan maddi kalıntılarını kavramak hayati önem taşır. Yazılı eserler çok yararlı

olabilir: Örneğin Sezariye'de bulunan ve Pontus Pilatus'un tam adıyla unvanını taşıyan taş bloğun parçası, önemli bir buluntudur ve bilimsel açıdan üstünlük sağlayıcı bir adım olmuştur. Kemik kutularından birinde Kayfa'nın adı bulunan mezar da İncil'deki öyküyü vurgulayan bir başka arkeolojik keşiftir. "James" osuarı (kemik haznesi) benzeri diğer yazıtların değeri kuşkuludur, çünkü doğrudan bilimsel kazılardan değil, eski eser satıcılarının koleksiyonlarından elde edilmiştir. Ancak bu durum, İncil anlatılarına ışık tutma çabasında, arkeolojinin yararına gölge düşürmemeli.

İsa'nın ömrünün son birkaç gününü geçirdiği yerler hakkında daha fazla bilgi edinme ihtiyacı çok uzun zaman önce başladı. Hristiyan hacıların, dördüncü yüzyılda başlayıp günümüze kadar süren Kutsal Topraklara, özellikle de Kudüs'e akını bu ihtiyacı açıkça yansıtır. Dindar insanlar, İncil anlatılarıyla ilişkilendirilen belli başlı yerleri kendi gözleriyle görmek ister. Bunlardan bazıları Sion Dağı'nda Son Yemek'in gerçekleştiği odanın bulunduğu geleneksel alan; Zeytin Dağı'nda, kahır yüklü zeytin ağaçlarıyla Getsemani Bahçesi; İsa'nın Pontus Pilatus tarafından yargılandığı Taş Kaldırım Gabbata; İsa'nın sırtında haçla geçtiği Dolorosa Yolu; İsa'nın çarmıha gerildiği Golgota veya Calvary Kayası ve Kutsal Kabir Kilisesi'nde İsa'nın mezarının kalıntılarını örten Baraka'dır.

Aynı sorular hacılar ve ziyaretçiler tarafından da soruluyor: Bu geleneksel yerler gerçekten güvenilir mi? İsa'nın gerçek mezarının Kutsal Kabir Kilisesi içinde bulunduğundan emin olabilir miyiz? 19. yüzyılda, yerel gezi rehberleri ve bölge papazları, Kudüs'ün ikinci derecede kutsal alanlarında farklı noktaları da işaret ediyorlardı; ancak bu, kenti ziyaret edenler arasında kafa karışıklığına ve kuşkulara yol açmıştı. Hacılarla seyyahların farklı verilere dayanarak tahmin yürütmek zorunda kalmaktan duyduğu rahatsızlık, bazı gezi yazılarında su yüzüne çıkıyordu.

20. yüzyılın başlarında gelen seyyahlar, İsa'nın asıl mezarının kentin kuzeyindeki "Mezar Bahçesi"nde bulunduğu yolunda yeni bir iddiayla karşılaştı, bu da daha fazla kafa karışıklığına yol açtı. Günümüzde, Hristiyan hacılar daha bilinçli ve ısrarcı; turist rehberlerinin "geleneksel" İncil mekânları hakkındaki açıklamalarının "bilimsel" kanıtlarını öğrenmek istiyorlar. Ancak bu, her istediklerini elde ettikleri anlamına gelmez.

İsa'nın son günleriyle ilgili bilgilere nasıl ulaşıldı? Sahnede ve beyazperdede görsel canlandırmalar sık sık kullanıldı. Aklıma gelen ilk sahne uygulaması Andrew Lloyd Webber ve Tim Rice'ın mükemmel müzikali "Jesus Christ Superstar" oluyor. Sinemada ise Pier Paolo Pasolini'nin olağa-

nüstü siyah beyaz filmiyle gösterime girdiğinde bir hayli öfke yaratan daha yakın tarihli "Günaha Son Çağrı" (The Last Temptation of Christ) filmini hatırlıyorum. Geçenlerde Mel Gibson'ın İsa'nın son günlerini anlatan filmi "İsa'nın Çilesi" (The Passion of Christ)'ni izlediğimdeyse kendimi başımdan aşağı bir kova sahte Hollywood kanı dökülmüş gibi hissetmiştim. Film Kudüs'te gösterime girmedi, çünkü yerel dağıtıcılar konunun İsrail seyircisi için "ilginç olmadığına" karar verdi. Bu yüzden filmi, Doğu Kudüs'teki İngiliz Arkeoloji Okulu'nun antikalarla dolu oturma salonunda, Arapça ve İngilizce altyazısı bulunan bir korsan CD'den seyrettim.

Bugüne kadar peygamber ve sağaltıcı İsa hakkında; Celile Denizi çevresindeki ilk görevi, görüşleri, sözleri ve dünyanın sonu öğretisiyle ilgili mesajları hakkında; Şeria Irmağı'nda Vaftizci Yahya'yla yaşadıkları hakkında binlerce akademik yazı yazıldı. Bilim adamları İncillerin hiçbirinin görgü tanığı anlatılarına dayanmadığını kabul eder, çünkü her biri İsa'nın ölümünden yaklaşık kırk ila altmış yıl sonra kaleme alınmıştır. Bu yüzden, ilk üç İncil (Markos, Matta ve Luka), edebî süreç içinde belirli bir ölçüde allanıp pullanıp süslenmiş sözlü gelenek aktarımı olarak kabul edilebilir. Dördüncü İncil ise (Yuhanna), diğer üçünün erişemediği birçok tarihsel veriden yararlanmıştır. Tartışmalar sonucunda, gerçekte ne olduğu konusunda belirli bir doğruluk derecesine ulaşmanın en iyi yolunun, İncilleri ve olası kaynaklarını tarihsel ve edebî açıdan dikkatle incelemekten geçtiğine hükmedilmiştir. Ancak arkeolojinin, daha önce elde edilenlere oranla, sunabileceği çok daha fazla bilgi var.

Bu kitapta, özellikle İsa'nın Kudüs'te, İÖ 30 yılında Fısıh (Hamursuz) Bayramı haftasına rastlayan son günleri üstünde durdum. Kudüs'e gitmek için yola çıkışından ve Beytanya'da geçirdiği günlerden başlayarak İsa'nın kent içinde, özellikle de Yahudi Tapınağı'yla hemen bitişiğindeki Beytesta ve Şiloah Havuzlarındaki faaliyetlerini inceledim. Mahkemenin yapıldığı yer de araştırıldı ve yeni arkeolojik bulgular ilk kez gün ışığına çıkarıldı. Mahkeme yerinin neye benzediğini bilmek, duruşmaları daha önce mümkün olmadığı biçimde gözümüzde canlandırma olanağı sağladı. İsa'nın çarmıha gerildiği ve gömüldüğü yerin tam olarak belirlenmesine de çalışıldı ve yeni arkeolojik bulgular değerlendirildi. Kudüs'te ele geçirilen birinci yüzyıldan kalma bir kefen, ünlü Torino Kefeni'yle karşılaştırıldı. Tarihsel bir kişilik olarak İsa'nın Kudüs'te attığı her adımı bizzat izleyerek giriştiğim macera sonucu birçok yeni fikir ve açıklama ortaya çıktı. Bu sonuçların bazıları okuru şaşkınlığa düşürebilir.

Arkeolog olduğumu öğrenen meraklı bir esnaf, "Öyleyse sana bir tür Indiana Jones diyebilir miyiz?" diye sordu. Afişteki resme uyup uymadığımı anlamak için beni tepeden tırnağa süzdü ve pek etkilenmedi. Doğru, filmin hayal ürünü kahramanıyla yakından uzaktan bir benzerliğim yok; balta girmemiş ormanın göbeğinde bir yerde, daracık bir yer altı geçidinde üstüme gelen devasa bir kayadan kaçmam gerekse ne yaparım bilmiyorum ama Orta Doğu'da çalıştığım sırada ben de kendi çapımda heyecanlı ve tehlikeli zamanlar geçirdim. Arkeoloji eğlenceli meslektir, ancak aynı zamanda son derece titiz bir detektiflik çalışması ve sıkıcı belgeleme işlemleri gerektirir; tozlu kütüphanelerde geçirilen saatlerin haddi hesabı yoktur. Öte yandan, toprağı eşelerken bir anda elinize gelen nadir ve eşsiz bir objeyi keşfetmenin heyecanını da yaşarsınız. Bir yazıt, bir heykel başı veya bir avuç sikke... Bir yer altı odasının kapısını açıp binlerce yıldır o kapıdan geçen ilk kişi olduğunuzu anladığınızda hissettiğiniz umut da vardır elbette. Öyle anlar insana olağanüstü bir coşku verir, birkaç metre ileride neyle karşılaşacağınızı düşünürken kan beyninize pompalanır. Tehlikeler de vardır. Örneğin, yerin metrelerce altında yarı yıkık tünellerde emekledim; bazıları öyle dardı ki geri dönüş olanağı hemen hiç yoktu. Üstelik oksijenin her an tükenebileceğini veya tavanın birden üstüme çökebileceğini biliyordum. Yabani hayvanlarla böcekler de sorun olabiliyor. Bir keresinde beni kovalayan öfkeli bir yaban domuzunun önünden zor kaçtım, başka bir sefer bir eşek arısı sürüsünün saldırısına uğradım ama genellikle sorun sadece yılanlarla akrepler olur. Askeriyenin geride bıraktığı patlamamış mermiler gibi ölüm saçan unsurların bulunduğu alanlarda çalışmak da tehlikelidir, her an tetikte olmak zorunda kalırsınız. Bunlara rağmen arkeoloji, çoğu zaman, aylar süren yorucu kazı işleri, titizlikle yürütülen belgeleme süreçleri, kazı sonrası değerlendirme toplantıları ve bulunanlardan bir anlam çıkarmak için araştırma kütüphanelerinde geçirilen günler ve gecelerden ibarettir.

Bana göre Kudüs, yer altındaki olağanüstü kalıntılarıyla dünyanın en heyecan verici arkeolojik alanlarından biridir. Kalıntıların bir bölümü açığa çıktı, bazıları hâlâ bulunmayı bekliyor. Eski şehrin büyük bölümü, modern evlerle büyük binaların altında kaldığı için kazı çalışması yapılamadığı halde İsrail'de en fazla kazı yapılan kent Kudüs. Talihim varmış ki meslek hayatımın bir bölümünü bu ilginç şehirde kazılar yaparak, geçmişin izlerini arayarak, tarihle arkeolojiyi birbirinin içinde anlamaya çalışarak geçirdim. Kral Büyük Hirodes'in sarayının hemen yanında İsa'nın yargılandığı yerde ve İsa'nın mezarından pek uzak olmayan Kutsal Kabir Kilisesi'nde kazılar

yaptım. Ayrıca, Tapınak Tepesi'nin altındaki yer altı kovuklarıyla Beytesta Havuzu hakkında ayrıntılı arkeolojik çalışmalar yürüttüm. Şu anda, Yukarı Kent bölgesinde, Bizans geleneğine göre Kayafa'nın evinin bulunduğu yerde kazı yapıyorum.

Toprağa vurulan her kazma darbesinin, Kudüs'ün geçmişiyle ilgili zengin bir bilgi kaynağını ortaya çıkaracağı söylenir, benim tecrübelerim de bunu doğruladı. Eski Kudüs'ün gelişmesiyle ilgili bilgilerimizde hâlâ önemli boşluklar ve belirsizlikler var, ancak ileriki sayfalarda göreceğiniz gibi son zamanlarda yapılan bilimsel kazılar, tarihsel açıdan çetrefilli birkaç konuya çözümler üretmeyi başardı. Burada asıl mesele şu: Ne kadar öğrenirsek öğrenelim, daha fazlasını öğrenmeye ihtiyacımız olduğunu daha açık görüyoruz ve yeni arkeolojik verilerden çıkardığımız sorular katlandıkça katlanıyor. Böylece toprak altından daha fazla bilgi elde etme çabamız sürüp gidiyor. Geçtiğimiz yıllarda yapılan birçok arkeolojik keşif, İsa'nın son günlerini geçirdiği şehrin genel görüntüsü hakkındaki algımızı temelden değiştirdi.

Bu kitabın *varlık nedeni*, İsa'nın Kudüs'teki son günlerini örten sır perdesini tümden kaldırma isteğimdi. Oraya neden gitti? Nasıl tutuklandı, yargılandı ve çarmıha gerildi? Gömüldüğü yer tam olarak neredeydi? Bu kitap, Kudüs kazılarında ele geçen arkeolojik buluntular ışığında İsa'nın son günlerini araştıran ilk çalışma. İsa ve Kudüs hakkında vardığım bazı sonuçlar tartışmaya açık olabilir ama okur bu noktada usta detektif Sherlock Holmes'un veciz sözlerini hatırlamalı: "Olanaksızı bertaraf ettiğiniz zaman geriye kalan, ne kadar olasılık dışı olursa olsun, gerçektir." Okur, olur da bu kitabın son sayfasına ulaşırsa ve kitabı kapattığında İsa'nın Kudüs'teki son günleriyle ilgili öyküyü aydınlatacak küçücük bir katkı yaptığına inanırsa, girişiğim çabada başarılı olduğuma inanacağım.

BİR

KUDÜS YOLU

"Ey Yeruşalim! Peygamberleri öldüren, kendisine gönderilenleri taşlayan Yeruşalim! Tavuğun civcivlerini kanatları altına topladığı gibi ben de kaç kez senin çocuklarını toplamak istedim, ama siz istemediniz."

(Luka 13:34)

Yeni Kudüs'e giden hiçbir turist, buranın İsa'nın son günlerini geçirdiği ve nihayetinde çarmıha gerildiği kent olduğu gerçeğini göz ardı edemez. İsa'nın, Kudüs kenti üzerinde hatırı sayılır bir etkisi vardır, belki de diğer bütün tarihî kişiliklerden daha fazla etkili olmuştur. Hristiyanlık, dördüncü yüzyıldan başlayarak Kutsal Toprakların resmî dini olarak kabul edilmiş; milyonlarca Hristiyan hacı, geleneksel olarak İsa'nın Çile Haftası'yla ilişkilendirilen yerleri görmek için Kudüs'e akın etmiştir.

Yaklaşık iki bin yıl sonra, İsa'nın varlığı bütün ağırlığıyla Eski Şehrin her yanında, örneğin Getsemani Bahçesi'yle Zeytin Dağı'nda, Acılar Yolu boyunca uzanan Hac Durakları'nda ya da Kutsal Kabir Kilisesi içinde bulunan çeşitli şapellerde hissedilmektedir. Dominiken, Fransiskan, Rum Ortodoks, Ermeni ve Habeş gibi farklı mezheplerden Hristiyan rahipleri veya keşişleri kentin sokaklarında dolaşır. Hediyelik eşya satan dükkânlar tepeden tırnağa ikonalar, Doğuş Kilisesi ve Calvary Kayası'nın zeytin ağacından yapılmış oymaları, haçlar, tütsü ve mum dolu koca sepetler ve gezi rehberleriyle kutsal mekânlara ait kartpostallar gibi çeşitli hatıra eşyasıyla doludur. Paskalya Haftası boyunca, sırtlarında özgün boyutlarında haçlar taşıyan inanmış Hristiyanlar, gruplar halinde ilahiler söyleyerek, dua ederek ve gözlerinden yaşlar süzülerek Acılar Yolu'ndan geçer. Her birinin dudaklarında İsa'nın adı vardır.

Kudüs, tarihi boyunca kutsallıkla yoğrulmuş, özgür ve açık fikirli olanlarla katı ve baskıcı olanlar arasında süregelen çatışmalar yüzünden olağan-

dışı gerilimlere sahne olmuş bir kenttir; hâlâ da öyledir. Burada ya gelişirsiniz, ya da boğulursunuz; ya filozof olursunuz ya da divane olup kendinizi sokaklara vurursunuz. Taşlarında sihir vardır. Kudüs, yaşadığı sürece herkesin mutlaka görmek istediği özel kentlerden biridir.

İncil anlatılarına göre İsa, buraya ilk kez çocukken, önemli bir Yahudi bayramı sırasında ailesiyle birlikte geldi. Tapınak bölgesine çıkan basamakları tırmandı, kararlı adımlarıyla adını şehrin tarihine yazdı. Bazıları kaderinin o andan itibaren belli olduğunu söyleyebilir. Bölge, İsa'nın yaşadığı dönemde, Tanrı Tapınağı'nın tepeden baktığı bir alandı; bu heybetli, muhteşem yapı kentin her yanından görülebiliyordu. Gerçekten de bir tapınak kentiydi. Öğrenmeye hevesli, duyarlı bir çocuk olarak İsa da hiç kuşkusuz Kudüs'ün, Yahudi tarihinin belli başlı olaylarıyla bağlantılı önemli bir yer olduğunun farkındaydı. Kral Davut ve Kral Süleyman burada hüküm sürmüşlerdi; Ahit Sandığı'nın getirildiği yer burasıydı; Tanrı Tapınağı Moriya Dağı'na inşa edilmişti ve Yahudi vaizler, halkı bu şehrin sokaklarında azarlamıştı. İsa yetişkinliğinde de önemli Yahudi bayramlarına katılmak, öğretmek ve iyileştirmek için defalarca Kudüs'e gelmiş, belki de "işaretler ve mucizeler" adamı olarak ün kazanmaya başlamıştı. Ancak Kudüs, İsa için neredeyse yasaklı bir mıknatıs gibiydi: Bir yandan, tahmin edeceğiniz gibi, aldığı Yahudi eğitimi ve Tanrı Tapınağı'na yakın olma isteği nedeniyle kentte olmak istiyor, diğer yandan da kent, öfkesini ve merhametini pekiştiriyor, sonuçta onu Yahudi ve Romalı yetkililerle sürtüşmeye kadar götürüyordu.

İsa'nın kaderi, 30 yılının Fısıh Bayramı haftasında belirlendi ve kentin kapılarından birinin tam karşısında, tahta bir haç üzerinde hayata veda etti. Çarmıha gerilmesi, nihayetinde Hristiyanlığın doğuşuna kapı açan sarsıcı bir olaydı. İlerleyen sayfalarda göreceğimiz gibi, arkeoloji, İsa'nın Kudüs'te boy göstermesi, vaaz verdiği ve hastaları iyileştirdiği yerler, mahkemesinin yapıldığı yer, çarmıha gerilme biçimi ve son olarak da gömüldüğü yerle ilgili bilgilerdeki boşlukları kapatma olanağı buldu.

Ancak öncelikle İsa'yı doğru tarihsel bağlama oturtmak için hayatında biraz geriye gidip Celile'deki geçmişinden bir ayrıntıyı ortaya koymamız, doğum ve ölüm tarihlerine açıklık getirmemiz gerekir. İsa'nın Kudüs'e yaptığı son yolculukla ilgili arkeolojik bulgularla *yol üzerinde* geçmiş veya ziyaret etmiş olabileceği yerleri ondan sonra değerlendireceğiz.

Meryem'le Yusuf'un oğlu İsa, İbraniler arasında Yeşua bin Yusuf (Yusuf oğlu İsa) olarak tanınıyordu (Yuhanna 1:45: "Filipus, Natanyel'i bu-

larak ona, Musa'nın Kutsal Yasa'da hakkında yazdığı, peygamberlerin de sözünü ettiği kişiyi, Yusuf oğlu Nasıralı İsa'yı bulduk, dedi.") Çoğu kişinin İncil'den öğrendiği kadarıyla İsa, çocukluğunu ve gelişme çağının büyük bölümünü, Aşağı Celile'nin tepelerinde kurulmuş küçük ve mütevazı bir köy olan Nasıra'da geçirdi ve Kudüs'teki görevini yerine getirmek üzere oradan yola çıktı[1]. Ancak etrafı taraçalı meyve bahçeleri ve bağlarla çevrili bir tarım köyü olması dışında, İsa dönemindeki Nasıra hakkında hâlâ bilinmeyen çok şey var. Hayvancılıkla uğraşıyor olmaları da mümkün. Köy çevresinde o dönemden kalma birkaç mezar mağarası, şarap presleri ve bir taş kap bulunduğu biliniyor. Nasıra kesinlikle ıssız veya ücra bir köy değildi, geniş ve gelişen Seforis kentine çok yakındı. Burası Hirodes Antipa tetrarşisinin (dörtlü yönetiminin) yenilenen başkenti olduğu halde İncillerde adı geçmez.[2] O dönemde Filistin'de bulunan köylerin ortalama büyüklüğüne bakarak Nasıra'nın, belki de ancak iki yüz kişinin yaşadığı bir hayli küçük bir köy olduğu söylenebilir. Başka bir deyişle, köyde yaşayan herkes birbirini tanıyordu.

Dahası, İsa'nın ailesi, bazılarının düşündüğü gibi yoksul değildi. Zanaatkâr (marangoz, taş ustası) olan Yusuf, onu köy toplumunun en üst seviyelerine, toprak sahipleriyle eşit düzeye yerleştirmiş olabilecek mesleki becerilere sahipti.[3] Matta İncil'i İsa'dan söz ederken Yusuf'un mesleğini açıkça belirtiyor: "Marangozun oğlu değil mi bu? Annesinin adı Meryem değil mi? Yakup, Yusuf, Simun ve Yahuda onun kardeşleri değil mi?" (13:55). İsa'nın, babasının zanaatını öğrenip öğrenmediği açık değil ama bazı sözlerinde bir zanaatkârın kullanacağı tanımlara rastlanıyor; örneğin "Sen neden komşunun gözündeki çöpü görürsün de kendi gözündeki merteği fark etmezsin?" (Matta 7:3-5). İsa, 118. Mezmurdan alıntı yapmayı da severdi: "'Yapıcıların reddettiği taş, işte köşenin baş taşı oldu." (Luka 20:17). Belli ki Yusuf, İsa'nın Tapınak'ta takdim edilmesini sağlamak amacıyla yapılacak Kudüs yolculuğunu ("Musa'nın Yasası'na göre arınma günlerinin bitiminde Yusuf'la Meryem, çocuğu Rab'be adamak için Yeruşalim'e götürdüler.") ve her yıl Fısıh Bayramı'nı orada kutlamak için gerekli masrafları karşılayacak mali olanaklara sahipti (Luka 2:41: İsa'nın annesi babası her yıl Fısıh Bayramı'nda Yeruşalim'e giderlerdi.). O devirde yolculuk masrafları son derece yüksekti ve herkesin karşılayabileceği bir maliyet değildi. Yolculuk sırasında ailenin evden uzakta olmasından doğacak gelir kaybı bir yana, yanlarına herkese yetecek kadar yiyecek almak, kaldıkları hanlar, geçtikleri yollar için belirli ücretler ödemek zorundaydılar. Kudüs pahalı

bir şehirdi, özellikle bayram dönemlerinde yatacak yerler için ödenen ücretler çok yüksekti. Bu yüzden, İsa'nın ailesi yoksul olamazdı.

Peki ya İsa'nın ailesinin kökeni? Yahudiyeli miydi, Celileli miydi?[4] Matta ve Markos'a göre İsa'nın Nasıralı olduğu söyleniyordu. Ancak Yuhanna, Nasıra'dan iyi bir şey çıkmış olabileceği fikrine kuşkuyla yaklaşıyor. Yuhanna, İsa'nın kökeniyle ilgili sorulardan şöyle söz ediyor: "Başkaları ise, 'Olamaz! Mesih Celile'den mi gelecek?' diye sordular. Kutsal Yazı'da, "Mesih, Davut'un soyundan, Davut'un yaşadığı Beytlehem Kentinden gelecek.' denmemiş midir?" (7:41-42). Beytlehem (bugünkü Beytüllahim) Celile'de değil, Yahudiye eyaletindeydi ve Kral Davut'un atalarının yaşadığı kentti. Matta, İncili'nin başına koyduğu soyağacında, İsa'yla Davut arasındaki bağa vurgu yapar. Matta biraz ileride İsa'nın ailesinin, Hirodes Arhelas devrinde bir nedenle Celile'ye "çekildiğini" söylerken Luka (2:4) Nasıra'da oturduklarını ve sadece nüfus sayımında kaydolmak için Beytlehem'e gittiklerini belirtir.

Bu yüzden iki olasılık var: Birincisi, İsa'nın Nasıra'da doğduğu ve Celileli, köklü bir aileden geldiği. Burada genel görüş, Beytlehem'le bağının, İsa'yla Kral Davut arasında güçlü bir soy ilişkisi kurmak amacıyla bazı İncil yazarları tarafından zorlandığı yolundadır. İkinci olasılık ise ailenin, en azından Yusuf kolunun, Kudüs'ün güneyindeki Yahudiye tepelerinden geldiği, ancak sonunda, İsa doğduktan bir süre sonra Celile'ye yerleştiği.[5]

Nasıra halkının daha sonraları yetişkin İsa'ya pek dostluk göstermemesi, ona köyün köklü ailelerinden birinin ferdi gibi değil de yabancı gibi davranmış olması da İsa'nın ailesinin Yahudiye kökenli olduğunu gösteriyor. İsa gerçekten de Nasıra'dan onurunu zedeleyecek, hatta kanlı denebilecek bir biçimde kovulmuştu: "ve onlar [ahali] ayağa kalkıp İsa'yı kentin dışına kovdular. Onu uçurumdan aşağı atmak için kentin kurulduğu tepenin yamacına götürdüler..." (Luka 4:28-29). Buradan anlaşıldığı kadarıyla, İsa'ya zarar vermek, onu uçurumdan aşağı atabilselerdi belki de taşlayarak öldürmek istemişlerdi. Daha sonraki rabinik yazmalarda, en az iki adam boyu yüksekliğinde bir uçurumun idam yeri olarak belirlendiğini, suçluların buradan atıldığını ve taşlanarak öldürüldüğünü okumak bizi pek şaşırtmaz.[6]

Arkeoloji, İsa'nın devrinde Nasıra'nın çok küçük bir köy olduğunu gösteriyor; bu türden şiddetli bir anlaşmazlık bütün köy üzerinde yıkıcı bir etki yaratmış olmalı. İsa Nasıra'dan Kafernahum'a kaçmayı başardığına göre, ailesinin de köyden sürüldüğünü veya kendi isteğiyle ayrıldığını varsaymak gerekir. Belki de bu, Markos'ta, balıkçı köyü Kafernahum'un "evi" ola-

rak nitelenmesini açıklıyor: "Birkaç gün sonra [İsa] tekrar Kafernahum'a geldiğinde, evde olduğu duyuldu." Celile Denizi kıyısında bulunan Kafernahum, hiç kuşkusuz, İsa'nın haham, öğretmen ve sağaltıcı olarak işlerini yürüttüğü ana üstü. İsa hayatının büyük bölümünü Celile'de, başlangıçta Nasıra'da, otuz yaşını biraz geçinceye kadar da birkaç yıl Kafernahum'da geçirdi (Luka 3:23).[7]

İsa'nın hayatının kronolojisi hakkında ne biliyoruz? Bu konu bilim adamları arasında daima bir çekişme konusu olmuştur ve bu özelliğini korumaktadır. Ben çarmıha gerilme olayının MS 30 yılında, İsa 36 yaşındayken, Vaftizci Yahya'nın başının Hirodes Antipa tarafından vurulmasından iki yıl sonra gerçekleştiği kanısındayım.[8] Peki, bu tarih, İncil anlatılarındaki kronolojik verilerle uyuşuyor mu?

İsa'nın, Kral Büyük Hirodes'in hüküm sürdüğü dönemin (M.Ö. 37-4) sonuna doğru dünyaya geldiği konusunda bir fikir birliği var. Üstelik bu Hirodes, Matta ve Luka'da sözü edilen Hirodes. İsa'nın Kral Hirodes devrinde Yahudiye'nin Beytlehem kentinde doğmasından sonra bazı yıldızbilimciler doğudan Yeruşalim'e gelip şöyle dediler: "Yahudilerin Kralı olarak doğan çocuk nerede? Doğuda onun yıldızını gördük ve ona tapınmaya geldik." (Matta 2:1-2) Matta'nın masumların (iki yaşına kadar olan bebekler) katliyle ilgili öyküsü hiçbir tarihî kaynaktan doğrulanamıyor ama Yahudi tarihçi Josephus Flavius'un belirttiği gibi Hirodes'in bilinen kıyıcılığı ve bunaklığıyla örtüşüyor. Hirodes'in sağlığı MÖ 7 yılından sonra hızla bozulmaya başladı.[9] Sonuç olarak, İsa'nın, Hirodes'in ölümünden önceki iki yıl içinde, yani M.Ö. 6 ve 4 yılları arasında doğmuş olması gerekir.

Luka'nın (2:1-5), Yusuf ile Meryem'in, Suriye'deki Roma Valisi Kirinyus tarafından yürütülen nüfus sayımında yazılmak için Beytlehem'e yaptığı yolculukla ilgili öyküsü karışık ve hatalıdır. Bu yüzden de tarihsel bir olay olarak kabul edilmesi mümkün değildir.[10] Bir kere Kirinyus Suriye'ye M.S. 6 yılında, Büyük Herod'un ölümünden on yıl sonra gelmiştir; bu yüzden nüfus sayımı ancak MS 6 yılında veya bir yıl sonra yapılmış olabilir. İkincisi, Sezar Augustus'un buyruğuyla yapılmış bir nüfus sayımına dair herhangi bir tarihsel belge yoktur. Ancak Matta, Meryem, Yusuf ve "küçük çocuk" İsa'nın, Herod Arhelas Yahudiye, Samiriye ve Edom bölgelerini de kapsayan krallığının başındayken Mısır'dan Filistin'e döndüğünü anlatır. Arhelas'ın MS 6 yılında tahttan indirildiğini ve o sırada İsa'nın "küçük bir çocuk" olduğunu (On iki yaşında veya daha küçüktü.) göz önüne alırsak o zaman MÖ 6, İsa'nın doğum tarihi için daha makul bir yıl olur.

Kesin gibi görünen tek veri, çarmıha gerilişinin Pontus Pilatus'un Yahudiye valiliği sırasında, MS 26-36 yılları arasında ve Kayafa'nın Kudüs'te Yahudilerin başkâhini olarak görev yaptığı MS 18-36 yılları arasında gerçekleştiğidir.[11] İsa'nın MÖ 6 yılında doğduğunu varsayarsak, İS 30 yılında (Vaftizci Yahya'nın başının kesilmesinden iki yıl sonra) çarmıha gerilmiş ve öldüğü sırada 36 yaşında olması gerekir.[12] Öte yandan, İsa'nın MÖ. 6 ile M.S. 30 yılları arasında yaşadığını kesin olarak bilmenin mümkün olmadığını kabul etmek zorundayız. Aslında bilim adamı E. P. Sanders, kronolojiyle ilgili yeni veriler elde edilinceye kadar, belki de en iyi çözümün kaynakların doğruluğunu daha geniş bir bakış açısıyla değerlendirmek olacağını; bunun, yalnızca birinin değil, tümünün belirsizliklerle dolu veya bazı ayrıntılarda hatalı olduğunu kabul etmemizi sağlayacağını belirtmiştir.[13]

36 yaşındaki İsa'nın, Kudüs'e doğru son yolculuğuna çıkarken akranlarınca hayatının en olgun çağında bir erkek olarak nitelenmiş olması mümkün, çünkü o dönemde ortalama ömür çok daha kısaydı, kırkını geçenlerin sayısı azdı. Markos'a göre: "İsa oradan [Kafernahum] ayrılıp Yahudiye'nin, Şeria Irmağı'nın karşı yakasındaki topraklarına geçti. Çevresinde yine kalabalıklar toplanmıştı." (10:1). İncil anlatıları karışık, hatta zaman zaman çelişiktir.[14] Örneğin Yuhanna İncili'nde İsa'nın Celile'den Kudüs'e yaptığı yolculuğun hiç sözü geçmez, sadece dolaylı olarak İsa'nın Aşağı Şeria Vadisi'nde göründüğünden bahsedilir.[15]

Luka'nın dediğine göre İsa, öğrencileri, aile fertleri ve yandaşlarıyla birlikte Kafernahum'dan güneye doğru yola çıktı; Celile ve Samiriye sınırları *arasından* geçerek ilerledi. O halde bağımsız Skitopolis (Bet Şe'an) topraklarına girmiş olmalılar. Skitopolis'in zengin tarım arazileri, Hirodes'in ölümünden sonra oğluna geçmemiş, Suriye eyaletinin mülkiyetinde kalmıştı.[16] İsa oradan Kudüs'e ulaşmak için olası üç güzergâhtan birini seçmiş olmalı: Samiriye'nin kuzey tepelerine tırmanarak Cenin'den geçen, oradan engebeli araziyi kat ederek Nablus'a varan ve nihayet Kudüs'e bağlanan yol. Daha kestirme bir yolsa Şeria Vadisi'nin doğu sınırları boyunca ilerleyerek Skitopolis'ten güneye inen, Phasaelis (bugünkü El-Fasayil) ve Archelais (bugünkü Auja et-Tahta) üzerinden geçerek Eriha'da son bulan güzergâh. Şeria Vadisi'nin doğu kıyısından geçen bir başka yol da Skitopolis'e yakın bir noktadaki geçitten (ed-Damieh Köprüsü) Şeria Nehri'ni aşıyor, Ghor bölgesini bir baştan diğerine katederek güneye, aşağı yukarı Eriha'nın karşısında bulunan Bethabara'ya ulaşıyor. Seçtiği yol, İsa'nın Kudüs'e ayak

basışının arka planını anlamak açısından önem taşır. Birinci yolu seçse, yandaşlarını tehlikeye atmış olurdu. İkinci yolu seçse, Kudüs'e varmadan Yahudiye yetkilileri tarafından gereksiz bir çatışma ortamına sürüklenebilirdi.

Oysa "Şeria'nın karşı kıyısından geçen" üçüncü yol onu aşina olduğu topraklara götürdü, çünkü iki yıl önce burada, Vaftizci Yahya önderliğinde bir grup vaftizciye katılmıştı. Dahası, Perea bölgesinde (Herod Antipas'ın toprakları) bulunan Aşağı Celile'nin yerlisi olduğundan, "Şeria'nın ötesi"ndeki (eski Ürdün Devleti topraklarının büyük bölümünü kapsayan) Perea bölgesinden geçmesi, yetkililerin pek fazla engellemesiyle karşılaşmayacağı için yolculukta kolaylık sağlayabilirdi. Yahudiye'den geçmeye karar verseydi böyle bir kolaylık söz konusu olmayacaktı.

Samiriye'nin dağlık arazilerinden geçen ikinci yol tehlikeli kabul ediliyordu: Samiriyelilerin, Yahudi yolcu kervanlarına saldırdığı biliniyordu. Yahudi Tarihçi Josephus, "bayram kutlamaları için [Kudüs'e doğru] yola çıkan kalabalık bir Yahudi topluluğunun Samiriye ovasından geçerken" saldırıya uğradığını ve aralarından birkaç kişinin cinayete kurban gittiğini anlatır. Sebaste (Eski Ahit'te Samiriye) putperest bir kent olduğu halde, kırsal kesiminde Samiriyelilerin varlığı güçlüydü. İsa'nın Samiriye bölgesini ziyaret ettiği Luka ve Yuhanna İncillerinde açıkça belirtilmiş, ancak Matta'ya göre öğrencilerinin oraya gitmesini yasaklamış. Aslında, Sebaste yakınlarında bir su kaynağında (Yakup'un Kuyusu) sivri dilli bir yerli kadın, İsa'ya orada ne yaptığını sorar, "Çünkü Yahudiler'in Samiriyelilerle ilişkileri yoktur." (Yuhanna 4:9).[17]

Son olarak, Şeria Vadisi'nin batı kıyılarında görünen İsa'nın, Yahudiye topraklarını ve Roma temsilcisinin denetiminde bulunan bölgeyi tehlikeli kabul eden kalabalık bir halk topluluğuyla dolaştığı söyleniyor. Ne de olsa İsa, Fısıh Bayramı için Kudüs'e doğru yola çıkan bir kervana katılmış sıradan bir hacı değil, öğrencilerinin ve yandaşlarının önderiydi. Bu da yetkililerce bir tehdit olarak algılanmış olabilir. Eriha'nın 12 Roma mili kuzeyinde, yolun iki yanına kurulmuş olan Archelais kentinden dikkat çekmeden geçmesi zor olurdu. Archelais kentini, Büyük Kral Hirodes'in oğullarından Herod kurmuş, uçsuz bucaksız hurmalıklarının merkezi olarak da kendi adını vermişti. Kentin kalıntıları, bugün Kirbet Bayudat adı verilen yerde bulundu, ben de geçenlerde ekspertiz için burayı ziyaret ettim. Alanın sadece küçük bir bölümü kazılmış, ancak konut yapıları, törensel arınma havuzları, sayısız çanak çömlek ve taş kaplar gibi MS birinci yüzyıldan kalma

buluntular çok etkileyici.[18] Kazı alanının çevresi bugün oldukça sevimsiz ve çorak görünüyor ama antik çağda yemyeşil bir vahanın içinde kurulu gelişmiş bir kent olmalı.

Bu nedenlerle, Markos ve Matta'nın önerdiği "Şeria Nehri'nin karşı kıyısı"nda, yani Şeria Vadi'sinin doğu kıyısında ve Perea toprakları içinde uzanan yolun, İsa'nın Kudüs'e giderken izlediği yol olması olasılığı akla daha yakın geliyor.

Kafernahum'dan Kudüs'e yolculuk, İsa ve maiyetindekilerin her durakta ne kadar kaldıklarına bağlı olarak, bir haftaya yakın sürmüş olmalı.[19] O dönemin ana yolları basitti; yüzeyleri basılmaktan sıkışmış, taşları ayıklanarak kenarlarına yığılmış 2 ila 6 metre genişliğinde yollardı.[20] O zamanlar taş döşeli yollar yoktu. Kervanlar, yiyecek ve erzakını sırtında taşıyan, ellerinde asalarla yürüyen insanlardan oluşurdu. Belki de yaşlılarla çocuklar eşek veya katırlara biniyordu. Yaz aylarının kavurucu sıcağında Şeria Vadisi'nde yürümek, cehennemde yürümek gibidir. Ancak kış ve ilkbahar aylarında hava yumuşar, belirlenmiş durak noktalarında açık havada uyumayı mümkün kılar. Onlar da yol üstündeki küçük köylerde ve su kaynaklarında mola vermiş olmalılar. Amerikalı bilim adamı Chester Charlton McCown, "Ilık hava ve o mevsimde dağlık alanlarda çok sert olabilen fırtınaların vadide pek görülmemesi, Şeria yolunun, kalabalık topluluklar halinde Fısıh Bayramı kutlamalarına gidip dönen köylü hacılarca en uygun yol olarak kabul edilmiş olmalı." diye yazıyor.[21]

İsa'nın seçtiği yol, daha önce kılavuzu Vaftizci Yahya'nın sık sık uğradığı Aynon ve Bethabara adlı vaftiz yerlerinden geçmiş olabilir. Ben İsa'nın Şeria Vadisi'nde boy göstermesinin stratejik bir adım olduğuna inanıyorum. Orada başka hastaları iyileştirebilir, Vaftizci Yahya'nın beklenen halefi olarak yerini sağlamlaştırabilirdi. Muhtemelen, vaftizcilik hareketinden ciddi bir destek alma çabasında başarısız olmuştu. Skitopolis'in hemen güneyindeki Aenon pınarı yakınlarında bulunan Salim'i ziyaret etmiş, hatta belki de bir süre burada kalıp dinlenmiş olabilir. Aenon, Vaftizci Yahya'nın, İS 28 yılındaki ölümünden önce bir süre kalarak halkı vaftiz ettiği yerdi: "Yahya da Salim yakınındaki Aynon'da vaftiz ediyordu. Çünkü orada bol su vardı. İnsanlar gelip vaftiz oluyorlardı." (Yuhanna 3:23). Üçüncü yüzyılın başlarında yazan Eusebius'a göre, "Skitopolis [Bet Şe'an]'in 12 kilometre güneyinde, Salim ve Şeria Nehri'ne yakın yer bugün hâlâ duruyor." Seyyah Egeria (İS 384), batıdaki ana yoldan Şeria Nehri'ne indikten sonra geniş bir ovadan geçtiğini ve Sedima adı verilen, bir tepeciğin üstünde kilisesiyle

büyük bir köye geldiğini anlatırken, "Yakınlarda bir kaynaktan çıkan güzel, temiz su tek kol halinde akıyordu. Pınarın hemen önünde bir tür havuz vardı; görünüşe göre, kutsal Vaftizci Yahya'nın, insanları vaftiz ettiği yer burasıydı." diye yazıyordu.[22] Altıncı yüzyıldan kalma Madaba'daki kutsal toprakların mozaik haritasında da Salim aynı yerde görünüyor.

Salim, Tell er-Ridrha (bugünkü Tell Shalem)'yla, Aynon da kuzeydoğudaki tepenin dibinde bulunan pınarla (Ayn İbrahim) özdeşleştiriliyor, ancak daha önce yapılan arkeolojik araştırmalar Vaftizci Yahya ve İsa dönemine tarihlenen toprak kaplar veya benzeri kalıntıların varlığını kanıtlayamadı.[23] Öte yandan, geçen yıl kazı alanına yaptığım gezi bir hayli aydınlatıcı oldu: Kazı alanının yüzeyinden elde edilen MS birinci yüzyıldan kalma toprak bir tencerenin büyük bir parçası ve parlak kırmızı astarla kaplı, mühür bezemeli kaplar (terra sigillata), İsa'nın buradan geçtiği zaman pınarın gerçekten var olduğunu gösteriyor. O halde, komşu köyün, İsa ve yandaşlarının mola verdiği duraklardan biri olması mümkün.[24] Ne yazık ki pınarı çevreleyen bölgede ve havuzunda arkeolojik kazı yapılamıyor, çünkü yakınlardaki Tirat Zvi Kibutzu'na ait modern bir balık havuzuna dönüştürülmüş. Dahası, askeri işaret levhalarına bakılırsa, pınarın ve köyün bulunduğu alanda hâlâ patlamamış birkaç kara mayını var.

Markos, Matta veya Luka'da hiç bahsi geçmediği halde, İsa'nın son yolculuğu sırasında ulaşmış olması olası yerlerden biri de Aşağı Şeria Vadisi'nde, Ölü Deniz'in hemen kuzeyindeki Bethabara. Öte yandan Yuhanna, "Tekrar Şeria Irmağı'nın karşı yakasına, Yahya'nın başlangıçta vaftiz ettiği yere gitti ve orada kaldı." (10:40) diyor; bunu Bethabara'ya bir gönderme olduğunu varsaymamız gerekir. İsa'nın oraya uğraması, hiç kuşkusuz, Vaftizci Yahya'nın halefi olarak konumunu sağlamlaştırma çabasında önemli bir adımdı: "Birçokları, 'Yahya hiç mucize yapmadı ama bu adam için söylediklerinin hepsi doğru çıktı.' diyerek İsa'ya geldiler. Ve orada birçokları ona iman etti." (Yuhanna 10:41-42).

Bethabara ("geçit evi") Ölü Deniz'in hemen kuzeyinde, Şeria Nehri üzerindeki geçidin ve batıya, Eriha'ya uzanan yolun yanına kurulmuş bir köydü. Bu yerin, bir geçiş noktası olarak önemi İsa'nın gözünden kaçmış olamaz elbette. Ne de olsa burası Yeşu'nun İsrailoğulları'nı Mısır'dan çıkarıp Vaat Edilmiş Topraklar'a götürürken geçtiği, İlyas'ın Şeria Nehri'nin sularını yardığı ve ateşten atlı bir arabayla göğe çekildiği, Vaftizci Yahya'nın görevine başladığı ve İsa'yı vaftiz ettiği yer.[25] Şeria Nehri'nin batı kıyısında yapılan yeni arkeolojik kazılar ve araştırmalar, bölük pörçük de olsa

MS.birinci yüzyıla tarihlenen bazı kalıntıları gün yüzüne çıkardı ama Bethabara köyünün İsa devrindeki varlığını kesin olarak kanıtlayacak buluntulara henüz ulaşılamadı.[26]

Şeria Nehri üzerindeki Bethabara geçidinden karşı kıyıya geçen İsa, Eriha Ovası'nı aşarak tepeler arasından batıya, Beytanya ve Beytfaci köylerine, ardından da Kudüs'e uzanan yola çıktı.[27] Eriha, kuzeyden ve doğudan gelen hacı kervanları için önemli bir mola yeriydi. İlerlemeyi sürdüren İsa, Eriha Vahası'na ulaştı, ancak muhtemelen burada pek fazla kalmadı: "Sonra Eriha'ya geldiler. İsa, öğrencileri ve büyük bir kalabalıkla birlikte Eriha'dan ayrılırken Timay oğlu Bartimay adında kör bir dilenci yol kenarında oturuyordu." (Markos 10:46) Markos, İsa'nın Eriha'ya gelişini öyle beceriksizce anlatıyor ki insan, Markos'un veya öyküyü dinlediği kaynak kişinin gereksiz görüp anlatmadığı başka olayların meydana gelip gelmediğini merak ediyor. Başka bir olasılık da Markos İncil'ne kaynak olan malzemenin Aramiceden Yunancaya çevrilirken, biçimsel kaygılarla elenmiş olması.[28]

Matta'ya göre, kente yakın bir yerde *iki* kör adam vardı:

> "Eriha'dan ayrılırlarken büyük bir kalabalık İsa'nın ardından gitti.[30] Yol kenarında oturan iki kör, İsa'nın oradan geçmekte olduğunu duyunca, 'Ya Rab, ey Davut Oğlu, halimize acı!' diye bağırdılar.[31] Kalabalık onları azarlayarak susturmak istediyse de onlar, 'Ya Rab, ey Davut Oğlu, halimize acı!' diyerek daha çok bağırdılar.[32] İsa durup onları çağırdı. 'Sizin için ne yapmamı istiyorsunuz?' diye sordu.[33] Onlar da, 'Ya Rab, gözlerimiz açılsın.' dediler.[34] İsa onlara acıdı, gözlerine dokundu. O anda yeniden görmeye başladılar ve onun ardından gittiler."

Luka ise büsbütün farklı bir öykü anlatıyor:

> "İsa Eriha'ya girdi. Kentin içinden geçiyordu. [2]Orada vergi görevlilerinin başı olan, Zakkay adında zengin bir adam vardı. [3]İsa'nın kim olduğunu görmek istiyor, ama boyu kısa olduğu için kalabalıktan ötürü göremiyordu.[4] İsa'yı görebilmek için önden koşup bir yabani incir ağacına tırmandı. Çünkü İsa oradan geçecekti.[5] İsa oraya varınca yukarı bakıp, 'Zakkay, ça-

buk aşağı in!' dedi. 'Bugün senin evinde kalmam gerekiyor.'" [6](19:1-10)

Luka haklıysa ve İsa bir süre Eriha'da kaldıysa, o dönemde Eriha evlerinin neye benzediğini bilmek hoş olurdu. Ne yazık ki Eriha kentinin konut bölgeleri hakkında, bir hayli geniş olduğu, içinde önemli bir pınarla (Elyesa Pınarı veya Arapça adıyla Ayn es-Sultan) bir mezarlık bulunduğu dışında pek fazla arkeolojik bilgi yok.[29] Kudüs Tapınağı'nda görev yapan kalabalık bir rahipler topluluğu burada oturuyordu. Eriha Vahası hurmalıklarıyla ve tedavi edici birçok özelliği olan bir merhemin üretimiyle ün kazanmıştı. Kral Büyük Herod, kentin güneyinde, bugünkü Arapça adıyla Tulul Abu el-Alayik'te görkemli kış saraylarından oluşan büyük bir tesis kurmuştu.[30] Ören yerini iyi bilirim, defalarca gidip geldim. Saraylar 1970'lerde kazılmış, köşkler, konut ve hizmet alanları, hamamlar, yüzme havuzları ve bahçeler gün yüzüne çıkarılmıştı. Herod, Hasmonean hanedanına mensup masum delikanlı Aristobulus'u bu yüzme havuzlarından birinde boğdurtmuştu.

Tepeler arasında kıvrılarak uzanan dik yokuşu tırmanan İsa, Eriha'dan bir gün süren yürüyüşün sonunda doğudan Kudüs'e girdi. Karşısında ilk beliren Zeytin Dağı adıyla maruf dev dağ kütlesiyle Beytfaci ve Beytanya köyleriydi (bu köylerle ilgili daha fazla bilgi için, bkz. İkinci Bölüm); Kudüs şehri ve Tanrı Tapınağı dağın arkasında saklıydı.

Peki İsa neden Kudüs'e gitmeye karar vermişti? Celile Denizi'nde, kalabalık bir öğrenci ve yandaş topluluğuyla gezen seyyar bir öğretmen ve sağaltıcı olarak kendini başarıyla kabul ettiren İsa, yerel yetkililerle sürtüşmekten kaçındığı için Seforis ve Taberiye gibi büyük kentlerden uzak duruyordu. Görünürde İsa'nın Kudüs'e gitmesi için hiçbir sebep yoktu. Babasının başlattığı geleneği sürdürerek, Fısıh Bayramı kutlamaları sırasında bir hac ziyareti yapmak istemiş olması mümkün. Öte yandan, öğretileriyle ortalığı hareketlendirmek için gitme ihtiyacı da duymuş olabilir. Birinci yüzyıl tarihçisi Josephus'un sözünü ettiği işaretler ve mucizelerin Celile'de değil, Yahudiye'de ortaya çıkması veya etkili olmasında şaşılacak bir şey yok, ancak durumdan hoşnut olmayan insanlar her yerde vardı.[31]

İnciller (özellikle Markos) üzerinde yapılan dikkatli bir inceleme, İsa'nın faaliyetleri ve son seyahatiyle ilgili anlatıların, İsa henüz Celile'deyken Kudüs'e yapacağı bir yolculuk ve kentin yetkilileriyle yüz yüze geldiği takdirde ölümle sonuçlanacak bir çatışmaya gireceği yolundaki önsezisiyle uyumlu olması için değiştirildiğini gösterdi. O sıralar İsa'nın Kudüs'te ge-

çireceği zamanla ilgili belirli bir planı olup olmadığı bilinmiyor ama bana öyle geliyor ki İsa'nın Kudüs'e gitmekteki amacı, "vaftizci" olarak konumunu sağlamlaştırmak ve iyileştirme faaliyetlerini genişletmekti. İsa'nın Fısıh Bayramı'nın başlamasından en az altı gün önce Kudüs'e geldiği [Yuhanna'nın (12:1) tanıklığını kabul edersek], böylece bayram kutlamaları için kente gelen Yahudi hacılarla kaynaşmak, onları kendi inançları ve düşüncelerine inandırmak ve yandaşları arasına katılmaya ikna etmek için yeterince zaman kazandığı çok açık.[32] Aslında, İsa'nın Vaftizci Yahya'yla öteden beri bilinen bağı, Antipas'ın ayaklanma korkusuyla Vaftizci Yahya'nın başını kestirmesi, Kudüs'ün dinî ve askerî makamlarının, İsa'nın Fısıh Bayramı'ndan hemen önce kente gelişini ve buradaki faaliyetlerini kuşkuyla karşılamasına yol açmış olmalı. Yetkililerin, İsa'nın varlığından ilk ne zaman haberdar olduğunu bilmiyoruz, ancak İsa'nın temizlik ve iyileştirme çalışmalarını izlemek için çevresine toplanan kalabalıkları gördükleri zaman fark etmiş olmalılar.

İsa'nın Kudüs'e gelişi kesinlikle planlıydı. Dahası, Tapınk'ı ve kentin diğer bölgelerini ziyaret etmek, o sırada kentte bulunan sayısız hacıya mesajını iletmek için Fısıh günlerinden yararlanmak istemişti. Öte yandan, İsa'nın Kudüs'le ilgili nihai hedefi esrarengiz ve belirsiz olma özelliğini koruyor. Kentin Yahudi ve Romalı makamlarıyla çatışmayı mı planlamıştı, yoksa işler beklenmedik bir şekilde kontrolden mi çıkmıştı?

İKİ

BİR ÖLÜYÜ DİRİLTMEK

"Sıpayı İsa'ya getirip üzerine kendi giysilerini yaydılar. İsa sıpaya bindi.[8] Birçokları giysilerini, bazıları da çevredeki ağaçlardan kestikleri dalları yola serdiler.[9] Önden gidenler ve arkadan gelenler şöyle bağırıyorlardı:

'Hozana!
Rab'bin adıyla gelene övgüler olsun![10]
Atamız Davut'un yaklaşan egemenliği kutlu olsun!
En yücelerde hozana!'"

(Markos 11:7-10)

İsa ve maiyeti, Eriha yönünden Kudüs'e sağ salim, yolu denetim altında tutan Romalı yetkililerin herhangi bir tacizine veya engellemesine uğramadan girmeyi başardı. Bunu muhtemelen, Fısıh Bayramı kutlamaları için güle oynaya kente giden Yahudi hacı kafilelerinin arasına karışarak yaptı. Ancak kentin doğu sınırlarında bulunan Beytanya köyüne vardıklarında her şey değişti: Kalabalık aniden İsa'nın kim olduğunu anladı, bir anda kendinden geçerek çığlıklar atmaya ve tantanayla şarkı söylemeye başladı.

Tarihsel bir kişilik olarak İsa'yla ilgili araştırmalarım sırasında, 30 yılının o bahar günü, Kudüs'ün hemen dışında bulunan Beytanya köyünde gerçekten neler olduğunu hep merak etmişimdir. Toplanan kalabalık aniden, Mesih beklentilerinin artık gerçekleşebileceğini mi fark etti? Zekeriya peygamberin, kralın Sion'a bir sıpa üzerinde muzafferane girişi hakkında söylediklerini mi hatırladılar? Öğrencileriyle birlikte Zeytin Dağı'ndan inerek Kudüs'e doğru ilerlerken, İsa'nın kente muzafferane girişiyle ilgili haber yıldırım hızıyla yayılmadı mı? İsa'nın karşılanması Romalı yetkililerce izlenmedi mi? Yaratılan heyecan onları endişelendirmedi mi? Yoksa kente girişi, İncil anlatılarındaki gibi renkli bir olay değil de, sevgili önderlerinin ve "rabbi"lerinin (haham, İbranca karşılığı ustam, efendim) Beytanya'ya

gelişini kutlamak için öğrencilerinin düzenlediği mütevazı bir tören miydi?

Ben, İsa ve yandaşlarının kente girerken daha sessiz, sakin bir yol izlediğine inanıyorum. Aksi halde davranışları Romalılar tarafından kışkırtıcı olarak nitelenebilir ve İsa'nın daha kente girmeden tutuklanmasına yol açabilirdi. İsa'nın kente, İncillerin vurguladığı gibi bir sıpaya binmiş olarak girmediğini, önüne dizilen birkaç kişinin giysilerini ve ağaç dallarını yoluna sermediğini ve "Rab'bin adıyla gelene övgüler olsun!" benzeri övgü çığlıkları atmadığını gösteren hiçbir veri yok ama sonuç olarak İsa gösterişten uzak, gürültüsüz patırtısız girmiş olmalı. Beytanya yoluna göz kulak olan Romalı askerlerin bakış açısındansa, İsa ve maiyetinin hareketleri, uzaklardan gelip Kudüs'e giren Yahudi hacıların heyecanlı davranışlarıyla sevinç çığlıkları arasında pek dikkat çekmemiş olmalı.

Bilim adamları, İsa'nın kente gelişi, yağlanması, Lazarus'un dirilişi gibi Beytanya'yla ilgili İncil anlatılarının tarihsel gerçekliğini tartışarak çok zaman kaybetti.[33] Peki ya Beytanya köyünün kendisi? Tam yeri neresiydi ve İsa'nın devrinde neye benziyordu?

Markos, Matta ve Luka İncilleri, Beytanya'nın Beytfaci adındaki başka bir köyün hemen dibinde, Zeytin Dağı'nın yakınında bulunduğu, her iki köyün de İsa'nın Eriha'dan Kudüs'e gitmek için kullandığı yoldan pek uzak olmadığı konusunda fikir birliği içinde. İkisi de küçük köylerdi, ikisi de İsa'nın doğup büyüdüğü Nasıra'dan büyük değildi; o yüzden İsa bu köylerde kendini rahat hissetmiş olmalı. İncillerde Beytanya'ya on bir, Beytfaci'ye ise üç gönderme var.[34] Beytanya, MS birinci yüzyılda Kudüs çevresine dizilmiş, kentin her yöndeki kırsal alanlarını daraltan bir dizi köyden biriydi. Beytfaci, rabinik kaynaklarda, özellikle kentin doğu sınırını belirleyen nokta olarak görünüyordu.[35] Bu köyler topluluğunun arasında kentin kuzeyindeki Şufat ve Giva (Gabaath Saul veya Gibeah of Saul), batısındaki Motza (Emmaus) ve En Kerem (Bet Hacerem), güneyindeki Ramat Rahel, kuzeydoğusundaki Hizma (Azmavet) ve İsaviye ile güneydoğusundaki Et-Tur (Beytfaci) ve El-Azeriye (Beytanya) vardı. Bu köyler arasında dağınık olarak sayısız çiftlik, sarnıç, törensel arınma havuzu (İbrancada mikvaot), taraça ve tarlayla mezar mağarası kalıntıları bulunuyor. Bölge, bir zamanlar Kudüs'ün tahıl ambarı olmasının yanı sıra pınarların aşağısında kalan sulama alanlarıylada kent halkının zeytinyağı ve şarap, çeşitli meyve, kabuklu yemiş ve sebze ihtiyacını karşılıyordu.

Beytanya, Kudüs'ün 3 kilometre güneydoğusunda bulunduğu için bu-

günkü El-Azeriye köyüyle özdeşleştirilebilir. Aradaki mesafe Yuhanna'da kabaca belirtilen on beş ok atımı ve at sırtında kırk dakikalık yol tanımlarıyla uyuyor.[36] Dahası, bugünkü El-Azeriye adı Yunanca *Lazarion* (Lazarus'un yeri) sözcüğünün bozulmuş hali, ancak Beytanya Eski Ahit döneminde (Bet) Ananya adıyla anılmış olabilir. Köyü ve ören yerini son kez 1990'larda ziyaret ettiğimde, yanımda yerel Müslüman mezarlığının bekçisinin oğlu Musa vardı. Çevresini saran o mutlak yoksulluk beni sarsmıştı; evinde bir muslukla bir leğen ve köşede yatak yerine geçen bir çaput yığınından başka hiçbir şey yoktu. İsa devrindeki antik Beytanya'nın evleri daha sağlam, oturaklı; dışında geniş avluları, zemin katında yük hayvanları için yapılmış yemlikleri, üst katta oturma odalarının bulunduğu, bazılarının iç duvarları basit geometrik desenlerle süslenmiş havadar yapılar olmalı.

Bugünkü Beytanya köyünün ve Lazarus'un kayaya oyulmuş mezarı yakınlarında sayısız arkeolojik kalıntı gün yüzüne çıkarıldı.[37] Arkeolog olarak İsa'nın devrinden kalma birçok kaya mezarı inceledim ama Lazar'ın mezarının içi, sonraları -Orta Çağ döneminde- o kadar çok değiştirilmiş ki ilk hali hakkında hiçbir çıkarım yapmak mümkün değildi. Bizans döneminde burada bir kilise yapılmış, yine aynı noktada Haçlı Seferleri'nden kalma önemli kalıntılar var. Bizim açımızdan bakıldığında, Beytanya'nın İsa'nın yaşadığı dönemde gelişmiş bir köy olduğuna kuşku yok; kazılarda toprak altından çıkarılan MS birinci yüzyıldan kalma sayısız tarım aleti, törensel arınma havuzları (*mikvaot*) ve sarnıçlar bunu kanıtlıyor. Daha sonraki yüzyıllarda birçok Hristiyan hacı, Çile Haftası'nda İsa'nın kaldığı ev olarak ünlenen Marta ve Meryem'in eviyle Lazar'ın mezarını bulmak için köyü ziyaret etti. Beytanya'da, arkeologlar tarafından gün yüzüne çıkarılan törensel arınma havuzlarından birinin içinde, Bizans döneminde köyü ziyaret eden hacılar tarafından yapıldığı belli, kırmızı boyayla yapılmış bazı haç çizimleri, duvarlara kazınmış çeşitli yazılar ve kitabeler bulundu.[38]

Beytfaci (İbrancada incir karşılığı olan "*paggim*" sözcüğünden "yeşil incirler evi" anlamına gelir.), Zeytin Dağı'nın güney zirvesinin doğu eteklerinde bulunan bugünkü Et-Tur köyüyle özdeşleşiyor. Burada da yakın zamanda bir binanın içinde ele geçirilen zeytinyağı presi de dahil çeşitli arkeolojik kalıntılar incelendi. Beytfaci, İsa'nın yaşadığı dönemde muhtemelen çok küçük bir köydü. İsa, Kudüs'e muzaffer bir kral gibi girmesi için gerekli olan dişi eşekle sıpayı almaları amacıyla iki öğrencisini buraya göndermişti: "Kudüs'e yaklaşıp Zeytin Dağı'nın yamacındaki Beytfaci ile Beytanya'ya geldiklerinde İsa iki öğrencisini önden gönderdi. [2]Onla-

ra, 'Karşınızdaki köye gidin.' dedi, 'Köye girer girmez, üzerine daha hiç kimsenin binmediği, bağlı duran bir sıpa bulacaksınız. Onu çözüp bana getirin," (Markos 11:1-2; karş.: Aynı anlatının Matta 21:1-2'deki ve Luka 19:29-30'daki çeşitlemesi). Bizans döneminde köyü birçok hacı ziyaret etti, buraya da bir kilise yapıldı, Haçlı Seferleri dönemine tarihlenen birçok kalıntı ele geçirildi. Ne yazık ki İsrail'i Filistin topraklarından ayırmak için inşa edilmekte olan yeni "güvenlik duvarı" tamamlandığında, bu küçük köyü de tarlalarından ayıracak.

Beytanya köyü, İsa ve öğrencilerinin Kudüs ziyareti sırasında bir tür karargâh, hatta belki ikinci evleri gibiydi. Markos, Matta ve Luka İncilleri, son haftasında İsa'nın Kudüs'e sadece bir kez gittiğinden söz ediyor ama Yuhanna, bayram şenliklerine katılmak, Tapınak ve bitişiğindeki havuzlar da dahil birkaç yeri ziyaret etmek için sık sık şehre indiğini belirtiyor. Peki, İsa'nın, son haftasında Beytanya'da kalmasının nedeni, Fısıh Bayramı için kenti tıklım tıklım dolduran hacılar yüzünden yatacak yer bulamaması mıydı, yoksa Romalı yetkililere fazla yaklaşmak onu ürkütmüş müydü?

Görünüşe göre, İsa'nın başka bir yerde değil de Beytanya'da, Lazar ve kız kardeşleri Meryem'le Marta'nın evinde kalmasının tek nedeni, aralarındaki derin dostluktu. Bu arada, bayram süresince kentte belirli bir yerde kalmaktansa, her gün nöbetçilerin beklediği kapıdan kente girip çıkması yetkililerin gözünü iyice açmış olmalı. Meryem ve Marta adları, birinci yüzyılda hayli yaygın kadın isimleriydi. Beytanya'ya yakın Zeytin Dağı'nda bulunan bir mezarda, üstünde Marta adı kazılı kemik hazneleri (osuar), yine Kudüs çevresinde bulunan diğer mezarlarda da üstünde Meryem yazılı birçok kemik haznesi ele geçirildi.[39] Lazarus, Meryem ve Marta kardeşlerin yanı sıra Beytanya sakinlerinden bir kişinin daha adını biliyoruz: Cüzamlı Simun. Farisi olması muhtemel Simun'un, Marta veya Meryem'le de akraba (babası veya kocası olarak) olması mümkün.[40]

İncillerde, İsa'yla Beytanya ailesi arasındaki ilişkiyi anlamak bakımından önemli iki olay var: Birincisi İsa'nın yağlanması, ikincisi de Lazarus'un dirilişi. Şimdi bu iki öyküyü ayrı ayrı inceleyip, arkeolojinin aydınlatıcı bir etkisi olup olmadığına bakacağız.

İncillerdeki yağlama öyküsünün ayrıntılarındaki çelişkiler, bilim adamları arasında tartışmalara yol açtı.[41] Yuhanna'ya göre, Meryem İsa'nın ayaklarına güzel kokulu yağ sürdü, sonra saçıyla sildi. Ancak Markos ve Matta, kaymak taşından bir kap içinde getirilen çok pahalı, güzel kokulu yağın, adı belli olmayan (ama muhtemelen hane halkından biri olan) bir

kadın tarafından, İsa Cüzamlı Simun'un evinde yenen bir akşam yemeği sırasında İsa'nın başına döküldüğünü söylüyor. Bu yağlama işlemi için kullanılan Yunanca sözcük "*aleipho*". *Kaymaktaşı* ise o dönemde parfüm ve değerli yağları saklama kaplarının yapımında kullanılan sıradan bir malzemeydi. Öte yandan Luka, yağlama olayını anlatının daha erken bir bölümünde, İsa'nın Celile'deyken bulunduğu farklı bir yerde geçtiğini anlatıyor. Yuhanna'nın, İsa'nın Kudüs'e daha önce yaptığı yolculuklar hakkında anlattıklarını doğru kabul edeceksek, Luka'nın da öyküyü anlatırken geçtiği yerin coğrafî konumunu pek önemsememiş olabileceğini varsayarsak, ben, öykünün, İsa'nın Kudüs'e daha önce yaptığı ziyaretlerin birinden söz ettiğine inanıyorum. Evin Farisi Simun'a ait olduğu ve İsa'yı akşam yemeğine davet ettiği genel olarak kabul ediliyor. "Günahkâr" olarak tanımlanan ama Simun'un hane halkından olduğu belli bir kadın, kaymak taşından bir kap içinde güzel kokulu yağ getirir ve "İsa'nın arkasında, ayaklarının dibinde durup ağlayarak, gözyaşlarıyla onun ayaklarını ıslatmaya başlar, saçlarıyla ayaklarını siler, öper ve yağı üzerlerine sürer." Daha sonra İsa Simun'a şöyle der: "Ben senin evine geldim, ayaklarım için bana su vermedin. Bu kadın ise ayaklarımı gözyaşlarıyla ıslatıp saçlarıyla sildi... Sen başıma zeytinyağı sürmedin, ama bu kadın ayaklarıma güzel kokulu yağ sürdü..." (Luka 7:44-46).

Ayakların yağ veya merhemle ovulması, bilim adamlarınca, o dönemde Filistin'de uygunsuz, dolayısıyla yanlış bir davranış olarak niteleniyor.[42] Savlara göre, İsa'nın vücudunun herhangi bir bölümüne yağ sürüldüyse, -Matta ve Markos'ta anlatıldığı gibi- mesihliğini teyit etmek için başına sürülmüş olmalı. Aslında, İncil anlatılarında yağlama eylemini vurgulamak için kullanılan İbranca *m-sh-h* fiili "mesih" sözcüğünün köküdür ve "yağlanmış olan" anlamına gelir. Eski Ahit'te kutsal nesnelerin yanı sıra insanlar da soyluluk ve dinsel niteliklerinin artması için yağlanırdı (örneğin Kral Saul'un yağlanması). Yunan ve Roma dünyaları bağlamında, ayakların yağlanmasıyla ilgili bol miktardaki antik metin bir yana, Tevrat'ın beşinci kitabı "Yasanın Tekrarı"nda, yapılan bir akdin, ayakların yağa batırılmasıyla bağlandığı anlatılır.[43] Vücudun diğer bölümlerine yağ sürülmesi İncil'le ilgili kaynaklarda sözü geçen bir unsurdu ve çoğu zaman tören ve arınma, bazen de oruç ve yas uygulamalarıyla bağlantılıydı. Ölüler de yağlanıyordu: Bedenin suyla yıkanması, ardından yağlanması, son olarak da kefene sarılmasından oluşan bir arınma işlemiydi.

Asıl şaşırtıcı olansa, İsa'nın devrinde ve onu izleyen yüzyılda arınma

amacıyla ayak yağlama uygulamasının evlerde de geçerli olması. Kudüs'te MS birinci yüzyıldan kalma Yahudi evlerinde yapılan arkeolojik kazılarda, basamaklı törensel arınma havuzlarının (*mikvaot*) dışında, küçük taş tekneler bulundu. Bilim adamları, doğru olarak, bu teknelerin arınma amacıyla havuza giren kişinin ellerini veya ayaklarını yıkamak için kullanıldığını varsaydı. Dahası, erken dönem İbrani kaynaklarında (Mişna) törensel havuzlara (m. Mikvaot 9:2) girmeden önce el ve ayakların yıkandığına dair bilgiler görüyoruz. Öte yandan, törensel havuzdan çıkan kişinin, arınma sürecinin bir aşaması olarak ellerinin ve ayaklarının, belki de aynı küçük taş teknelerde yağlandığı olasılığını da göz ardı etmemek gerekir. İbranî (rabinik) kaynakların risalelerinden birinde Şabat günü, bir erkeğin "sandal giymişken ayaklarına yağ süremeyeceği" belirtilir.[44]

İS birinci yüzyılda, Kudüs'ün batısındaki Zova mağarasında uygulanan yağlama işlemini gösteren canlandırma çizim (Çizen: Fadi Amirah).

her şeyi kendisine teslim ettiğini, kendisinin Tanrı'dan çıkıp geldiğini ve Tanrı'ya döneceğini biliyordu. [4]Yemekten kalktı, üstlüğünü bir yana koydu, bir havlu alıp beline doladı. [5]Sonra bir leğene su doldurup öğrencilerin ayaklarını yıkamaya ve beline doladığı havluyla kurulamaya başladı." (13:1-5).

Açıkçası, bu alışılmadık bir alçakgönüllülük gösterisi gibi görülmüş olmalı çünkü suyla arınma işlemi öğrencilerden biri tarafından yerine getirilmeliydi. Bu yüzden de öğrenci Petrus'un, İsa'nın ne yaptığını sormasında şaşılacak bir şey yok. Dahası, Petrus konuşmayı sürdürerek İsa'ya, ayaklarını yıkayacaksa, başlarıyla ellerini de yıkamasını söylüyor.

Yuhanna'nın, öğrencinin ayaklarının yıkanmasıyla ilgili tarifi, MS birinci yüzyılda Kudüs'te yapılan çeşitli törensel arınma uygulamalarına uyuyor, ancak konuk ağırlayan kişi veya ev sahibi tarafından uygulanan ayak yıkama işleminin yemekten sonra değil *önce* gerçekleştiği düşünülüyordu. Kudüs'ün Yahudi Mahallesi'nde yapılan arkeolojik kazılarda M.S. birinci yüzyıla tarihlenen evlerin bodrumunda, girişin hemen yanında küçük ayak banyolarıyla törensel arınma havuzları (*mikvaot*) bulundu. *Mikve*'ye girenlerin önce ayaklarını yıkaması istenirdi. Antik çağda ayaklar, alçakgönüllülüğün ve gönüllü hizmetkârlığın simgesi kabul edilirdi. Bunun sebebi de ayakların, vücudun yere en yakın ve saf olmayan şeylerle kolayca temas edebilecek bölümü olmasıydı. Yemekten veya ibadetten önce ellerin suyla arındırılması uygulaması da oldukça yaygındı.[97] Yuhanna'da bundan söz edilmemesinin nedeni olağan bir işlem sayılması olabilir, oysa yemekten sonra öğrencinin ayaklarının törenle arındırılması olağan dışı bir uygulama olarak anlatılıyor. Ancak, bir başka nedeni de İsa'nın, ellerin sık sık yıkanması gereğine inanmaması ve bu konuya daha esnek yaklaşması olabilir çünkü Markos şöyle anlatıyor: "Kudüs'ten gelen Farisiler ve bazı din bilginleri, İsa'nın çevresinde toplandılar. Onun öğrencilerinden bazılarının murdar, yani yıkanmamış ellerle yemek yediklerini gördüler" (7:2-3, 5). Belli ki dönemin yaygın Yahudi âdeti, yemeklerden önce ellerin temizlenmesiyle birlikte bütün vücudun arıtılmasını içeriyordu. Luka şöyle söylüyor: "İsa'nın yemekten önce yıkanmadığını gören Farisî şaştı." (11:38) Bu söz, ya bütün vücudun törensel havuza batırılmasına bir gönderme ya da ellerin yıkanmasına.

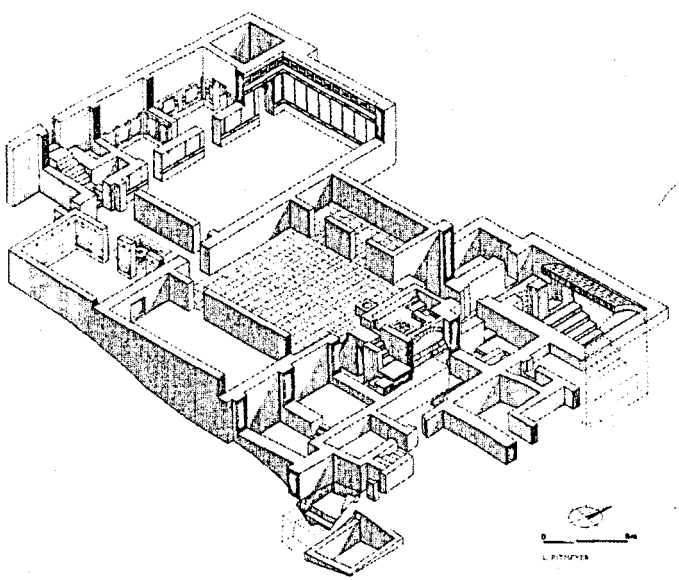
Buradan, İsa'yla öğrencilerinin, suyla arınma işlemlerinden kaçınmadığı, fakat törenleri diğer Yahudilerden biraz farklı uyguladıkları yolunda

bir sonuç çıkıyor. Yuhanna'daki (13:10) anlatımdan hareketle, İsa'yla öğrencilerinin yemekten önce törensel havuza batıp çıktıklarını, zaman zaman karşı çıktıkları halde ellerini de yıkadıklarını veya tüm vücutları suya battığı için bunu gerekli görmediklerini varsayabiliriz. İbrani kaynaklarında, törensel el temizliği için taş kaplar kullanıldığı söylenir. Bu yüzden, Yuhanna'nın Kana köyünde, "Yahudilerin geleneksel temizliği için oraya konmuş" (2:6) altı taş küpten söz etmesi şaşırtıcı değil.[98] Qalal (Helal) adı verilen bu türden büyük, tornadan çıkma küplerin yanı sıra, törensel el yıkama uygulamaları için elde oyulmuş kupalar da kullanılmış olabilir. Kâse ve tabak gibi tornadan çıkmış ve elde oyulmuş daha küçük, çeşitli taş kaplar kullanıldığı biliniyor. Dahası, kentin çeperinde birkaç noktada, bu kapların yapıldığı işlikler bulundu.[99] Kudüs kazılarında ele geçirilen çok sayıdaki taş kap, MS birinci yüzyılda kent sakinlerinin törensel arınma konusunda son derece titiz olduğunu, bunun İsa'nın ölümünden yıllar sonra da sürdüğünü, MS 50 ila 70 yılları arasında "İsrail'den temizlik fışkırıyordu" sözünün doğruluğunu gösteriyor.[100] Yuhanna'daki bölüm, âdetlere göre yemeğin sonunda sofrada bulunanların başının, ellerinin ve ayaklarının arındırıldığı anlamına da geliyor olabilir (13:1-5). Bunun o dönem Yahudileri arasında genel bir uygulama mı, yoksa daha çok İsa'nın öğrencilerine özgü bir uygulama mı olduğu açık değil. Ben, İsa'nın grubuna özgü bir uygulama olduğunu düşünüyorum ki, bu da Kudüs'teki Farisilerin ve din bilginlerinin neden itiraz ettiğini açıklıyor. Bu tür ritüellerin, İsa'nın öğrencileri tarafından, daha önce Vaftizci Yahya'nın uyguladığı ritüellerden uyarlandığını da varsayabiliriz.

O dönemde, Fısıh kurban yemeğinin kent sınırları içinde yenmesi zorunluydu.[101] Son Yemek'in, aslında Fısıh arifesi yemeği olduğunu varsayıyoruz ama İsa'nın son günlerinin kronolojisi, İncillerdeki belirsizlikler yüzünden kesin değil. Markos, on iki öğrencinin akşam toplandığını, İsa'yla oturup yemek yediklerini anlatıyor. Matta, mayasız ekmekle şarabın yanı sıra et yediklerini ima ediyor. O zamanlar yemekler, şimdi olduğu gibi büyük tabaklarda değil, küçük kaplarda ayrı ayrı yenilirdi. Yuhanna, öğrencilerin "masanın yanına uzandığı"ndan söz ediyor. Sözü edilen yer, muhtemelen triklinium adı verilen, alçak sedirlerdeki yastıklara dayanarak, yarı uzanmış durumda yemek yenilen bir odaydı. Sedirler, Roma dönemi eserlerinde betimlendiği gibi nal şeklinde dizilmiş olmalıydı.[102] Yemeğin sonunda, İsa'yla öğrencileri hep birlikte bir ilahi söyledi ve Zeytin Dağı'na, Getsemani'ye gitmek üzere yola koyuldular.

kat"taki oda. İlk bakışta pek şaşırtıcı gelmiyor; çünkü Kudüs kazılarında, özellikle Yukarı Kent'te o dönemden kalma iki katlı evler bulundu, üstelik bazıları saray gibiydi. Şiloah Havuzu'yla Yukarı Kent'in doğu yamacının alt kısmında kazı çalışması yapıldı ve MS birinci yüzyıla tarihlenen üç, hatta dört katlı bir evin arka cephesinin "sureti" sayılabilecek bir dizi kesme kaya bulundu.[94] Öyle bir evde kiralanan bir oda, İsa'nın Son Yemeği için kullanılmış olabilir.

Aşağı Kent'in, Kudüs halkının daha yoksul katmanlarının yerleşim alanı olduğu düşünülürdü. Bu yüzden, İsa'nın burada daha rahat etmiş olabileceği, İncil anlatılarından yola çıkan bilim adamlarına mantıklı geldi. Bu genel görüş, İbrani Üniversitesi Profesörü Michael Avi-Yonah'ın hazırladığı birinci yüzyıl Kudüs'ünün "Kutsal Topraklar" maketine de yansımış; Aşağı Kent, düz damlı, küçük, sıkışık evlerle kaplıyken, Yukarı Kent kırmızı kiremitli çatılarıyla, gösterişli konutlarla betimlenmiş. Ancak yakın tarihli arke-

Figür 3: Kudüs'ün Yukarı Kent'inde, Hirodes döneminden kalma büyük bir konağın canlandırma çizimi (Çizen: Hillel Geva ve Yahudi Mahallesi Arkeoloji Çalışmaları-Leen Ritmeyer).

olojik çalışmalar, Aşağı Kent'in yoksullara özgü bir yerleşim olduğu savını çürüttü. Birincisi, ister Yukarı Kent'te olsun, ister Aşağı Kent'te, tek tük birkaç kamu binası dışında Kudüs kazılarında gün ışığına çıkarılan yapıların hiçbirinde kiremitli çatılar yoktu. İkincisi, Aşağı Kent bölgesindeki kazılarda son derece sağlam, sarayı andıran görkemli konutlar da bulundu. Bunlardan biri, kazıyı yapan uzman tarafından geçici olarak Adiabene Kraliçesi Helen'in sarayı olarak tanımlandı, oysa Josephus'tan öğrendiğimize göre Tapınak Tepesi'ne yakın bir yerde oturan Agrippa veya Berenis'in sarayı olması da mümkün. Dahası, bu yapılar henüz bulunamayan eski Hasmonean sarayının olabileceği yer hakkında bir ipucu da veriyor (Savaş II.427-429; Antikite XX.189 ve devamı).[95] İsa'nın, Aşağı Kent'i özellikle yoksulların yaşadığı bölge olduğu için tercih ettiği yolundaki görüş doğru değil. Tuhaf gelebilir ama Kudüs'ün "yoksulları" muhtemelen hali vakti yerinde insanlardı; "Tapınak Kenti"nin özel konumu ve itibarı, onlara ekonomik yararlar sağlıyordu. Yılda üç kez, sayısız Yahudi hacının geldiği ve Tapınak bölgesiyle diğer semtlerde sürekli yeni inşaat alanlarının açıldığı ve işletildiği kentin sakinleri arasında pek fazla işsizin bulunması olası görünmüyor. Bu yüzden, Kudüs'te "yoksul" bir aile, civar köylerde veya Yahudiye'nin diğer bölgelerinde yaşayan "varlıklı" bir aileyle aşağı yukarı aynı ekonomik koşullara sahipti.

Peki, Son Yemek tam olarak nerede gerçekleşmişti? Ben Şiloah Havuzu'na çok yakın bir yerde olduğunu düşünüyorum. Günümüzde ziyaretçilere ve turistlere, Son Yemek'in geleneksel mekânı diye gösterilen yer, Şiloah Havuzu'nun biraz uzağında, bugünkü Sion Dağı'nın zirvesinde, Orta Çağdan kalma bir dizi yapının arasında bir yer.[96] Bugün geleneksel oda diye gösterilen yer, hiç kuşkusuz Haçlılar dönemine ait. Ancak, Orta Çağdan kalma bu geleneğin pek önemi yok.

Yuhanna, diğer üç İncil'e kıyasla, Hamursuz Bayramı arifesinde yenen veda yemeği hakkında farklı bir öykü anlatıyor ve İsa'yla öğrencileri için özel bir önem taşıyor olabilecek suyla arınma uygulamalarıyla ilgili ilginç bilgiler veriyor:

> "Hamursuz Bayramı'ndan önceydi. İsa, bu dünyadan ayrılıp Rab'ba gideceği saatin geldiğini biliyordu. Dünyada kendisine ait olanları hep sevmişti; sonuna kadar da sevdi. [2]Akşam yemeği sırasında İblis, Simun İskariot'un oğlu Yahuda'nın yüreğine İsa'ya ihanet etme isteğini koymuştu bile. [3]İsa, Baba'nın

erkek ve kadınların girmesine izin verilen iç avlu; üçüncü derece, sadece arınmış erkeklerin girebildiği bir avlu; ve son olarak da, sadece kutsal cüppelerini giymiş olan din adamlarının girebildiği alandı (Apion'a Karşı II.103-104). İbadethaneye ise sadece başkâhin girebiliyordu.[92] Yuhanna'ya göre, İsa, Tapınak'ın "Süleyman'ın Eyvanı" adı verilen bir bölümünde de yürüdü (10:22-23). Bu eyvan ileride, muhtemelen Tapınak Dağı'nın doğu kanadı boyunca uzanan revakın adı olarak tanımlanacak ve "Güzel Kapı" diye adlandırılan bölümün de bu bölümde olduğu tespit edilecek (Havariler Tarihi 3:2).

İncillerde, Kudüs'teki çeşitli yerlere dair sınırlı ve arızi bilgiler, arkeolojik kazılarda elde edilen bilgilerle çelişmiyor. Aslında, birbirlerine gayet iyi uyuyorlar. Bunun en iyi örneklerinden biri, Markos'ta anlatılan Son Yemek öyküsünün, Matta ve Luka'da, neredeyse bütün ayrıntılarıyla tekrarlanmasıdır:

> "Fısıh kurbanının kesildiği Hamursuz Bayramı'nın ilk günü öğrencileri İsa'ya, 'Fısıh yemeğini yemen için nereye gidip hazırlık yapmamızı istersin?' diye sordular. [13]O da öğrencilerinden ikisini şu sözlerle önden gönderdi: 'Kente gidin, orada su testisi taşıyan bir adam çıkacak karşınıza. Onu izleyin. [14]Adamın gideceği evin sahibine şöyle deyin: Öğretmen, öğrencilerimle birlikte Fısıh yemeğini yiyeceğim konuk odası nerede, diye soruyor. [15]Ev sahibi size üst katta döşenmiş, hazır büyük bir oda gösterecek. Orada bizim için hazırlık yapın.' [16]Öğrenciler yola çıkıp kente gittiler. Her şeyi, İsa'nın kendilerine söylediği gibi buldular ve Fısıh yemeği için hazırlık yaptılar.
>
> [17]Akşam olunca İsa Onikiler'le birlikte geldi. [18]Sofraya oturmuş yemek yerlerken İsa, 'Size doğrusunu söyleyeyim.' dedi, 'Sizden biri, benimle yemek yiyen biri bana ihanet edecek.' [19]Onlar da kederlenerek birer birer kendisine, 'Beni demek istemedin ya?' diye sormaya başladılar. [20]İsa onlara, 'Onikiler'den biridir, ekmeğini benimle birlikte sahana batırandır' dedi. [21]'Evet, İnsanoğlu kendisi için yazılmış olduğu gibi gidiyor, ama İnsanoğlu'na ihanet edenin vay haline! O adam hiç doğmamış olsaydı, kendisi için daha iyi olurdu.' [22]İsa yemek sırasında eline ekmek aldı, şükredip ekmeği böl-

dü ve, 'Alın, bu benim bedenimdir' diyerek öğrencilerine verdi. [23]Sonra bir kâse alıp şükretti ve bunu öğrencilerine verdi. Hepsi bundan içti.[24] 'Bu benim kanım' dedi İsa, 'Birçokları uğruna akıtılan antlaşma kanıdır. [25]Size doğrusunu söyleyeyim, Tanrı'nın egemenliğinde tazesini içeceğim o güne dek, asmanın ürününden bir daha içmeyeceğim.' [26]İlahi söyledikten sonra dışarı çıkıp Zeytin Dağı'na doğru gittiler (14:12-26).

Markos, Fısıh kurban yemeği için yapılan hazırlıklardan söz ederken, o sırada Beytanya'da olduğu varsayılan İsa'nın, Kudüs'te yemek yiyecekleri yeri bulabilmeleri için iki öğrencisine yol tarif ettiğini anlatıyor. İsa'nın öğrencilerinin, kent içindeki hareketleri hakkında çok az bilgi veriliyor. Oradalar, ama değil gibiler, sanki görünmez olmuşlar. Peki neden? Belki de kasten, bir amaca hizmet etmek üzere yapılmıştı. Belki de İsa, etrafında kalabalık bir öğrenci grubuyla dolaşmasının, olası ayaklanmalara karşı sürekli tetikte olan kent yetkililerini kuşkulandıracağını düşünmüştü. Öte yandan, belki de İsa yeni yandaşlar bulmak istiyordu ve sürekli çevresini saran öğrenciler, yeni geleceklere bir engel teşkil edecekti. Yuhanna, öğrencileriyle buluşma yerinin kentin dışındaki Getsemani Bahçesi olduğunu söylüyor (18:2). İsa, özellikle Fısıh yemeği için evde bir oda kiralamıştı. Bu ona pahalıya mal olmuş olmalı çünkü Fısıh Bayramı sırasında boş oda bulmak her zaman çok zordu. İsa öğrencilerine şunları da söylüyor: "Ev sahibi size üst katta döşenmiş, hazır büyük bir oda gösterecek." Markos'un "su testisi taşıyan adam"dan söz etmesi, evin Gihon Pınarı'na veya Şiloah Havuzu'na yakın bir yerde olduğunu akla getiriyor. Halk buralarda testilerini doldurup evlerine taşıyor, onun dışında suyu, evlerinin yanındaki kuyulardan çekiyordu. Evin Şiloah Havuzu'na yakın olması birkaç nedenle mantıklı. Öğrenciler Beytanya yolu yönünden gelmiş, kentin güneydoğusunda, pınar ve havuza yakın bir kapıdan girmiş olmalı. Güneydoğu köşesinde bir veya iki kapı vardı ve bunlardan biri 1960'larda İngiliz arkeolog Kathleen Kenyon'un yaptığı kazı çalışmasında ortaya çıkarılmıştı.[93] Yakın zamanda yapılan kazılarda, basamaklı Şiloah Havuzu'nun büyük bir bölümüyle, kuzeyinde, havuzdan başlayıp Tyropoeon Vadisi'nin alt kısmından geçerek Tapınak Dağı'na ulaşan geniş, taş döşemeli, basamaklı, muhteşem yol bulundu. Bu yolun, öğrencilerin, su testisi taşıyan adamla buluşacağı yol olduğunu düşünebiliriz.

Markos'un Fısıh yemeği anlatısındaki bir başka yararlı bilgi de, "üst

sel duyarlılıkları korumak gerektiği için Harem-i Şerif yasak bölge. Son yıllarda orada yürütülen kazılar, sadece Süleyman'ın Ahırları çevresinde, daha alt katmanda bulunan bir camiye giriş çıkışı sağlamak için Müslüman yöneticiler tarafından yürütüldü. Yazık ki bu işlem, gerektiği gibi arkeolojik gözetim altında yapılmadı. Tapınak Dağı, on dokuzuncu yüzyılda Batılı araştırmacılar, özellikle de gözü pek Charles Wilson ve Charles Warren'ın yürüttüğü araştırmalar için bir odak noktasıydı. Wilson 1865'te, Kraliyet İstihkâm Birliklerindeki askerlerin yardımıyla Tapınak Dağı'nın haritasını çıkardı ve birçok yer altı bölmesini, sarnıcını ve su yolunu kayda geçirdi.[87] Ardından Warren, Henry Birtles'ın yardımıyla, 1867'den 1870'e kadar, Tapınak Dağı duvarları boyunca uzanan bacalar ve tünellerde tüyler ürpertici, tehlikeli kazılar yürüttü. Çalışmaları birçok güçlükle ve Türk yetkililerle yerli halktan bir bölümünün itirazlarıyla karşılaştı. Çok ilginç maceralar yaşadılar, zaman zaman canlarını kıl payı kurtardılar. Araştırmacılar bu çalışmayı, 1865'te İngiltere'de, Kraliçe Victoria'nın himayesinde kurulan Filistin Araştırma Fonu adına üstlenmişlerdi. Tapınak Dağı'nda ulaştığı arkeolojik başarıları efsaneleşmiş olan Charles Warren, daha sonra Londra Emniyet Müdürü sıfatıyla, 1881'de Londra'nın Whitechapel semtinde sayısız kadının vahşice katledilmesinden sorumlu, mahut "Karındeşen Jack" için başlatılan (başarısız) avın başındaki kişi olarak itibarını kaybetti.[88]

Peki İsa'nın kent içindeki hareketleri hakkında ne biliyoruz? İnciller bu konuda çok az bilgi veriyor. Ancak, arkeoloji bazı boşlukları doldurabilir. Beytanya yönünden gelen İsa, kente Şiloah Havuzu yakınındaki kapıdan girmiş, sonra da Tapınak Tepesi'nin güney duvarına doğru uzanan ana caddeyi tırmanmış olmalı. Devasa dikdörtgen kayrak taşlarıyla döşenmiş bu geniş basamaklı yol, yakın zamanda Şiloah Havuzu'nun hemen kuzeyinde yürütülen arkeolojik çalışmalar sırasında ortaya çıkarıldı. Bu noktada İsa'nın önünde iki seçenek vardı: Tapınak Tepesi'nin güney kapılarından herhangi birine uzanan basamakları tırmanarak doğrudan dış avluya (hieron) çıkabilirdi. Bu kapılar, Kutsal Tapınak yönündeki Kraliyet Stoasının altından kuzeye ulaşan yer altı geçitlerine açılıyordu. İsa'nın ikinci seçeneğiyse, bir dizi tonozun ve "Robinson Kemeri"nin hemen üstüne tünemiş gibi duran sahanlıklı, muhteşem merdivenden çıkmak ve Kraliyet Stoası diye bilinen o olağanüstü, sütunlu yapıya girmekti. Josephus, Kraliyet Stoası'nda durup aşağıya bakan birinin "başının döneceğini, kimsenin görme gücünün o ölçülemez derinliğin dibini görmeye muktedir olmadığını" yazıyor (Antikite XV.410-413). Burada, Tapınak Tepesi'nin güneybatı kö-

şesinin hemen altında yapılan arkeolojik kazılarda, üzerinde "borazanların çalındığı yere (kullanılan sözcük 'eve') [aittir]" yazılı kırık, İbranca anıtsal bir kitabenin bulunduğunu belirtmek gerekir. Bilim adamları, doğru olarak bu yazının "Şabat'ı müjdeleyen" diye başlaması gerektiğini, kitabenin de inşaatın bir parçasına, hatta Tapınak Tepesi'nin zirvesini belirleyen bir kaideye ait olduğunu varsaydı. Josephus, bu özel yeri şöyle anlatıyor: "... geleneğe göre din adamlarından biri tam bu noktada durup borazan çalarak, öğle sonrası yedinci günün yaklaştığını, ertesi günün akşamında da gitmek üzere olduğunu bildirir, halka ilerleyen saatlerde çalışmayı bırakmalarını veya başlamalarını hatırlatırdı," (Savaş IV.582-583).[89]

İncillerin tanıklığından, İsa'nın her gün Beytanya'dan Kudüs'e geldiğini; tutuklanması, yargılanması ve çarmıha gerilmesine kadar bazı günlerini Tapınak bölgesinde halkı eğiterek geçirdiğini öğreniyoruz.[90] İncillerde "Tapınak"a yapılan göndermeler, doğrudan ibadethaneyi değil, Yahudi olmayanlara bile açık olan dış avlu ve Tapınak Tepesi'ni çevreleyen diğer alanları kastediyor. İsa'nın para bozanlara, Tapınak kurbanları için hayvan (sığır ve koyun) satanlara rastladığı ve ipten bir kamçı yaparak tüccarları kovduğu, para bozanların masalarını devirdiği, güvercin satanlara orayı terk etmelerini söylediği yer burası (Yuhanna 2:13-16). Para bozanlarla, kurbanlık hayvan satanların tezgâhlarının varlığına dair kanıtlar rabinik yazmalarda (m. Şekalim 1:3) ortaya çıkıyor; tezgâhlar muhtemelen Herod'un genişlettiği alan içinde, özellikle de Tapınak Dağı'nın güney bölümünde, arınma kurallarının tam anlamıyla uygulanmadığı, en azından fazla katı olmadığı yerde kuruluydu.[91]

Markos, İsa'nın Tapınakta bir anlık kargaşaya yol açtıktan sonra, "haydut ini" diye tanımladığı dış avluda öğretilerini anlatmaya devam ettiğinden söz ediyor (11:17). Buradan, davranışlarının bazılarının algılandığı gibi şiddet içermediğini anlıyoruz çünkü aksi halde Tapınak polisi tarafından derhal tutuklanır ve Tapınak Dağı'ndan ite kaka çıkarılırdı. Tapınak Dağı'nda düzeni sağlayan Tapınak polisi veya görevlileriydi. Özellikle bayram günlerinde, etrafta kaynaşan yığınla insan varken gerekli bir uygulamaydı. İlk halinde Tapınak Dağı'nın iç ve dış avlularını ayıran bir bölmenin üzerine yerleştirildiği bilinen iki Yunanca yazıt (biri tüm, biri parça olarak), Yahudi olmayanların iç avluya girmesini yasaklıyor. Josephus'a göre, Tapınak bölgesine giriş için buyrulan dört derecelik arınma kuralları, ayrımı açıkça gösteriyor: Birinci derece, Yahudi olmayanlara da açık, âdet gören kadınlara kapalı olan dış avlu; ikinci derece, önce arınma işlemlerini tamamlayan

pınak Dağı'nda biraz daha büyük migwa'ot'ların varlığı biliniyor, ancak bu yapıların yılda üç kez Tapınak'taki törenlere katılmak üzere kent dışından buralara gelen on binlerce Yahudi hacısının ihtiyaçlarına nasıl cevap verdiğini anlamak güç. Bu denli çok sayıda insanın bu küçük yapılara girip çıkmasını sağlamak imkânsızdı. Peki, Kudüs'e geldiklerinde, Tapınak'a çıkmadan önce nerede arınıyorlardı? Bu arınma yerleri Tapınak Dağı'nın her iki tarafında bulunan Beytesta ve Şiloah Havuzları olabilir mi?

2005'te yayımlanan bir makalemde Beytesta ve Şiloah Havuzlarının bir çok insanın düşündüğü gibi şehre su temin etmek için değil, törenlere katılmak üzere akın akın Kudüs'e gelen Yahudi hacıların ibadet ihtiyaçlarını karşılamak için yapıldığını ileri sürmüştüm.[107] Ölüm ve hastalıktan büyük tedirginlik duyan birinci yüzyılın Kudüs halkı için kutsal kentin temizliğini korumak çok önemliydi ve üzerlerinde kir ve pislik bulunması kuvvetle muhtemel hacıların kente giriş çıkışları onları korkutuyordu. Öte yandan, birçoğu yaşlı ve zayıf ya da hasta ve şifa arayan bu hacıların törenlere gelmelerini engelleyemiyorlardı. Hastaların çoğu Yahudi Tapınağı'na çıkmak istiyor, ama hiçbirinin kutsal bölgelere girmesine izin verilmiyordu. Ancak yüzde yüz 'saf' olanların Tapınak'a yaklaşmasına izin verildiğinden hacılar Tapınak Dağı'na girmeden önce Beytesta ve Şiloah Havuzlarında büyük arınma törenlerinden geçiyorlardı. Bunun yanı sıra, Tapınak'ın iç bölümlerine girebilmek için gün batımını veya ertesi sabahı beklemek durumunda kalıyorlardı. Sakatlık ve başka bedensel sorunlar nedeniyle Tapınak'a girmelerine izin verilmeyenler bu havuzlarda avuntu bulmaya çalışıyorlardı. İsa'nın şifa dağıtmak, hasta ve kirli kabul edilen insanlarla bir arada olmak, bu anlamda onları kendine çekmek için oralara gidişi bilinçli bir eylemdir ve hiç de şaşırtıcı değildir. Hz. Yahya anlatılarındaki sağaltma hikâyelerinin (5:1; 9:7; 11) temeli de bunlara dayanmaktadır.

Beytesta ve Şiloah Havuzlarının arkeolojik incelemesini yapmadan önce basamaklı ve alçılı miqwa'ot'larda gerçekleşen Yahudi arınma törenlerinin işleyişine bakalım. İsa ve havarileri -her ne kadar bazı yönleriyle halkın geri kalanıyla farklılık gösterse de- bu yapıları gündelik temizlikleri için kullanıyorlardı. Miswa'otlar'da nelere izin verilip verilmediğine dair temel bilgilerimizi Mishnah ve Tosefta gibi hahamlık kaynaklarından ediniyoruz.[108] Ancak bu bilgilerin daha sonraki dönemlerde yaşayan hahamlar tarafından kısmi olarak da olsa değiştirilmiş ve birinci yüzyıldaki arınma pratiklerinin anlatılandan çok daha esnek yaşanmış olabileceği olasılıklarını da akılda tutmak gerekiyor. Mishnah'ta miqwa'ot'ların kötüden iyiye doğru giden en

az altı kademesi olduğu yazıyor: 1. Küçük havuzlar; 2. Yağmur havuzları; 3. Vaftiz havuzları; 4. Yer altı suları akıtan çeşmeler; 5. Deniz ve sıcak su kaynaklarının suları; 6. Nehirler ve çeşitli kaynaklardan gelen 'akar su.'[109] Arkeolojik kazılar sayesinde 1960'larda ilgililerince bilinir hale gelen basamaklı ve sıvayla kaplanmış ve miqweh olarak adlandırılmış bu yapıların altı kademeli miqwa'ot'ların en iyisi ya da en kötüsü olmadıkları çok açık. Şöyle tarif ediliyorlar: "Kırk se'ahtan oluşan sular bunlardan çok daha muhteşemdir; çünkü hem insanları hem de başka şeyleri (gemiler gibi) içinde barındırabilir." (Miqwa'ot 1:7)

Son derece katı Yahudi kurallarındabelli yapısal detaylar ve çeşitli yapıların ne şekilde kullanılması gerektiği açıkça belirtilir. Örneğin, miqweh'nin en kurak zamanlar dahil bütün bir yıl boyunca doğal kaynaklardan (nehirler, membalar veya yağmur gibi) elde dilen 'saf' suyla doldurulması ve bir insanın-ayakta değilse de yatay durumda- her yerini kaplayabilmesi için en az kırk se'ah-bir metreküpten daha az- su içermesi gerekiyordu. Miqweh'e akan doğal su kesildiğinde kaynak 'çekilmiş' suya dönüşüyordu (mayim she'uvim). Mekanik anlamda su takviyesi yapılması mümkün değildi, ancak su seviyesinin minimumun altına düşmemesi koşuluyla bitişik bir hazneden ekleme yapmak olasıydı. Böylelikle, Orta Çağdan beri otsar (hazine) olarak bilinen ek su kaynağı bir boru ya da kanal yardımıyla miqweh'ye akıtılabilirdi. Elbette burada da suyun kirlenme ya da (pis değilse de) bulanık hale gelme sorunu vardı, ama miqweh günlük temizlik için kullanılmıyordu. İnsanlar törensel arınmalarına başlamadan önce, ya tamamen yıkanmış ya da vücutlarının (el ve ayak gibi) belli kısımlarını temizlemiş oluyorlardı. Birinci yüzyıl Kudüs'ünde, miqwa'ot'ların önüne bacak ve ayakların yıkanması için leğenler yerleştiriyorlardı.[110]

İbrani kaynaklarına göre miqweh'nin yerin altına inmesi ve böylece memba veya kış aylarından yağmur sularının içine birikmesinin sağlanması gerekiyordu. Miqweh odalarının duvarları ve zemini (genelde sönmüş kirecin dövülmüş odun kömürüyle karıştırılmasından meydana gelen) bir tür sıvayla kaplanıyor, tavansa doğal kaya veya beşik tonozundan oluşuyordu. Bu yapıların en büyük özelliği yerin altına inen ve bütün odaya yayılan, her yerde rastlanabilecek türden merdivenlere sahip olmalarıydı.

Ancak kaynaklarda bunlara dair herhangi bir gönderme bulunmuyordu. Büyük olasılıkla su minimum düzeye düştüğünde dahi yıkanma işleminin gerçekleşebilmesi için en alt basamak diğerlerinden daha derinde oluyordu. (Sağ taraftan) aşağı inen ibadetini henüz gerçekleştirmemiş kişileri (solda)

den, ne günah işledi ki?' dedi. Kalabalık sesini yükselterek yineledi: 'Çarmıha gerilsin!' Elinden hiç bir şey gelmediğini ve isyan çıkacağını gören Pilatus, biraz su alıp ellerini yıkadıktan sonra şunları söyledi: 'Ben onun kanının vebalini alamam. Bu günahı siz üstlenin.' Kalabalık hep bir ağızdan bağırdı: 'Günahı bizim ve çocuklarımızın boynunadır!'(27:22-25). Yahudilerin bu yargı sürecinde oynadıkları rolün olumsuz olarak yansıtılmasının Ortaçağ'da anti-semitizmin(Yahudi düşmanlığının) ortaya çıkmasıyla beraber felaketle sonuçlanacak uzun vadeli etkileri olacaktı ve bu etkiler Engizisyon'a, katliamlara ve en sonunda da soykırıma neden olacaktı.

İsa'nın barışçıl amaçlarının yönetimdekilerce yanlış anlaşıldığını ve bu nedenle her ikisinin cezası da ölüm olan, sapkınlık ve hainlikle suçlandığını söylemek mümkün. Ama buna dair elimizde nasıl bir kanıt var? İsa'nın muzaffer bir edayla Kudüs'e girişi, Romalılarca bir grup hain 'yabancı'dan oluşan çetenin lideri konumundaki bir adamın tehlikeli meydan okuyuşu olarak yorumlanmış ve imparatorluğun kanunlarına karşı gelerek kendini 'Yahudilerin Kralı' olarak kabul ettirmeye çalıştığı düşünülmüş olabilir. Daha önce de belirttiğim gibi, İsa'nın Kudüs'e girişinin son derece sessiz sedasız olduğuna inanıyorum. Aksi halde Roma askerleri onu oracıkta, ya Beytalam'da ya da Tapınak Dağı'nda tutuklarlardı. Hem taşkın bir kalabalığı Tapınak Dağı gibi açık alanda kontrol altına almak, tıkış tepiş bir şehirdekinden daha kolaydır. İsa'nın dış avluda masaları devirerek yarattığı söylenen kargaşa da bir tutuklama nedeni sayılabilirdi. Ama bu 'eylemden' sonra da öğretilerini yaymasına izin verilmesi, Tapınak görevlilerinin olaya kentin iyi denetlenen atmosferinde yaşanan basit ve önemsiz bir istisna olarak baktıklarını düşündürüyor. Olayın ehemmiyeti yalnızca İsa'nın takipçileri için sembolik bir değer taşıyordu.

İsa'nın tutuklanışı, Kudüs'e girerken yaptıkları ve söyledikleri ya da Tapınakın dış avlusunda gerçekleştirdiği eylemlere değil de, şehrin dört bir yanında hastaları iyileştirip mucizeler yaratarak halkın desteğini kazanması ve otoritelerin yüreklerine korku salmasına bağlanabilir mi? Luka, Pilatus'un mahkûmu, Herod Antipas'a gönderdiği esnada en çok merak ettiği şeyin İsa'nın gerçekten mucizeler yaratıp yaratmadığı olduğunu aktarıyor: "Herod İsa'yı gördüğünde çok sevindi; uzun süredir onunla tanışmak istiyordu. Hakkında çok şey duymuştu, ona bir mucize göstermesini istiyordu" (23:8) Herod Antipas muhtemelen kentin batı yamacındaki, İsa'nın tutuklu bulunduğu doğu tarafındaki kulübelere çok da uzak olmayan Hasmonean sarayında kalıyordu. Birkaç sene önce, halk üzerindeki etkisinden korktuğu

için Vaftizci Yahya'yı öldürtmüştü. Josephus, Antikite adlı eserinde şöyle yazıyor:

> "(Yahya'nın) Vaazlarından çok etkilenen insanlar gruplar halinde onun takipçisi olmaya başlayınca, Herod telaşlandı. Böylesine ustaca yapılan konuşmalar halkı isyana sürükleyebilirdi. Her şeyi Yahya'nın rehberliğinde yapmaya hazırdılar. Herod, olay bir kargaşaya dönüşüp zor duruma düşmeden ilk darbeyi kendisinin vurması gerektiğine karar verdi (XVII. 116-119).

Büyük olasılıkla İsa'nın başına gelen de buydu. Kudüs'e girişi Romalı askerlerin pek dikkatini çekmedi ve Tapınak yakınlarındaki eylemleri muhafızlarca bastırıldı. Ama İsa şehrin diğer taraflarındaki hoşnutsuz ve dışlanmış insanları kışkırtmaya ve 'asla inanamayacağınız mucizeler' yaratmaya (Yuhanna 4:48) başlayınca, görmezden gelinemeyecek bir tehdit unsuru haline geldi.[106] Başlarda, hiç kimsenin engellemesiyle karşılaşmadan Celile'de yaptığı gibi hastaları sağaltıp ve mucizeler gerçekleştirerek destekçilerini artırıyordu. O zamana değin birçok kişiyi hastalıktan, salgınlardan ve kötü ruhlardan kurtarmış, körlerin gözlerini açmıştı (Luka 7:21). Belki de Roma'nın ve Yahudi camiasının önde gelenleri tam da bu noktada İsa ile Yahya arasındaki bağlantıyı görüp, giderek artan halk desteğinden çekinmeye başladılar. İsa sorununu çözmek için seçtikleri yol, Josephus'un deyimiyle "İlk darbeyi sen vur ve ondan kurtul." politikası olabilir.

Peki İsa insanların ilgisini çekmek, sağaltma mucizesini göstermek için Kudüs'te nereleri kullanmıştı? Tapınak Tepesi dışında kalabalıkların bir araya gelebilecekleri tek açık alanlar amfitiyatro, tiyatro -ki buralar eğlence mekânları olduğundan uygun değildi- ve yıllarca su deposu olarak kullanılan Beytesta ve Şiloah Havuzları'ydı. Bunlar uygun yerler miydi? Arınma için kullanılabilirler miydi? Arkeoloji bize bu havuzlarla ilgili neler söyleyebilir?

Birinci yüzyılda Filistin'de yaşayan Yahudiler'in su tesisatlarını kullanarak gerçekleştirdikleri mqwa'ot adı verilen (tekili miqweh; İbranice: (suyun etrafında) toplanma', 'bir araya gelme' anlamına geliyor) yaygın bir arınma ritüeli vardı. Kudüs'ün ücra köyleri ve kasabalarında yapılan kazılar esnasında birçok yapılı miqwa'ot bulundu. Kudüs'teki bu türden yapıların çoğu özel mülklerin bodrumlarındaydı ve kentte yaşayanların özel ihtiyaçlarına hizmet ediyordu. Kentin farklı yerlerinde sayısız örnekleri vardı. Ta-

DÖRT

BEYTESTA VE ŞİLOAH'TA İŞARETLER VE MUCİZELER

"[Vaftizci] Yahya'nın öğrencileri bütün bu olup bitenleri kendisine bildirdiler. Öğrencilerinden ikisini yanına çağıran Yahya,[19] Gelecek olan sen misin, yoksa başkasını mı bekleyelim?' diye sormaları için onları Rab'be gönderdi.[20] Adamlar İsa'nın yanına gelince şöyle dediler: 'Bizi sana Vaftizci Yahya gönderdi. 'Gelecek Olan sen misin, yoksa başkasını mı bekleyelim?' diye soruyor.'[21]Tam o sırada İsa, çeşitli hastalıklara, illetlere ve kötü ruhlara tutulmuş birçok kişiyi iyileştirdi, birçok körün gözünü açtı.

[22]Sonra Yahya'nın öğrencilerine şöyle karşılık verdi: 'Gidin, görüp işittiklerinizi Yahya'ya bildirin. Körlerin gözleri açılıyor, kötürümler yürüyor, cüzamlılar temiz kılınıyor, sağırlar işitiyor, ölüler diriliyor ve müjde yoksullara duyuruluyor. [23]Benden ötürü sendeleyip düşmeyene ne mutlu!'"

(Luka 7:21-22)

İsa'nın tutuklanıp yargılanma hikâyesi sayısız bilgin tarafından incelenmiş ve bu bilginlerin çoğunun İncil'de anlatılan olaylar nedeniyle kafaları karışmıştır. İsa şehrin yöneticilerine niye böylesine büyük bir tehdit oluşturmuştu? Neden öldürülmesi gerekiyordu, bu önemli ve nihai kararı kim vermişti? Olaydan Yahudiler mi yoksa Romalılar mı sorumluydu? İsa Tapınak'ın dış avlusundaki masaları devirerek rahatsızlık yarattığına göre, neden o gün orada Tapınak korumalarınca tutuklanmamıştı? Ve yetkililer İsa'yı Getsemani'de tutuklamak için neden Fısıh Bayramı'nı beklemişlerdi? Popüler bir direniş hareketinin lideri olduğundan şüpheleniyorlar ve halka açık bir yerde gerçekleşecek bir tutuklama olayının halkın tepkisi-

ni çekeceğinden mi korkuyorlardı? Romalı yetkililer İsa'nın eylemlerini isyankârlık olarak gördüğüne göre, tutuklandıktan sonra doğrudan hapishaneye götürülmek yerine neden başrahibin evine götürüldü? Neden biri Sanhadrin Konseyi'nin seçkin üyelerinin, diğeri Pontus Pilatus'un huzurunda olmak üzere iki ayrı yargılanmadan geçti?

İsa neden Yahudiye'deki yargı işleriyle ilgili herhangi bir yetkisi bulunmayan Herod Antipas tarafından sorgulandı? Ve neden Pilatus İsa davasıyla ilgili yetkilerini Herod'a devretmeyi düşündü?[104] Son olarak, İncil yazıcıları, perşembe gecesi kapalı kapılar ardında 70'ler Meclisi Kurulu üyeleriyle, cuma sabahı ise Pontus Pilatus ile gerçekleşen mahkemelerde geçenlerden nasıl haberdar olmuşlardı?

İsa'nın hayatının son bir haftasıyla ilgili bildiklerimizin kaynağı dört İncil'dir. İncillerde tutuklamanın Getsemani'de yapıldığı, İsa'nın sapkınlık, hainlik ya da ikisiyle birden suçlandığı ve yargılamanın Tapınak yetkilileriyle başlayıp, gönülsüzce de olsa Roma yönetimiyle devam ettirildiği yazıyor. Tutuklama ve yargılanmanın aktarılış biçimini etkileyebilecek bir başka unsursa, İncillerin kağıda dökülüş zamanları. Bilginler, ilk İncil'in İsa'nın çarmıha gerilişinden on yıllar sonra, Yahudilerin Romalılara karşı başlattıkları ve Kudüs'ün düşüşü ve Tapınak'ın yıkılışı (MS 70) ile sonuçlanan yıkıcı isyanın(MS 66) ertesinde yazıldığı konusunda hemfikirler. İsyanın ardından egemen Musevilik ile yeni yeni filizlenmeye başlamış 'İsa' hareketi keskin bir biçimde yollarını ayırdılar. Bu, İnciller'in, dini ve kentsel otoritelerle, adsız 'kalabalıklar'dan oluşan 'Yahudiler'e karşı düşmanca yaklaşımlarını da açıklıyor.[105]

Bu, aynı zamanda, İncillerdeki başrahibin evinde İsa'nın suçu üzerine yapılan ve bir türlü sonuca ulaşmayan uzun tartışmalar, Pilatus'un mahkemeler sırasında sergilediği oldukça zayıf ve kişiliğine hiç uymayan tavırlar, Pilatus'un merak uyandırıcı ellerini yıkama olayı (ki bu bir Roma geleneğinden ziyade, Yahudilerin "netilat yadaim" isimli arınma ayininin değiştirilmiş şekliydi) gibi kafa karıştırıcı öğeleri de anlamamıza yardımcı olabilir. Böylesi ayrıntılar İncil yazıcılarının Pilatus'u başından beri İsa'nın masum olduğuna inanmış, ama bir yandan Kudüs'ün dini otoritelerince, öte yandan vilayet konağının önünde toplanan düşman halk tarafından aksi yönde davranmaya zorlanmış sempatik bir kişi olarak tasvir etme amaçlarına da hizmet ediyordu. Matta İncilinde şöyle bir pasaj vardır: "Pilatus onlara (toplanmış kalabalığa) sordu: 'Mesih diye anılan İsa'yı ne yapayım?' Hep bir ağızdan cevapladılar: 'Çarmıha gerilsin!' Bunun üzerine 'Ama ne-

İsa ve öğrencileri, Getsemani'ye gidebilmek için kentten çıkmak zorundaydılar. Bunun için, Şiloah Havuzu yakınındaki kente girdikleri kapıdan çıkmış olmalılar. Kidron Vadisi yatağına paralel olarak kuzeye yürümüş, aralarında Absalom'un Mezarı'nın da bulunduğu kayalara oyulmuş anıt mezarların yanından geçmiş ve Zeytin Dağı'nın alt kısımlarına ulaşmış olmalılar. Markos, daha sonra olanları şöyle anlatıyor:

> "Sonra Getsemani denilen yere geldiler. İsa öğrencilerine, 'Ben dua ederken siz burada oturun.' dedi.[33] Petrus'u, Yakup'u ve Yuhanna'yı yanına aldı. Hüzünlenmeye ve ağır bir sıkıntı duymaya başlamıştı. [34]Onlara, 'Ölesiye kederliyim.' dedi. 'Burada kalın, uyanık durun.' [35]Biraz ilerledi, yüzüstü yere kapanıp dua etmeye başladı. 'Mümkünse o saati yaşamayayım.' dedi.[36] Abba, Baba, senin için her şey mümkün, bu kâseyi benden uzaklaştır. Ama benim değil, senin istediğin olsun.' [37]Öğrencilerinin yanına döndüğünde onları uyumuş buldu. Petrus'a, 'Simun,' dedi, 'uyuyor musun? Bir saat uyanık kalamadın mı? [38]Uyanık durup dua edin ki, ayartılmayasınız. Ruh isteklidir, ama beden güçsüzdür.' [39]Yine uzaklaştı, aynı sözleri tekrarlayarak dua etti. [40]Geri geldiğinde öğrencilerini yine uyumuş buldu. Onların göz kapaklarına ağırlık çökmüştü. İsa'ya ne diyeceklerini bilemiyorlardı. [41]İsa üçüncü kez yanlarına döndü, 'Hâlâ uyuyor, dinleniyor musunuz?' dedi. 'Yeter! Saat geldi. İşte İnsanoğlu günahkârların eline veriliyor. [42]Kalkın, gidelim. İşte bana ihanet eden geldi!'" (14:32-42).

İsa neden Son Yemek'ten sonra Zeytin Dağı'ndaki Getsemani'ye gitti? Önceki gecelerde, İsa'nın Beytanya'daki evde kaldığını biliyoruz. Getsemani, gündüzleri öğrencileriyle buluştuğu yerdi. Öyleyse o gece gidişinin nedeni neydi? Bir olasılık, bayram şenlikleri yüzünden şehirde uyumanın zorluğu ve saatin geç olmasıydı. İsa ve öğrencileri, bir saatlik yolu yürüyüp Beytanya'ya dönmek yerine, geçici olarak Zeytin Dağı'nın yamacında konaklamayı tercih etmiş olabilirler. Son Yemek için kiralanan odanın, uyumaya uygun olmadığı çok açık. Markos ve Matta'ya göre, İsa Getsemani denen yere geldiğinde öğrencileri hemen uyudular. Matta ve Luka, İsa'nın daha önce Getsemani'ye ve Zeytin Dağı'na geldiğini belirtiyor, ancak tam yeri hakkında bilgi vermiyor (Matta 24:3; Luka 21:37; 22:39). Yuhanna

gittikleri yerin coğrafi konumunu daha açık anlatıyor ve Kidron Vadisi'nin (yani kentin doğusunun) öbür tarafında "bir bahçe [kçpos] vardı. İsa'yla öğrencileri bu bahçeye girdiler. Ona ihanet eden Yahuda da burayı biliyordu. Çünkü İsa, öğrencileriyle orada sık sık buluşurdu." (18:1-2) Burada bahçe anlamında kullanılan sözcük, tarla anlamında da kullanılabilir. Dahası, Zeytin Dağı'nın yamaçlarında taraçalı bahçeler vardı. Getsemani sözcüğünün Yunanca karşılığının kökeni, Aramca veya İbrancada "yağ presi" anlamına gelen sözcük ki bu da bölgede bir yağ presi bulunduğuna işaret ediyor. Kudüs yakınlarında, özellikle Tel el-Ful'den pek uzak olmayan Pisgat Ze'ev (Ras Abu-Ma'aruf)'de mağaralar içinde birtakım yağ presleri bulundu, bu yüzden İsa'yla öğrencilerinin bir mağaraya sığınmış olmaları akla yakın geliyor. Zeytin Dağı'nın alt yamacında, geleneksel olarak Getsemani diye tanımlanan yerde bulunan geniş bir mağara, İsa'nın tutuklandığı yer olarak kabul ediliyor.[103]

Geceyi Getsemani'de geçirme fikri, İsa ve öğrencileri tarafından planlanmış gibi görünüyor. Hiç kuşkusuz Yahuda'nın da bu karardan haberi vardı. Yahuda, askerler ve Tapınak görevlileri eşliğinde buraya gelince İsa tutuklandı ve Kidron Vadisi boyunca yürütülerek kente geri götürüldü. Markos (14:51), Getsemani'de meydana gelen tuhaf bir olayı anlatırken "sadece keten beze sarınmış bir gencin tam yakalanacakken keten bezden sıyrılıp çıplak olarak kaçtığı"ndan söz ediyor. Bu gencin kim olduğu ve Getsemani öyküsünde nasıl bir rol oynadığı bilinmiyor. İsa'nın bütün öğrencileri, canlarını kurtarmak için kaçtı muhtemelen Zeytin Dağı'nı tırmanarak Beytanya yönünde ilerlediler.

Bundan sonra olanlar bir hayli esrarengiz. İsa kentin sokaklarından geçirildi ve Yahudi mahkemesi, 70'ler Meclisi hapishanesi veya Roma ordusunun kışlasındaki hapishaneye götürülmek yerine, Yahudi başrahibin evine götürüldü. Askerlerle Tapınak görevlileri neden böyle bir şey yaptı? Bu, önümüzdeki iki bölümde çözmeye çalışacağımız bir bilmece...

sel duyarlılıkları korumak gerektiği için Harem-i Şerif yasak bölge. Son yıllarda orada yürütülen kazılar, sadece Süleyman'ın Ahırları çevresinde, daha alt katmanda bulunan bir camiye giriş çıkışı sağlamak için Müslüman yöneticiler tarafından yürütüldü. Yazık ki bu işlem, gerektiği gibi arkeolojik gözetim altında yapılmadı. Tapınak Dağı, on dokuzuncu yüzyılda Batılı araştırmacılar, özellikle de gözü pek Charles Wilson ve Charles Warren'ın yürüttüğü araştırmalar için bir odak noktasıydı. Wilson 1865'te, Kraliyet İstihkâm Birliklerindeki askerlerin yardımıyla Tapınak Dağı'nın haritasını çıkardı ve birçok yer altı bölmesini, sarnıcını ve su yolunu kayda geçirdi.[87] Ardından Warren, Henry Birtles'ın yardımıyla, 1867'den 1870'e kadar, Tapınak Dağı duvarları boyunca uzanan bacalar ve tünellerde tüyler ürpertici, tehlikeli kazılar yürüttü. Çalışmaları birçok güçlükle ve Türk yetkililerle yerli halktan bir bölümünün itirazlarıyla karşılaştı. Çok ilginç maceralar yaşadılar, zaman zaman canlarını kıl payı kurtardılar. Araştırmacılar bu çalışmayı, 1865'te İngiltere'de, Kraliçe Victoria'nın himayesinde kurulan Filistin Araştırma Fonu adına üstlenmişlerdi. Tapınak Dağı'nda ulaştığı arkeolojik başarıları efsaneleşmiş olan Charles Warren, daha sonra Londra Emniyet Müdürü sıfatıyla, 1881'de Londra'nın Whitechapel semtinde sayısız kadının vahşice katledilmesinden sorumlu, mahut "Karındeşen Jack" için başlatılan (başarısız) avın başındaki kişi olarak itibarını kaybetti.[88]

Peki İsa'nın kent içindeki hareketleri hakkında ne biliyoruz? İnciller bu konuda çok az bilgi veriyor. Ancak, arkeoloji bazı boşlukları doldurabilir. Beytanya yönünden gelen İsa, kente Şiloah Havuzu yakınındaki kapıdan girmiş, sonra da Tapınak Tepesi'nin güney duvarına doğru uzanan ana caddeyi tırmanmış olmalı. Devasa dikdörtgen kayrak taşlarıyla döşenmiş bu geniş basamaklı yol, yakın zamanda Şiloah Havuzu'nun hemen kuzeyinde yürütülen arkeolojik çalışmalar sırasında ortaya çıkarıldı. Bu noktada İsa'nın önünde iki seçenek vardı: Tapınak Tepesi'nin güney kapılarından herhangi birine uzanan basamakları tırmanarak doğrudan dış avluya (hieron) çıkabilirdi. Bu kapılar, Kutsal Tapınak yönündeki Kraliyet Stoasının altından kuzeye ulaşan yer altı geçitlerine açılıyordu. İsa'nın ikinci seçeneğiyse, bir dizi tonozun ve "Robinson Kemeri"nin hemen üstüne tünemiş gibi duran sahanlıklı, muhteşem merdivenden çıkmak ve Kraliyet Stoası diye bilinen o olağanüstü, sütunlu yapıya girmekti. Josephus, Kraliyet Stoası'nda durup aşağıya bakan birinin "başının döneceğini, kimsenin görme gücünün o ölçülemez derinliğin dibini görmeye muktedir olmadığını" yazıyor (Antikite XV.410-413). Burada, Tapınak Tepesi'nin güneybatı kö-

şesinin hemen altında yapılan arkeolojik kazılarda, üzerinde "borazanların çalındığı yere (kullanılan sözcük 'eve') [aittir]" yazılı kırık, İbranca anıtsal bir kitabenin bulunduğunu belirtmek gerekir. Bilim adamları, doğru olarak bu yazının "Şabat'ı müjdeleyen" diye başlaması gerektiğini, kitabenin de inşaatın bir parçasına, hatta Tapınak Tepesi'nin zirvesini belirleyen bir kaideye ait olduğunu varsaydı. Josephus, bu özel yeri şöyle anlatıyor: "... geleneğe göre din adamlarından biri tam bu noktada durup borazan çalarak, öğle sonrası yedinci günün yaklaştığını, ertesi günün akşamında da gitmek üzere olduğunu bildirir, halka ilerleyen saatlerde çalışmayı bırakmalarını veya başlamalarını hatırlatırdı," (Savaş IV.582-583).[89]

İncillerin tanıklığından, İsa'nın her gün Beytanya'dan Kudüs'e geldiğini; tutuklanması, yargılanması ve çarmıha gerilmesine kadar bazı günlerini Tapınak bölgesinde halkı eğiterek geçirdiğini öğreniyoruz.[90] İncillerde "Tapınak"a yapılan göndermeler, doğrudan ibadethaneyi değil, Yahudi olmayanlara bile açık olan dış avlu ve Tapınak Tepesi'ni çevreleyen diğer alanları kastediyor. İsa'nın para bozanlara, Tapınak kurbanları için hayvan (sığır ve koyun) satanlara rastladığı ve ipten bir kamçı yaparak tüccarları kovduğu, para bozanların masalarını devirdiği, güvercin satanlara orayı terk etmelerini söylediği yer burası (Yuhanna 2:13-16). Para bozanlarla, kurbanlık hayvan satanların tezgâhlarının varlığına dair kanıtlar rabinik yazmalarda (m. Şekalim 1:3) ortaya çıkıyor; tezgâhlar muhtemelen Herod'un genişlettiği alan içinde, özellikle de Tapınak Dağı'nın güney bölümünde, arınma kurallarının tam anlamıyla uygulanmadığı, en azından fazla katı olmadığı yerde kuruluydu.[91]

Markos, İsa'nın Tapınakta bir anlık kargaşaya yol açtıktan sonra, "haydut ini" diye tanımladığı dış avluda öğretilerini anlatmaya devam ettiğinden söz ediyor (11:17). Buradan, davranışlarının bazılarının algılandığı gibi şiddet içermediğini anlıyoruz çünkü aksi halde Tapınak polisi tarafından derhal tutuklanır ve Tapınak Dağı'ndan ite kaka çıkarılırdı. Tapınak Dağı'nda düzeni sağlayan Tapınak polisi veya görevlileriydi. Özellikle bayram günlerinde, etrafta kaynaşan yığınla insan varken gerekli bir uygulamaydı. İlk halinde Tapınak Dağı'nın iç ve dış avlularını ayıran bir bölmenin üzerine yerleştirildiği bilinen iki Yunanca yazıt (biri tüm, biri parça olarak), Yahudi olmayanların iç avluya girmesini yasaklıyor. Josephus'a göre, Tapınak bölgesine giriş için buyrulan dört derecelik arınma kuralları, ayrımı açıkça gösteriyor: Birinci derece, Yahudi olmayanlara da açık, âdet gören kadınlara kapalı olan dış avlu; ikinci derece, önce arınma işlemlerini tamamlayan

erkek ve kadınların girmesine izin verilen iç avlu; üçüncü derece, sadece arınmış erkeklerin girebildiği bir avlu; ve son olarak da, sadece kutsal cüppelerini giymiş olan din adamlarının girebildiği alandı (Apion'a Karşı II.103-104). İbadethaneye ise sadece başkâhin girebiliyordu.[92] Yuhanna'ya göre, İsa, Tapınak'ın "Süleyman'ın Eyvanı" adı verilen bir bölümünde de yürüdü (10:22-23). Bu eyvan ileride, muhtemelen Tapınak Dağı'nın doğu kanadı boyunca uzanan revakın adı olarak tanımlanacak ve "Güzel Kapı" diye adlandırılan bölümün de bu bölümde olduğu tespit edilecek (Havariler Tarihi 3:2).

İncillerde, Kudüs'teki çeşitli yerlere dair sınırlı ve arızi bilgiler, arkeolojik kazılarda elde edilen bilgilerle çelişmiyor. Aslında, birbirlerine gayet iyi uyuyorlar. Bunun en iyi örneklerinden biri, Markos'ta anlatılan Son Yemek öyküsünün, Matta ve Luka'da, neredeyse bütün ayrıntılarıyla tekrarlanması:

> "Fısıh kurbanının kesildiği Hamursuz Bayramı'nın ilk günü öğrencileri İsa'ya, 'Fısıh yemeğini yemen için nereye gidip hazırlık yapmamızı istersin?' diye sordular. [13]O da öğrencilerinden ikisini şu sözlerle önden gönderdi: 'Kente gidin, orada su testisi taşıyan bir adam çıkacak karşınıza. Onu izleyin. [14]Adamın gideceği evin sahibine şöyle deyin: Öğretmen, öğrencilerimle birlikte Fısıh yemeğini yiyeceğim konuk odası nerede, diye soruyor. [15]Ev sahibi size üst katta döşenmiş, hazır büyük bir oda gösterecek. Orada bizim için hazırlık yapın.' [16]Öğrenciler yola çıkıp kente gittiler. Her şeyi, İsa'nın kendilerine söylediği gibi buldular ve Fısıh yemeği için hazırlık yaptılar.
>
> [17]Akşam olunca İsa Onikiler'le birlikte geldi. [18]Sofraya oturmuş yemek yerlerken İsa, 'Size doğrusunu söyleyeyim.' dedi, 'Sizden biri, benimle yemek yiyen biri bana ihanet edecek.' [19]Onlar da kederlenerek birer birer kendisine, 'Beni demek istemedin ya?' diye sormaya başladılar. [20]İsa onlara, 'Onikiler'den biridir, ekmeğini benimle birlikte sahana batırandır' dedi. [21]'Evet, İnsanoğlu kendisi için yazılmış olduğu gibi gidiyor, ama İnsanoğlu'na ihanet edenin vay haline! O adam hiç doğmamış olsaydı, kendisi için daha iyi olurdu.' [22]İsa yemek sırasında eline ekmek aldı, şükredip ekmeği böl-

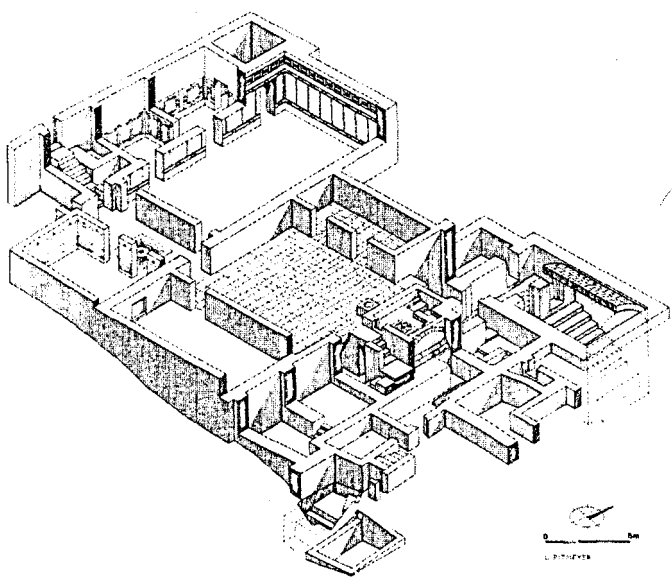
dü ve, 'Alın, bu benim bedenimdir' diyerek öğrencilerine verdi. [23]Sonra bir kâse alıp şükretti ve bunu öğrencilerine verdi. Hepsi bundan içti.[24] 'Bu benim kanım' dedi İsa, 'Birçokları uğruna akıtılan antlaşma kanıdır. [25]Size doğrusunu söyleyeyim, Tanrı'nın egemenliğinde tazesini içeceğim o güne dek, asmanın ürününden bir daha içmeyeceğim.' [26]İlahi söyledikten sonra dışarı çıkıp Zeytin Dağı'na doğru gittiler (14:12-26).

Markos, Fısıh kurban yemeği için yapılan hazırlıklardan söz ederken, o sırada Beytanya'da olduğu varsayılan İsa'nın, Kudüs'te yemek yiyecekleri yeri bulabilmeleri için iki öğrencisine yol tarif ettiğini anlatıyor. İsa'nın öğrencilerinin, kent içindeki hareketleri hakkında çok az bilgi veriliyor. Oradalar, ama değil gibiler, sanki görünmez olmuşlar. Peki neden? Belki de kasten, bir amaca hizmet etmek üzere yapılmıştı. Belki de İsa, etrafında kalabalık bir öğrenci grubuyla dolaşmasının, olası ayaklanmalara karşı sürekli tetikte olan kent yetkililerini kuşkulandıracağını düşünmüştü. Öte yandan, belki de İsa yeni yandaşlar bulmak istiyordu ve sürekli çevresini saran öğrenciler, yeni geleceklere bir engel teşkil edecekti. Yuhanna, öğrencileriyle buluşma yerinin kentin dışındaki Getsemani Bahçesi olduğunu söylüyor (18:2). İsa, özellikle Fısıh yemeği için evde bir oda kiralamıştı. Bu ona pahalıya mal olmuş olmalı çünkü Fısıh Bayramı sırasında boş oda bulmak her zaman çok zordu. İsa öğrencilerine şunları da söylüyor: "Ev sahibi size üst katta döşenmiş, hazır büyük bir oda gösterecek." Markos'un "su testisi taşıyan adam"dan söz etmesi, evin Gihon Pınarı'na veya Şiloah Havuzu'na yakın bir yerde olduğunu akla getiriyor. Halk buralarda testilerini doldurup evlerine taşıyor, onun dışında suyu, evlerinin yanındaki kuyulardan çekiyordu. Evin Şiloah Havuzu'na yakın olması birkaç nedenle mantıklı. Öğrenciler Beytanya yolu yönünden gelmiş, kentin güneydoğusunda, pınar ve havuza yakın bir kapıdan girmiş olmalı. Güneydoğu köşesinde bir veya iki kapı vardı ve bunlardan biri 1960'larda İngiliz arkeolog Kathleen Kenyon'un yaptığı kazı çalışmasında ortaya çıkarılmıştı.[93] Yakın zamanda yapılan kazılarda, basamaklı Şiloah Havuzu'nun büyük bir bölümüyle, kuzeyinde, havuzdan başlayıp Tyropoeon Vadisi'nin alt kısmından geçerek Tapınak Dağı'na ulaşan geniş, taş döşemeli, basamaklı, muhteşem yol bulundu. Bu yolun, öğrencilerin, su testisi taşıyan adamla buluşacağı yol olduğunu düşünebiliriz.

Markos'un Fısıh yemeği anlatısındaki bir başka yararlı bilgi de, "üst

kat"taki oda. İlk bakışta pek şaşırtıcı gelmiyor; çünkü Kudüs kazılarında, özellikle Yukarı Kent'te o dönemden kalma iki katlı evler bulundu, üstelik bazıları saray gibiydi. Şiloah Havuzu'yla Yukarı Kent'in doğu yamacının alt kısmında kazı çalışması yapıldı ve MS birinci yüzyıla tarihlenen üç, hatta dört katlı bir evin arka cephesinin "sureti" sayılabilecek bir dizi kesme kaya bulundu.[94] Öyle bir evde kiralanan bir oda, İsa'nın Son Yemeği için kullanılmış olabilir.

Aşağı Kent'in, Kudüs halkının daha yoksul katmanlarının yerleşim alanı olduğu düşünülürdü. Bu yüzden, İsa'nın burada daha rahat etmiş olabileceği, İncil anlatılarından yola çıkan bilim adamlarına mantıklı geldi. Bu genel görüş, İbrani Üniversitesi Profesörü Michael Avi-Yonah'ın hazırladığı birinci yüzyıl Kudüs'ünün "Kutsal Topraklar" maketine de yansımış; Aşağı Kent, düz damlı, küçük, sıkışık evlerle kaplıyken, Yukarı Kent kırmızı kiremitli çatılarıyla, gösterişli konutlarla betimlenmiş. Ancak yakın tarihli arke-

Figür 3: Kudüs'ün Yukarı Kent'inde, Hirodes döneminden kalma büyük bir konağın canlandırma çizimi (Çizen: Hillel Geva ve Yahudi Mahallesi Arkeoloji Çalışmaları-Leen Ritmeyer).

olojik çalışmalar, Aşağı Kent'in yoksullara özgü bir yerleşim olduğu savını çürüttü. Birincisi, ister Yukarı Kent'te olsun, ister Aşağı Kent'te, tek tük birkaç kamu binası dışında Kudüs kazılarında gün ışığına çıkarılan yapıların hiçbirinde kiremitli çatılar yoktu. İkincisi, Aşağı Kent bölgesindeki kazılarda son derece sağlam, sarayı andıran görkemli konutlar da bulundu. Bunlardan biri, kazıyı yapan uzman tarafından geçici olarak Adiabene Kraliçesi Helen'in sarayı olarak tanımlandı, oysa Josephus'tan öğrendiğimize göre Tapınak Tepesi'ne yakın bir yerde oturan Agrippa veya Berenis'in sarayı olması da mümkün. Dahası, bu yapılar henüz bulunamayan eski Hasmonean sarayının olabileceği yer hakkında bir ipucu da veriyor (Savaş II.427-429; Antikite XX.189 ve devamı).[95] İsa'nın, Aşağı Kent'i özellikle yoksulların yaşadığı bölge olduğu için tercih ettiği yolundaki görüş doğru değil. Tuhaf gelebilir ama Kudüs'ün "yoksulları" muhtemelen hali vakti yerinde insanlardı; "Tapınak Kenti"nin özel konumu ve itibarı, onlara ekonomik yararlar sağlıyordu. Yılda üç kez, sayısız Yahudi hacının geldiği ve Tapınak bölgesiyle diğer semtlerde sürekli yeni inşaat alanlarının açıldığı ve işletildiği kentin sakinleri arasında pek fazla işsizin bulunması olası görünmüyor. Bu yüzden, Kudüs'te "yoksul" bir aile, civar köylerde veya Yahudiye'nin diğer bölgelerinde yaşayan "varlıklı" bir aileyle aşağı yukarı aynı ekonomik koşullara sahipti.

Peki, Son Yemek tam olarak nerede gerçekleşmişti? Ben Şiloah Havuzu'na çok yakın bir yerde olduğunu düşünüyorum. Günümüzde ziyaretçilere ve turistlere, Son Yemek'in geleneksel mekânı diye gösterilen yer, Şiloah Havuzu'nun biraz uzağında, bugünkü Sion Dağı'nın zirvesinde, Orta Çağdan kalma bir dizi yapının arasında bir yer.[96] Bugün geleneksel oda diye gösterilen yer, hiç kuşkusuz Haçlılar dönemine ait. Ancak, Orta Çağdan kalma bu geleneğin pek önemi yok.

Yuhanna, diğer üç İncil'e kıyasla, Hamursuz Bayramı arifesinde yenen veda yemeği hakkında farklı bir öykü anlatıyor ve İsa'yla öğrencileri için özel bir önem taşıyor olabilecek suyla arınma uygulamalarıyla ilgili ilginç bilgiler veriyor:

> "Hamursuz Bayramı'ndan önceydi. İsa, bu dünyadan ayrılıp Rab'ba gideceği saatin geldiğini biliyordu. Dünyada kendisine ait olanları hep sevmişti; sonuna kadar da sevdi. [2]Akşam yemeği sırasında İblis, Simun İskariot'un oğlu Yahuda'nın yüreğine İsa'ya ihanet etme isteğini koymuştu bile. [3]İsa, Baba'nın

her şeyi kendisine teslim ettiğini, kendisinin Tanrı'dan çıkıp geldiğini ve Tanrı'ya döneceğini biliyordu. 4Yemekten kalktı, üstlüğünü bir yana koydu, bir havlu alıp beline doladı. 5Sonra bir leğene su doldurup öğrencilerin ayaklarını yıkamaya ve beline doladığı havluyla kurulamaya başladı." (13:1-5).

Açıkçası, bu alışılmadık bir alçakgönüllülük gösterisi gibi görülmüş olmalı çünkü suyla arınma işlemi öğrencilerden biri tarafından yerine getirilmeliydi. Bu yüzden de öğrenci Petrus'un, İsa'nın ne yaptığını sormasında şaşılacak bir şey yok. Dahası, Petrus konuşmayı sürdürerek İsa'ya, ayaklarını yıkayacaksa, başlarıyla ellerini de yıkamasını söylüyor.

Yuhanna'nın, öğrencinin ayaklarının yıkanmasıyla ilgili tarifi, MS birinci yüzyılda Kudüs'te yapılan çeşitli törensel arınma uygulamalarına uyuyor, ancak konuk ağırlayan kişi veya ev sahibi tarafından uygulanan ayak yıkama işleminin yemekten sonra değil *önce* gerçekleştiği düşünülüyordu. Kudüs'ün Yahudi Mahallesi'nde yapılan arkeolojik kazılarda M.S. birinci yüzyıla tarihlenen evlerin bodrumunda, girişin hemen yanında küçük ayak banyolarıyla törensel arınma havuzları (*mikvaot*) bulundu. *Mikve*'ye girenlerin önce ayaklarını yıkaması istenirdi. Antik çağda ayaklar, alçakgönüllülüğün ve gönüllü hizmetkârlığın simgesi kabul edilirdi. Bunun sebebi de ayakların, vücudun yere en yakın ve saf olmayan şeylerle kolayca temas edebilecek bölümü olmasıydı. Yemekten veya ibadetten önce ellerin suyla arındırılması uygulaması da oldukça yaygındı.[97] Yuhanna'da bundan söz edilmemesinin nedeni olağan bir işlem sayılması olabilir, oysa yemekten sonra öğrencinin ayaklarının törenle arındırılması olağan dışı bir uygulama olarak anlatılıyor. Ancak, bir başka nedeni de İsa'nın, ellerin sık sık yıkanması gereğine inanmaması ve bu konuya daha esnek yaklaşması olabilir çünkü Markos şöyle anlatıyor: "Kudüs'ten gelen Farisiler ve bazı din bilginleri, İsa'nın çevresinde toplandılar. Onun öğrencilerinden bazılarının murdar, yani yıkanmamış ellerle yemek yediklerini gördüler" (7:2-3, 5). Belli ki dönemin yaygın Yahudi âdeti, yemeklerden önce ellerin temizlenmesiyle birlikte bütün vücudun arıtılmasını içeriyordu. Luka şöyle söylüyor: "İsa'nın yemekten önce yıkanmadığını gören Farisî şaştı." (11:38) Bu söz, ya bütün vücudun törensel havuza batırılmasına bir gönderme ya da ellerin yıkanmasına.

Buradan, İsa'yla öğrencilerinin, suyla arınma işlemlerinden kaçınmadığı, fakat törenleri diğer Yahudilerden biraz farklı uyguladıkları yolunda

bir sonuç çıkıyor. Yuhanna'daki (13:10) anlatımdan hareketle, İsa'yla öğrencilerinin yemekten önce törensel havuza batıp çıktıklarını, zaman zaman karşı çıktıkları halde ellerini de yıkadıklarını veya tüm vücutları suya battığı için bunu gerekli görmediklerini varsayabiliriz. İbrani kaynaklarında, törensel el temizliği için taş kaplar kullanıldığı söylenir. Bu yüzden, Yuhanna'nın Kana köyünde, "Yahudilerin geleneksel temizliği için oraya konmuş" (2:6) altı taş küpten söz etmesi şaşırtıcı değil.[98] Qalal (Helal) adı verilen bu türden büyük, tornadan çıkma küplerin yanı sıra, törensel el yıkama uygulamaları için elde oyulmuş kupalar da kullanılmış olabilir. Kâse ve tabak gibi tornadan çıkmış ve elde oyulmuş daha küçük, çeşitli taş kaplar kullanıldığı biliniyor. Dahası, kentin çeperinde birkaç noktada, bu kapların yapıldığı işlikler bulundu.[99] Kudüs kazılarında ele geçirilen çok sayıdaki taş kap, MS birinci yüzyılda kent sakinlerinin törensel arınma konusunda son derece titiz olduğunu, bunun İsa'nın ölümünden yıllar sonra da sürdüğünü, MS 50 ila 70 yılları arasında "İsrail'den temizlik fışkırıyordu" sözünün doğruluğunu gösteriyor.[100] Yuhanna'daki bölüm, âdetlere göre yemeğin sonunda sofrada bulunanların başının, ellerinin ve ayaklarının arındırıldığı anlamına da geliyor olabilir (13:1-5). Bunun o dönem Yahudileri arasında genel bir uygulama mı, yoksa daha çok İsa'nın öğrencilerine özgü bir uygulama mı olduğu açık değil. Ben, İsa'nın grubuna özgü bir uygulama olduğunu düşünüyorum ki, bu da Kudüs'teki Farisilerin ve din bilginlerinin neden itiraz ettiğini açıklıyor. Bu tür ritüellerin, İsa'nın öğrencileri tarafından, daha önce Vaftizci Yahya'nın uyguladığı ritüellerden uyarlandığını da varsayabiliriz.

O dönemde, Fısıh kurban yemeğinin kent sınırları içinde yenmesi zorunluydu.[101] Son Yemek'in, aslında Fısıh arifesi yemeği olduğunu varsayıyoruz ama İsa'nın son günlerinin kronolojisi, İncillerdeki belirsizlikler yüzünden kesin değil. Markos, on iki öğrencinin akşam toplandığını, İsa'yla oturup yemek yediklerini anlatıyor. Matta, mayasız ekmekle şarabın yanı sıra et yediklerini ima ediyor. O zamanlar yemekler, şimdi olduğu gibi büyük tabaklarda değil, küçük kaplarda ayrı ayrı yenilirdi. Yuhanna, öğrencilerin "masanın yanına uzandığı"ndan söz ediyor. Sözü edilen yer, muhtemelen triklinium adı verilen, alçak sedirlerdeki yastıklara dayanarak, yarı uzanmış durumda yemek yenilen bir odaydı. Sedirler, Roma dönemi eserlerinde betimlendiği gibi nal şeklinde dizilmiş olmalıydı.[102] Yemeğin sonunda, İsa'yla öğrencileri hep birlikte bir ilahi söyledi ve Zeytin Dağı'na, Getsemani'ye gitmek üzere yola koyuldular.

İsa ve öğrencileri, Getsemani'ye gidebilmek için kentten çıkmak zorundaydılar. Bunun için, Şiloah Havuzu yakınındaki kente girdikleri kapıdan çıkmış olmalılar. Kidron Vadisi yatağına paralel olarak kuzeye yürümüş, aralarında Absalom'un Mezarı'nın da bulunduğu kayalara oyulmuş anıt mezarların yanından geçmiş ve Zeytin Dağı'nın alt kısımlarına ulaşmış olmalılar. Markos, daha sonra olanları şöyle anlatıyor:

> "Sonra Getsemani denilen yere geldiler. İsa öğrencilerine, 'Ben dua ederken siz burada oturun.' dedi.[33] Petrus'u, Yakup'u ve Yuhanna'yı yanına aldı. Hüzünlenmeye ve ağır bir sıkıntı duymaya başlamıştı. [34]Onlara, 'Ölesiye kederliyim.' dedi. 'Burada kalın, uyanık durun.' [35]Biraz ilerledi, yüzüstü yere kapanıp dua etmeye başladı. 'Mümkünse o saati yaşamayayım.' dedi.[36] Abba, Baba, senin için her şey mümkün, bu kâseyi benden uzaklaştır. Ama benim değil, senin istediğin olsun.' [37]Öğrencilerinin yanına döndüğünde onları uyumuş buldu. Petrus'a, 'Simun,' dedi, 'uyuyor musun? Bir saat uyanık kalamadın mı? [38]Uyanık durup dua edin ki, ayartılmayasınız. Ruh isteklidir, ama beden güçsüzdür.' [39]Yine uzaklaştı, aynı sözleri tekrarlayarak dua etti. [40]Geri geldiğinde öğrencilerini yine uyumuş buldu. Onların göz kapaklarına ağırlık çökmüştü. İsa'ya ne diyeceklerini bilemiyorlardı. [41]İsa üçüncü kez yanlarına döndü, 'Hâlâ uyuyor, dinleniyor musunuz?' dedi. 'Yeter! Saat geldi. İşte İnsanoğlu günahkârların eline veriliyor. [42]Kalkın, gidelim. İşte bana ihanet eden geldi!'" (14:32-42).

İsa neden Son Yemek'ten sonra Zeytin Dağı'ndaki Getsemani'ye gitti? Önceki gecelerde, İsa'nın Beytanya'daki evde kaldığını biliyoruz. Getsemani, gündüzleri öğrencileriyle buluştuğu yerdi. Öyleyse o gece gidişinin nedeni neydi? Bir olasılık, bayram şenlikleri yüzünden şehirde uyumanın zorluğu ve saatin geç olmasıydı. İsa ve öğrencileri, bir saatlik yolu yürüyüp Beytanya'ya dönmek yerine, geçici olarak Zeytin Dağı'nın yamacında konaklamayı tercih etmiş olabilirler. Son Yemek için kiralanan odanın, uyumaya uygun olmadığı çok açık. Markos ve Matta'ya göre, İsa Getsemani denen yere geldiğinde öğrencileri hemen uyudular. Matta ve Luka, İsa'nın daha önce Getsemani'ye ve Zeytin Dağı'na geldiğini belirtiyor, ancak tam yeri hakkında bilgi vermiyor (Matta 24:3; Luka 21:37; 22:39). Yuhanna

gittikleri yerin coğrafi konumunu daha açık anlatıyor ve Kidron Vadisi'nin (yani kentin doğusunun) öbür tarafında "bir bahçe [kçpos] vardı. İsa'yla öğrencileri bu bahçeye girdiler. Ona ihanet eden Yahuda da burayı biliyordu. Çünkü İsa, öğrencileriyle orada sık sık buluşurdu." (18:1-2) Burada bahçe anlamında kullanılan sözcük, tarla anlamında da kullanılabilir. Dahası, Zeytin Dağı'nın yamaçlarında taraçalı bahçeler vardı. Getsemani sözcüğünün Yunanca karşılığının kökeni, Aramca veya İbrancada "yağ presi" anlamına gelen sözcük ki bu da bölgede bir yağ presi bulunduğuna işaret ediyor. Kudüs yakınlarında, özellikle Tel el-Ful'den pek uzak olmayan Pisgat Ze'ev (Ras Abu-Ma'aruf)'de mağaralar içinde birtakım yağ presleri bulundu, bu yüzden İsa'yla öğrencilerinin bir mağaraya sığınmış olmaları akla yakın geliyor. Zeytin Dağı'nın alt yamacında, geleneksel olarak Getsemani diye tanımlanan yerde bulunan geniş bir mağara, İsa'nın tutuklandığı yer olarak kabul ediliyor.[103]

Geceyi Getsemani'de geçirme fikri, İsa ve öğrencileri tarafından planlanmış gibi görünüyor. Hiç kuşkusuz Yahuda'nın da bu karardan haberi vardı. Yahuda, askerler ve Tapınak görevlileri eşliğinde buraya gelince İsa tutuklandı ve Kidron Vadisi boyunca yürütülerek kente geri götürüldü. Markos (14:51), Getsemani'de meydana gelen tuhaf bir olayı anlatırken "sadece keten beze sarınmış bir gencin tam yakalanacakken keten bezden sıyrılıp çıplak olarak kaçtığı"ndan söz ediyor. Bu gencin kim olduğu ve Getsemani öyküsünde nasıl bir rol oynadığı bilinmiyor. İsa'nın bütün öğrencileri, canlarını kurtarmak için kaçtı muhtemelen Zeytin Dağı'nı tırmanarak Beytanya yönünde ilerlediler.

Bundan sonra olanlar bir hayli esrarengiz. İsa kentin sokaklarından geçirildi ve Yahudi mahkemesi, 70'ler Meclisi hapishanesi veya Roma ordusunun kışlasındaki hapishaneye götürülmek yerine, Yahudi başrahibin evine götürüldü. Askerlerle Tapınak görevlileri neden böyle bir şey yaptı? Bu, önümüzdeki iki bölümde çözmeye çalışacağımız bir bilmece...

DÖRT

BEYTESTA VE ŞİLOAH'TA İŞARETLER VE MUCİZELER

"[Vaftizci] Yahya'nın öğrencileri bütün bu olup bitenleri kendisine bildirdiler. Öğrencilerinden ikisini yanına çağıran Yahya,[19] Gelecek olan sen misin, yoksa başkasını mı bekleyelim?' diye sormaları için onları Rab'be gönderdi.[20] Adamlar İsa'nın yanına gelince şöyle dediler: 'Bizi sana Vaftizci Yahya gönderdi. 'Gelecek Olan sen misin, yoksa başkasını mı bekleyelim?' diye soruyor.'[21]Tam o sırada İsa, çeşitli hastalıklara, illetlere ve kötü ruhlara tutulmuş birçok kişiyi iyileştirdi, birçok körün gözünü açtı.

[22]Sonra Yahya'nın öğrencilerine şöyle karşılık verdi: 'Gidin, görüp işittiklerinizi Yahya'ya bildirin. Körlerin gözleri açılıyor, kötürümler yürüyor, cüzamlılar temiz kılınıyor, sağırlar işitiyor, ölüler diriliyor ve müjde yoksullara duyuruluyor. [23]Benden ötürü sendeleyip düşmeyene ne mutlu!'"

(Luka 7:21-22)

İsa'nın tutuklanıp yargılanma hikâyesi sayısız bilgin tarafından incelenmiş ve bu bilginlerin çoğunun İncil'de anlatılan olaylar nedeniyle kafaları karışmıştır. İsa şehrin yöneticilerine niye böylesine büyük bir tehdit oluşturmuştu? Neden öldürülmesi gerekiyordu, bu önemli ve nihai kararı kim vermişti? Olaydan Yahudiler mi yoksa Romalılar mı sorumluydu? İsa Tapınak'ın dış avlusundaki masaları devirerek rahatsızlık yarattığına göre, neden o gün orada Tapınak korumalarınca tutuklanmamıştı? Ve yetkililer İsa'yı Getsemani'de tutuklamak için neden Fısıh Bayramı'nı beklemişlerdi? Popüler bir direniş hareketinin lideri olduğundan şüpheleniyorlar ve halka açık bir yerde gerçekleşecek bir tutuklama olayının halkın tepkisi-

ni çekeceğinden mi korkuyorlardı? Romalı yetkililer İsa'nın eylemlerini isyankârlık olarak gördüğüne göre, tutuklandıktan sonra doğrudan hapishaneye götürülmek yerine neden başrahibin evine götürüldü? Neden biri Sanhadrin Konseyi'nin seçkin üyelerinin, diğeri Pontus Pilatus'un huzurunda olmak üzere iki ayrı yargılanmadan geçti?

İsa neden Yahudiye'deki yargı işleriyle ilgili herhangi bir yetkisi bulunmayan Herod Antipas tarafından sorgulandı? Ve neden Pilatus İsa davasıyla ilgili yetkilerini Herod'a devretmeyi düşündü?[104] Son olarak, İncil yazıcıları, perşembe gecesi kapalı kapılar ardında 70'ler Meclisi Kurulu üyeleriyle, cuma sabahı ise Pontus Pilatus ile gerçekleşen mahkemelerde geçenlerden nasıl haberdar olmuşlardı?

İsa'nın hayatının son bir haftasıyla ilgili bildiklerimizin kaynağı dört İncil'dir. İncillerde tutuklamanın Getsemani'de yapıldığı, İsa'nın sapkınlık, hainlik ya da ikisiyle birden suçlandığı ve yargılamanın Tapınak yetkilileriyle başlayıp, gönülsüzce de olsa Roma yönetimiyle devam ettirildiği yazıyor. Tutuklama ve yargılanmanın aktarılış biçimini etkileyebilecek bir başka unsursa, İncillerin kağıda dökülüş zamanları. Bilginler, ilk İncil'in İsa'nın çarmıha gerilişinden on yıllar sonra, Yahudilerin Romalılara karşı başlattıkları ve Kudüs'ün düşüşü ve Tapınak'ın yıkılışı (MS 70) ile sonuçlanan yıkıcı isyanın(MS 66) ertesinde yazıldığı konusunda hemfikirler. İsyanın ardından egemen Musevilik ile yeni yeni filizlenmeye başlamış 'İsa' hareketi keskin bir biçimde yollarını ayırdılar. Bu, İnciller'in, dini ve kentsel otoritelerle, adsız 'kalabalıklar'dan oluşan 'Yahudiler'e karşı düşmanca yaklaşımlarını da açıklıyor.[105]

Bu, aynı zamanda, İncillerdeki başrahibin evinde İsa'nın suçu üzerine yapılan ve bir türlü sonuca ulaşmayan uzun tartışmalar, Pilatus'un mahkemeler sırasında sergilediği oldukça zayıf ve kişiliğine hiç uymayan tavırlar, Pilatus'un merak uyandırıcı ellerini yıkama olayı (ki bu bir Roma geleneğinden ziyade, Yahudilerin "netilat yadaim" isimli arınma ayininin değiştirilmiş şekliydi) gibi kafa karıştırıcı öğeleri de anlamamıza yardımcı olabilir. Böylesi ayrıntılar İncil yazıcılarının Pilatus'u başından beri İsa'nın masum olduğuna inanmış, ama bir yandan Kudüs'ün dini otoritelerince, öte yandan vilayet konağının önünde toplanan düşman halk tarafından aksi yönde davranmaya zorlanmış sempatik bir kişi olarak tasvir etme amaçlarına da hizmet ediyordu. Matta İncilinde şöyle bir pasaj vardır: "Pilatus onlara (toplanmış kalabalığa) sordu: 'Mesih diye anılan İsa'yı ne yapayım?' Hep bir ağızdan cevapladılar: 'Çarmıha gerilsin!' Bunun üzerine 'Ama ne-

den, ne günah işledi ki?' dedi. Kalabalık sesini yükselterek yineledi: 'Çarmıha gerilsin!' Elinden hiç bir şey gelmediğini ve isyan çıkacağını gören Pilatus, biraz su alıp ellerini yıkadıktan sonra şunları söyledi: 'Ben onun kanının vebalini alamam. Bu günahı siz üstlenin.' Kalabalık hep bir ağızdan bağırdı: 'Günahı bizim ve çocuklarımızın boynunadır!'(27:22-25). Yahudilerin bu yargı sürecinde oynadıkları rolün olumsuz olarak yansıtılmasının Ortaçağ'da anti-semitizmin(Yahudi düşmanlığının) ortaya çıkmasıyla beraber felaketle sonuçlanacak uzun vadeli etkileri olacaktı ve bu etkiler Engizisyon'a, katliamlara ve en sonunda da soykırıma neden olacaktı.

İsa'nın barışçıl amaçlarının yönetimdekilerce yanlış anlaşıldığını ve bu nedenle her ikisinin cezası da ölüm olan, sapkınlık ve hainlikle suçlandığını söylemek mümkün. Ama buna dair elimizde nasıl bir kanıt var? İsa'nın muzaffer bir edayla Kudüs'e girişi, Romalılarca bir grup hain 'yabancı'dan oluşan çetenin lideri konumundaki bir adamın tehlikeli meydan okuyuşu olarak yorumlanmış ve imparatorluğun kanunlarına karşı gelerek kendini 'Yahudilerin Kralı' olarak kabul ettirmeye çalıştığı düşünülmüş olabilir. Daha önce de belirttiğim gibi, İsa'nın Kudüs'e girişinin son derece sessiz sedasız olduğuna inanıyorum. Aksi halde Roma askerleri onu oracıkta, ya Beytalam'da ya da Tapınak Dağı'nda tutuklarlardı. Hem taşkın bir kalabalığı Tapınak Dağı gibi açık alanda kontrol altına almak, tıkış tepiş bir şehirdekinden daha kolaydır. İsa'nın dış avluda masaları devirerek yarattığı söylenen kargaşa da bir tutuklama nedeni sayılabilirdi. Ama bu 'eylemden' sonra da öğretilerini yaymasına izin verilmesi, Tapınak görevlilerinin olaya kentin iyi denetlenen atmosferinde yaşanan basit ve önemsiz bir istisna olarak baktıklarını düşündürüyor. Olayın ehemmiyeti yalnızca İsa'nın takipçileri için sembolik bir değer taşıyordu.

İsa'nın tutuklanışı, Kudüs'e girerken yaptıkları ve söyledikleri ya da Tapınakın dış avlusunda gerçekleştirdiği eylemlere değil de, şehrin dört bir yanında hastaları iyileştirip mucizeler yaratarak halkın desteğini kazanması ve otoritelerin yüreklerine korku salmasına bağlanabilir mi? Luka, Pilatus'un mahkûmu, Herod Antipas'a gönderdiği esnada en çok merak ettiği şeyin İsa'nın gerçekten mucizeler yaratıp yaratmadığı olduğunu aktarıyor: "Herod İsa'yı gördüğünde çok sevindi; uzun süredir onunla tanışmak istiyordu. Hakkında çok şey duymuştu, ona bir mucize göstermesini istiyordu" (23:8) Herod Antipas muhtemelen kentin batı yamacındaki, İsa'nın tutuklu bulunduğu doğu tarafındaki kulübelere çok da uzak olmayan Hasmonean sarayında kalıyordu. Birkaç sene önce, halk üzerindeki etkisinden korktuğu

için Vaftizci Yahya'yı öldürtmüştü. Josephus, Antikite adlı eserinde şöyle yazıyor:

> "(Yahya'nın) Vaazlarından çok etkilenen insanlar gruplar halinde onun takipçisi olmaya başlayınca, Herod telaşlandı. Böylesine ustaca yapılan konuşmalar halkı isyana sürükleyebilirdi. Her şeyi Yahya'nın rehberliğinde yapmaya hazırdılar. Herod, olay bir kargaşaya dönüşüp zor duruma düşmeden ilk darbeyi kendisinin vurması gerektiğine karar verdi (XVII. 116-119).

Büyük olasılıkla İsa'nın başına gelen de buydu. Kudüs'e girişi Romalı askerlerin pek dikkatini çekmedi ve Tapınak yakınlarındaki eylemleri muhafızlarca bastırıldı. Ama İsa şehrin diğer taraflarındaki hoşnutsuz ve dışlanmış insanları kışkırtmaya ve 'asla inanamayacağınız mucizeler' yaratmaya (Yuhanna 4:48) başlayınca, görmezden gelinemeyecek bir tehdit unsuru haline geldi.[106] Başlarda, hiç kimsenin engellemesiyle karşılaşmadan Celile'de yaptığı gibi hastaları sağaltıp ve mucizeler gerçekleştirerek destekçilerini artırıyordu. O zamana değin birçok kişiyi hastalıktan, salgınlardan ve kötü ruhlardan kurtarmış, körlerin gözlerini açmıştı (Luka 7:21). Belki de Roma'nın ve Yahudi camiasının önde gelenleri tam da bu noktada İsa ile Yahya arasındaki bağlantıyı görüp, giderek artan halk desteğinden çekinmeye başladılar. İsa sorununu çözmek için seçtikleri yol, Josephus'un deyimiyle "İlk darbeyi sen vur ve ondan kurtul." politikası olabilir.

Peki İsa insanların ilgisini çekmek, sağaltma mucizesini göstermek için Kudüs'te nereleri kullanmıştı? Tapınak Tepesi dışında kalabalıkların bir araya gelebilecekleri tek açık alanlar amfitiyatro, tiyatro -ki buralar eğlence mekânları olduğundan uygun değildi- ve yıllarca su deposu olarak kullanılan Beytesta ve Şiloah Havuzları'ydı. Bunlar uygun yerler miydi? Arınma için kullanılabilirler miydi? Arkeoloji bize bu havuzlarla ilgili neler söyleyebilir?

Birinci yüzyılda Filistin'de yaşayan Yahudiler'in su tesisatlarını kullanarak gerçekleştirdikleri mqwa'ot adı verilen (tekili miqweh; İbranice: (suyun etrafında) toplanma', 'bir araya gelme' anlamına geliyor) yaygın bir arınma ritüeli vardı. Kudüs'ün ücra köyleri ve kasabalarında yapılan kazılar esnasında birçok yapılı miqwa'ot bulundu. Kudüs'teki bu türden yapıların çoğu özel mülklerin bodrumlarındaydı ve kentte yaşayanların özel ihtiyaçlarına hizmet ediyordu. Kentin farklı yerlerinde sayısız örnekleri vardı. Ta-

pınak Dağı'nda biraz daha büyük migwa'ot'ların varlığı biliniyor, ancak bu yapıların yılda üç kez Tapınak'taki törenlere katılmak üzere kent dışından buralara gelen on binlerce Yahudi hacısının ihtiyaçlarına nasıl cevap verdiğini anlamak güç. Bu denli çok sayıda insanın bu küçük yapılara girip çıkmasını sağlamak imkânsızdı. Peki, Kudüs'e geldiklerinde, Tapınak'a çıkmadan önce nerede arınıyorlardı? Bu arınma yerleri Tapınak Dağı'nın her iki tarafında bulunan Beytesta ve Şiloah Havuzları olabilir mi?

2005'te yayımlanan bir makalemde Beytesta ve Şiloah Havuzlarının bir çok insanın düşündüğü gibi şehre su temin etmek için değil, törenlere katılmak üzere akın akın Kudüs'e gelen Yahudi hacıların ibadet ihtiyaçlarını karşılamak için yapıldığını ileri sürmüştüm.[107] Ölüm ve hastalıktan büyük tedirginlik duyan birinci yüzyılın Kudüs halkı için kutsal kentin temizliğini korumak çok önemliydi ve üzerlerinde kir ve pislik bulunması kuvvetle muhtemel hacıların kente giriş çıkışları onları korkutuyordu. Öte yandan, birçoğu yaşlı ve zayıf ya da hasta ve şifa arayan bu hacıların törenlere gelmelerini engelleyemiyorlardı. Hastaların çoğu Yahudi Tapınağı'na çıkmak istiyor, ama hiçbirinin kutsal bölgelere girmesine izin verilmiyordu. Ancak yüzde yüz 'saf' olanların Tapınak'a yaklaşmasına izin verildiğinden hacılar Tapınak Dağı'na girmeden önce Beytesta ve Şiloah Havuzlarında büyük arınma törenlerinden geçiyorlardı. Bunun yanı sıra, Tapınak'ın iç bölümlerine girebilmek için gün batımını veya ertesi sabahı beklemek durumunda kalıyorlardı. Sakatlık ve başka bedensel sorunlar nedeniyle Tapınak'a girmelerine izin verilmeyenler bu havuzlarda avuntu bulmaya çalışıyorlardı. İsa'nın şifa dağıtmak, hasta ve kirli kabul edilen insanlarla bir arada olmak, bu anlamda onları kendine çekmek için oralara gidişi bilinçli bir eylemdir ve hiç de şaşırtıcı değildir. Hz. Yahya anlatılarındaki sağaltma hikâyelerinin (5:1; 9:7; 11) temeli de bunlara dayanmaktadır.

Beytesta ve Şiloah Havuzlarının arkeolojik incelemesini yapmadan önce basamaklı ve alçılı miqwa'ot'larda gerçekleşen Yahudi arınma törenlerinin işleyişine bakalım. İsa ve havarileri -her ne kadar bazı yönleriyle halkın geri kalanıyla farklılık gösterse de- bu yapıları gündelik temizlikleri için kullanıyorlardı. Miswa'otlar'da nelere izin verilip verilmediğine dair temel bilgilerimizi Mishnah ve Tosefta gibi hahamlık kaynaklarından ediniyoruz.[108] Ancak bu bilgilerin daha sonraki dönemlerde yaşayan hahamlar tarafından kısmi olarak da olsa değiştirilmiş ve birinci yüzyıldaki arınma pratiklerinin anlatılandan çok daha esnek yaşanmış olabileceği olasılıklarını da akılda tutmak gerekiyor. Mishnah'ta miqwa'ot'ların kötüden iyiye doğru giden en

az altı kademesi olduğu yazıyor: 1. Küçük havuzlar; 2. Yağmur havuzları; 3. Vaftiz havuzları; 4. Yer altı suları akıtan çeşmeler; 5. Deniz ve sıcak su kaynaklarının suları; 6. Nehirler ve çeşitli kaynaklardan gelen 'akar su.'[109] Arkeolojik kazılar sayesinde 1960'larda ilgililerince bilinir hale gelen basamaklı ve sıvayla kaplanmış ve miqweh olarak adlandırılmış bu yapıların altı kademeli miqwa'ot'ların en iyisi ya da en kötüsü olmadıkları çok açık. Şöyle tarif ediliyorlar: "Kırk se'ahtan oluşan sular bunlardan çok daha muhteşemdir; çünkü hem insanları hem de başka şeyleri (gemiler gibi) içinde barındırabilir." (Miqwa'ot 1:7)

Son derece katı Yahudi kurallarındabelli yapısal detaylar ve çeşitli yapıların ne şekilde kullanılması gerektiği açıkça belirtilir. Örneğin, miqweh'nin en kurak zamanlar dahil bütün bir yıl boyunca doğal kaynaklardan (nehirler, membalar veya yağmur gibi) elde dilen 'saf' suyla doldurulması ve bir insanın-ayakta değilse de yatay durumda- her yerini kaplayabilmesi için en az kırk se'ah-bir metreküpten daha az- su içermesi gerekiyordu. Miqweh'e akan doğal su kesildiğinde kaynak 'çekilmiş' suya dönüşüyordu (mayim she'uvim). Mekanik anlamda su takviyesi yapılması mümkün değildi, ancak su seviyesinin minimumun altına düşmemesi koşuluyla bitişik bir hazneden ekleme yapmak olasıydı. Böylelikle, Orta Çağdan beri otsar (hazine) olarak bilinen ek su kaynağı bir boru ya da kanal yardımıyla miqweh'ye akıtılabilirdi. Elbette burada da suyun kirlenme ya da (pis değilse de) bulanık hale gelme sorunu vardı, ama miqweh günlük temizlik için kullanılmıyordu. İnsanlar törensel arınmalarına başlamadan önce, ya tamamen yıkanmış ya da vücutlarının (el ve ayak gibi) belli kısımlarını temizlemiş oluyorlardı. Birinci yüzyıl Kudüs'ünde, miqwa'ot'ların önüne bacak ve ayakların yıkanması için leğenler yerleştiriyorlardı.[110]

İbrani kaynaklarına göre miqweh'nin yerin altına inmesi ve böylece memba veya kış aylarından yağmur sularının içine birikmesinin sağlanması gerekiyordu. Miqweh odalarının duvarları ve zemini (genelde sönmüş kirecin dövülmüş odun kömürüyle karıştırılmasından meydana gelen) bir tür sıvayla kaplanıyor, tavansa doğal kaya veya beşik tonozundan oluşuyordu. Bu yapıların en büyük özelliği yerin altına inen ve bütün odaya yayılan, her yerde rastlanabilecek türden merdivenlere sahip olmalarıydı.

Ancak kaynaklarda bunlara dair herhangi bir gönderme bulunmuyordu. Büyük olasılıkla su minimum düzeye düştüğünde dahi yıkanma işleminin gerçekleşebilmesi için en alt basamak diğerlerinden daha derinde oluyordu. (Sağ taraftan) aşağı inen ibadetini henüz gerçekleştirmemiş kişileri (solda)

miqwah'tan çıkmakta olan arınmışlardan ayırmak için olsa gerek, bazı basamaklarda hafifçe yükseltilmiş ayrı bir kısım bulunuyordu. Benzer biçimde çift girişli miqwa'ot'lar da vardı: Buradan bunların içinde gerçekleşen törenlerin bölmeli merdivenlerdekiyle aynı olduğu sonucunu çıkartmak mümkün.

Bu türden basamaklar ve çift girişler çoğunlukla Kudüs'te görülmesine karşın, bölgedeki diğer yerleşimlerde, El-Halil Tepeleri'nde ve Ölü Deniz Yazıları'nda geçen Kumran bölgesinde de benzer yapı örneklerine rastlamak mümkündür. El-Halil Tepeleri ve Kudüs'teki tek bölmeli basamaklar, arınmışı arınmamıştan ayırmak için kullanılmak üzere tasarlanmış yapılar oldukları kuramını destekliyor; ancak Ölü Deniz Yazıları'ndaki Kumran bölgesinde bulunanlarda üç ya da daha fazla bölme olması tuhaf. Bir teori, miq'weh'nin içinde mutlak saflığın yansıması olarak rahiplerin böyle çoklu bölmeler önermiş olabileceğini iddia ediyor, ama bu düşünceye destekleyecek arkeolojik kanıt yok[111]. Aslında bu bölmeler işlevsel olmaktan çok sembolikti. Kumran'daki yapıların bazılarında bulunanlar kullanılmaya dahi uygun değildi, bir tanesindeki basamak yalnızca on beş santim genişliğindeydi. Miqweh kirli tekneleri temizlemek için de kullanılıyordu[112]. Bu nedenle, Eriha ve Kudüs'teki miqwaot'ların kazılması esnasında seramik tekneler bulunması hiç de şaşırtıcı değildi.

Basamaklı ve sıvalı miqwa'ot'ların ilk ne zaman ortaya çıktığı bilginler arasında hâlâ tartışılan bir konudur, ama genel görüş, Geç Helenistik dönemde, MÖ II. yüzyıl sonlarında ya da MÖ I. yüzyıl başlarında yapıldıkları yönündedir[113]. Hasmonean'lar döneminde yalnızca birkaç tane olan miqwa'ot'ların sayısı, Büyük Herod'un hükümdarlığından(MÖ I. yüzyıl sonları) Kudüs'ün yıkılmasına kadar(MS70) geçen zamanda inanılmaz bir artış göstermiştir. Miqwa'ot'lar kuşkusuz en çok MS I. yüzyılda kullanılmıştır.

Miqweh'lerin ortalama boyutu, arınma törenlerinin bireysel olarak gerçekleştirildiğine işaret ediyor; -yapıya ancak bir kişi sığabiliyor- miqwa'ot'ların özel mülklerin bodrum katlarında bulunuşu ise arınmanın düzenli ve gerekli görüldüğü her zaman yapıldığını gösteriyor. Yıkanmanın asıl amacı kirlenmiş bedenin saf suyla temizlenmesi olsa da, ailelerin bunu yemeklerden ve Tevrat ya da dua okumalarından önce ruhu yüceltmek amacıyla bir çeşit ibadet olarak da kullanmış olmaları mümkün. Bu törenler (Vaftizci Yahya'nınkiler gibi) ruhu arındırmak, tövbe etmek ya da (din değiştirip Tevrat'ı kabul ederek sünnet olanlarınki hariç) başka ritüeller için

yapılmıyordu.[114] Suya girmeden önce giysilerin çıkarıldığını ve törenden hemen sonra yeni kıyafetler giyildiğini düşünüyoruz. Bu tören kişinin kendi evinde konfor içinde yapılabildiği gibi, kırsal yerlerde köylüler ve (taş ve kireç ocakçıları ya da çömlekçiler gibi)işçilerin yararlandıkları halka açık miqwa'ot'lar da vardı. (Kudüs Krallarınınki gibi) Mezarlık bölgelerinde de miqwa'ot'lar bulunmaktaydı, ama sayıları çok çok azdı; bu da mezarlıkları ziyaret etmeden önce vücudun arındırılmasının sıkça uygulanan bir gelenek olmadığını gösteriyor. Miqweh banyo ya da boy abdesti için kullanılmıyordu, bunlar özel ya da umumi banyolarda yapılıyordu.

Şimdiye kadar, birinci yüzyıl Kudüs'üne ait sayısız miqwa'ot ortaya çıkarıldı. Bunların neredeyse hepsi özel mülklerin bodrum katlarında bulunuyordu ve yalnızca oralarda yaşayanlarca kullanılıyordu. Ancak, kişilere ait olamayacak olanlar da vardı. Tapınak Dağı'nın güneyinde -ikisi şimdiki modern Müslüman hayratının bulunduğu yerin altında, üçüncü ve daha küçüğüyse Aksa Camisi'nin girişi yakınlarında olmak üzere- üç miqwaot bulundu.[115] Bunlar Tapınak Dağı'nın güneyindeki kapılardan dış avlu'ya çıkmış olanlarca kullanılabilirdi ancak. Üçüncüsüne Kutsal Sütunlar'dan da çıkılabilirdi. Fakat bu yapıların bile çok sayıda insan tarafından kullanılmış olmaları olası değildi. Boyutlarının küçüklüğünden ve Tapınak'a olan uzaklıklarından yola çıkarak bu üç miqwa'ot'ta sadece Tapınak görevlileri, şehrin ileri gelenleri ya da yüksek mevki sahibi kişilerin yıkandığını söylemek mümkün.

Kaynaklar, Tapınak civarında -örneğin Tapınak'ın çok yakınlarındaki bir yer altı kaynağında- rahipler ve belki bir de 'Yehu soyundan olanlar'ca kullanılan çeşitli miqwa'ot'lar bulunduğunu belirtiyor.[116] Tapınak Dağı sınırlarının dışında da miqwa'ot'lar var, ancak bunlar oldukça küçük ve büyük ihtimalle esnaf ve Tapınak girişini denetleyen görevlilerce kullanılmış olan yapılar. Bunların dışında, son anda kirli olduğundan kuşkulanılan ve ziyaretçi ve hacılara göz kulak olmaları için Hukuk Evi'nce yetkilendirilmiş memurlar tarafından yıkanmaları buyurulan kişiler için de yapılmış olabilir. Bunlardan bir tanesi dört tarafında basamaklar bulunan üstü açık, dikdörtgen bir havuz şeklinde Tapınak Dağı'nın Ophel bölgesinde ortaya çıkarıldı.[117]

Kudüs'teki küçük yapıların benzerleri, İsrail ve Benjamin Tepeleri'nde, El Halil Tepeleri ve Shephelah eteklerinde de bulunmakta. Hepsi küçük ve yüksek olasılıkla bu bölgelerdeki kasaba, köy ve çiftliklerde yaşayanların kişisel temizliğine hizmet etmiş. Böylesi bir miqweh'nin Lazarus'un kız

kardeşleri Martha ve Mary'nin Beytesta'deki evlerinde de olduğu düşünülebilir. Ancak bazı istisnalar da mevcut: Örneğin otoyolların yakınlarında bulunan son derece büyük yapılar gibi. David Amit, bunların festival zamanlarında Tapınak'a giden Yahudi hacılar için olabileceğini öne sürüyor. Fakat muhtemelen özellikle yağ ve şarap yapımı dönemlerinde(ikisinin de saflığı çok önemli görüldüğü için) sanayi ve tarım alanlarında toplanan işçilerin arındırılmaları için yapılmışlardı. Bu daha anlamlı görünüyor, çünkü bir hacının öylesi bir suya girip saf temizliğe ulaşması beklenemezdi; üstelik henüz Kudüs'e ulaşmadıklarından, geri kalan yolda tekrar kirlenmeleri de kaçınılmazdı. Ölü Deniz Yazıları'ndaki Kumran bölgesinde de büyük basamaklı miqwa'ot'lar bulunmakta, ama bunların boyutu daha çok bölgenin kuraklığıyla, özellikle yaz dönemlerindeki yüksek buharlaşma oranıyla ilişkili.[118]

Festivaller için akın akın Kudüs'e gelen hacıların ihtiyaçlarını karşılayabilmek için büyük havuzlar gerekiyordu; aksi takdirde Tapınak bölgesi pisliğe ve kirlenmeye açık hale gelirdi. Bu işlevi gören miqwa'otların en güzel örnekleri Beytesta ve Şiloah Havuzlarıdır. Kudüs'te şu ana kadar ortaya çıkarılmış küçük miqwa'ot'ların her yıl oraya giden on binlerce hacıya yetmesi mümkün değildi. Sahiden de Kudüs kazılarında çıkartılan küçük miqwa'ot'ların çoğu özel kullanım içindi; sadece birkaç tanesi, özellikle de Tapınak Dağı'ndakiler umumi olarak kullanılmış olabilir, ancak onlar da çok sınırlı sayıda insana hizmet verecek kapasiteye sahip. Beytesta ve Şiloah Havuzlarında temizlenen hacıların Tapınak'a varana kadar kirlenmemelerini sağlamak için Kudüs sokaklarında bazı düzenlemeler yapılmıştı. İbrani kaynaklarından şunları öğreniyoruz:

> "Festival dönemi dışındaki zamanlarda sokağın ortasından yürüyenler kirli, yanlardan yürüyenler temiz addedilirken, festivaller başladığında ortadan yürüyenler temiz, yanlarda yürüyenlerse kirli kabul edilirdi. Sayıları az olduğundan, arınmışları kirletmemek için kenara çekilirlerdi." (m. Shekalim 8:1-2).

MS I. yüzyıl Kudüs'ünde, birçok büyük havuz vardı: Kentin üst tarafındaki Amygdalon Havuzu; Antonia Kalesi'nin önünde, Tapınak Dağı'nın kuzey batısındaki Struthion Havuzu kentin kuzeyindeki Yılanlı Havuz, (atletizm alanının bulunduğu vadinin güney ucundaki) Şiloah Havuzu ve (St. Anne yakınlarındaki) Beytesta Havuzu.[119] Beytesta ve Şiloah Havuzları,

Tapınak Dağı'nın güney ve kuzeyine konumlandırılmışlardı. Bu sayede değişik yönlerden kente gelen Yahudi hacılara hizmet edebiliyorlardı. Şiloah Havuzu, Şiloah Pınarı'ndan gelen akarsuyla, Beytesta Havuzu ise başka bir havuzda toplanan yağmur sularıyla besleniyordu. Her ikisi de, birazdan göreceğimiz gibi, İsa'nın sağaltma eylemleriyle ilişkilendiriliyordu.

Şiloah Havuzu kaynaklarda "Nehemiah'ın hüküm sürdüğü dönemde kentin duvarlarına bitişik olan havuz" diye geçiyor. Josephus'un eserlerinde "Süleyman Havuzu" adını alıyor ve İbrani kaynaklarında havuzdan taş bardakların ve kupaların arınmak amacıyla suyla doldurulduğu yer olarak söz ediliyor[120]. Yuhanna İncili'nde, buranın İsa tarafından gözleri açılan kör adam mucizesiyle ilişkilendirilerek bir arınma yerine dönüştürüldüğü yazıyor: "... Ve (İsa) ona(kör adama) dedi ki: 'Git Şiloah Havuzu'nda yıkan' ...Adam havuza girdi, yıkandı, çıktığında gözleri açılmıştı." Huysuz komşularının soruları üzerine kör adam hikâyesini tekrarlar: "İsa adında bir adam gözümü kille sıvadı ve Şiloah Havuzu'nda yıkanmamı söyledi. Gittim, yıkandım ve artık görüyorum" (9:7, 11). Şiloah Havuzu, İsa'nın sağaltma mucizelerini duyurabilmesi için ideal yerdi.

Bu bağlamda Mısır'da bulunan Oxyrhynchus'taki ilginç bir metinden -resmi olmayan bir İncil'e ait bir fragman- söz edilebilir. Bu metinde, Tapınak bölgesinin yakınlarında bulunan, içeri girmek ve dışarı çıkmak için ayrı merdivenleri olan miqveh benzeri bir 'Davut Havuzu'ndan söz ediliyor ki ben buranın Şiloah Havuzu olduğunu düşünüyorum. Bir rahip, İsa'nın temizliği konusunda şüpheye düşüyor: "İsa rahibe, 'Ben temizim, Davut Havuzu'nda (Belki de Davut peygamberin şehrine yakın bir yerde olduğu için böyle adlandırılmıştır) yıkandım ve aşağı inerken kullandıklarımdan farklı bir merdivenden dışarı çıkarak beyaz, temiz kıyafetler giyindim, sonra da bu kutsal yere geldim(Tapınak), dedi."[121] Metnin başka bir yerindeyse, Davut Havuzu'nun 'akan suları' olduğundan söz ediliyor. Büyük olasılıkla Şiloah Havuzu'nun Şiloah Pınarı'ndan besleniyor olmasına gönderme yapılıyor. Oxyrhynchus metnindeki 'havuzun' iki ayrı merdiveni olan küçük bir miqveh olduğunu da varsayılabilir, ancak bu küçük bir ihtimaldir.[122] Sözü edilen yer, arınmışlarla arınmamışların ayrı ayrı girip çıktığı Şiloah Havuzu olmalıdır. İsa'dan şüphe eden rahip de, Tapınak Dağı'nın saflığını korumakla yükümlü görevlilerden biridir yüksek olasılıkla.

Kudüs'teki bu saflık ve temizlik endişesi ve Beytesta ve Şiloah Havuzlarının kullanımı, İbrani kaynaklarında 'zabim', yani 'vücut salgıları' bölümünde geçer. Hahamlar, bu salgıların 'oturulan veya uzanılan yeri

kirlettiğini, dolayısıyla bunları salgılayan kişinin akan suda yıkanması gerektiğini' söylerler (Zabim 1:1, Miqwaot 1:8). 2004 yılında Tyropoeon ve Kidron Vadileri'nde yapılan kazılarda, Ronny Reich ve Eli Shukrun adlı arkeologlar İsa döneminden kalma Şiloah Havuzu'nu gün ışığına çıkarttılar. İkizkenar yamuk biçiminde (40-60 x70 metre), üç tarafına merdivenler oyulmuş, dördüncü tarafı(batı) ise hiç dokunulmadan kalmış bir yapı. Kazılar havuzun şimdiki şeklini muhtemelen İkinci Tapınak döneminde aldığını(iki aşamalı inşanın ilkinin MÖ I. ya da MS I. yüz yıllarda gerçekleşmiş olduğunu) gösteriyor.[123] Havuzun suyu, herhangi bir havzadan geçmeksizin doğrudan Şiloah Pınarı'ndan geliyordu. Ama arkeologlar değişik yerlerden gelen yağmur suyunun da havuzu beslemekte katkısı olmuş olabileceğini tahmin ediyorlar. Havuz şehrin en alçak noktasında olduğundan ve yukarı taraftaki sık sıralanmış evler batıya, aşağı taraftaki kayalık uçurumsa doğuya uzandığından, arkeologlar insanların etraftaki evlerde yaşayanların gözü önünde nasıl çırılçıplak suya girdikleri konusunu çözebilmiş değiller. Bir arada yıkanma söz konusu olamayacağına göre, kadın ve erkeklerin nasıl ayrıldıkları da meçhul. Havuzdaki parke taşlardaki çizik ve oyuklara bakılarak, iç tarafın brandayla örtülmüş bölümlere ayrıldığı ya da bütün mekânın muşambayla kaplanmış olduğu da düşünülebilir. Ya da, Şiloah Havuzu'nda yıkanmak isteyenlere girişte temiz tünikler dağıtılarak herhangi bir olumsuz durum önlenmiş olabilir.[124]

Beytesta (piscina probatica) olarak bilinen diğer havuz, Tapınak Dağı'nın kuzeyinde, şimdilerde Beyaz Rahipler'in gözetiminde bulunan St. Anne Kilisesi topraklarındaydı. Antoina Kalesi yakınlarındaki İkinci Duvar'ın kuzey kısmında olduğu düşünülen Koyun Kapısı'nın hemen dışına, Josephus'un sözünü ettiği Bezetha Tepesi'nin bulunduğu bölgeye inşa edilmişti. Burada 1865-1967 yılları arasında birçok kazı gerçekleştirildi, ancak sonuçları henüz yayımlanmadı.[125]

Yuhanna İncilinde Beytesta Havuzu(Aramice Beth Hesda, 'merhamet evi') beş sütunla çevrili olduğu ve çok sayıda insana hizmet veren bir ritüel mekânı olarak geçiyor. Burası aynı zamanda İsa'nın topal bir adamı iyileştirdiği yer.

> "Bundan sonra Yahudilerin festivali başladı ve İsa Kudüs'e gitti. Kudüs'te, Koyun Kapısı'nda, İbranice Beytesta denen, beş sütunlu bir havuz var. İçinde bir sürü sakat -kör, topal ve felçli- yıkanıyor. İçlerinden biri otuz sekiz yıldır hasta olan bir

adam. İsa onu görünce uzun süredir öylece yatmakta olduğunu anlıyor ve 'İyileşmek ister misin?' diye soruyor. Adam da 'Sular yükseldiğinde beni havuza sokacak kimsem yok. Denediğimde de sürekli birileri önüme geçiyor.' yanıtı veriyor. İsa 'Ayağa kalk, hasırını al ve yürü' diyor. Adam o anda iyileşiyor, hasırını alıp yürümeye başlıyor." (5:1-13).

Bu pasajdaki bazı ayrıntılar, arkeolojik bulgularla çakışmakta. Öncelikle, havuzun iki teknesi var ki bu da neden beş sütunlu olduğunu açıklıyor: Dört tarafa birer sütun, tekneleri ayıran duvara da bir sütun. İkincisi, topal adam birinin onu suya indirmesini bekliyor, bu da merdivenlerin geniş ve ayrık olduğunu gösteriyor. Aksi halde sakatların havuza girmesi imkansız olurdu. Üçüncü olarak, adam sular 'yükseldiğinde' havuza indirilmek istiyor, ki bu da orada yıkanmanın iyileştirici bir etkisi olduğuna inanıldığını gösteriyor. Erken dönem Hristiyan kaynakları iki teknenin birbirinden ayrıldığını, birinin yağmur suyuyla, ötekininse (Eusebius'a göre) 'kızıl' ya da (Eucherius'a göre) 'kırımızımsı' bir suyla dolu olduğunu yazıyor.

1995 yılından beri Beytesta'daki arkeolojik kalıntılar üstüne çalışıyorum ve işin en heyecanlı kısmı antik odaları, duvarları, yer altı geçitlerini incelemek, kalıntıların haritasını çıkarmak ve fotoğraflarını çekmekti. İsa'nın yaşadığı dönemde Beytesta'nın eğlence amaçlı kullanıldığı sonucuna vardım. İki büyük teknesi var: Yağmur sularını toplamak için kullanılan 'kuzey havuzu' (53X40 metre) ve arınma (miqweh) için kullanılan 'güney havuzu' (47X52 metre). Bu iki teknenin dört tarafı sütunlarla çevriliydi, bir de ikisini ayırmak için yapılmış beşinci bir sütun bulunmaktaydı. İki tekneyi birbirinden ayıran alçıyla kaplı duvar kısmen kayaya oyulmuş, kısmen de birinci yüzyıl Kudüs'ündeki yapılarda görüldüğü üzere kalıplı teskere ve travers yapı taşlarıyla örülmüştü. Bezetha Tepesi'ndeki yeni yerin yapımı iyi planlanmış bir girişimdi ve büyük bir olasılıkla Herod zamanında gerçekleşmişti. Dolayısıyla havuzun inşa tarihinin bazı uzmanların öne sürdüğü gibi Demir Çağı ya da Helenistik dönem olmadığı çok açık.[126]

'Güney' havuzunun(53 metre uzunluğundaki) batı cephesinin tamamı, oyulmuş ya da sonradan eklenmiş, değişik aralıklarla sıralanmış basamaklardan oluşur. Basamaklar yıkanmak için kullanılan suyun miktarına bağlı olarak insanların havuza inmelerini sağlarken, değişik aralıkta oluşları Yuhanna İncilinde (5:3) sözü geçen adam gibi sakatların yataklarının yerleştirilmesine yaramıştır.

Beytesta'daki her iki 'havuz' da aynı dönemde inşa edilmişti ve önceden tasarlanmış aynı su sisteminin parçalarıydı. İki havuzu birbirinden ayıran devasa duvarın (6 metre kalınlığında) içinde, dipteki bent kapağına uzanan bir tünele açılan uzunlamasına bir aks bulunuyordu. Böylelikle, bent kapağın kaldırılarak kuzey tarafındaki suyun (hashaka, 'dokunma' denen bir süreçle) güney bölümündekiyle birleşmesi sağlanabiliyordu. Dahası, tünelin alt kısımlarında bulunan bir oluk aracılığıyla, güney havuzundaki suyun yenilenmesinden sonra yeni eklenen su, bir metreküpten fazla bir başka suyla karıştırılabiliyordu. Gerektiğinde bu oluğun ucuna bir bent kapağı eklemek suretiyle fazla suyun olabildiğince güneye, Tapınak Dağı'nın bulunduğu yere kadar akıtılması olanaklı hale geliyordu. Muhtemelen bu aktarma sırasında oluşan köpürme ve fokurdamalar da insanlara 'suların yükselmesi fikrini düşündürdüğünden, İsa döneminde burası ziyaretçi akınına uğrayan bir arınma yeri haline gelmişti. Bunun yanı sıra, bu bölgede görülen, jeolojik tabakaların arasına sıkışmış parlak kırmızı toprak katmanları da, erken dönem Hristiyan yazarlarının 'yükselen suları' o renk tasvir etmelerine yol açmıştı[127]

Beytesta Havuzu, İbrani kaynaklarında sözü geçen dinî prensiplere de bire bir uygun düşmektedir: "Arınma havuzunun suyuna karışan her su kaynağı arınma havuzunun kendisi gibidir ve yüksekteki suya aşağıdakinin eklenmesiyle havuzların temizlenmesi mümkündür." (Miqwaot 6:1). Bu yapıları Farisiler ile Sadukiler arasındaki 'kesintisiz akan su' tartışmasıyla ilintilendirebilir ve hemen bitişiğinde bir su deposu bulunan böylesi havuzların karıştırma sistemine Sadukiler'den daha hoşgörülü ve sıcak bakan Farisiler'e uygun olduğunu söyleyebiliriz.[128]

Konunun uzmanlarının zihnini karıştıran şey, İbrani kaynaklarında tasvir edilen bu su depolu miqweh'lerin fiziksel yapısının, Kudüs çevresinde, Kumran'da, Hebron ve Benjamin Tepelerinde, Shephelah'ta, Celile'de -özellikle Sepphoriis şehrinde- yapılan kazılarda gün yüzüne çıkarılan miqwaotlar'a hiç benzememesi. Bunun nedeni, Mişna'da anlatılan türden yapıların miqweh'nin idealize edilmiş biçimi olmasıdır. Yani, doğal bir kaynaktan sağlanan 'akar su' kadar iyi olmasa da, kasaba ve köylerdeki evlerin altına ya da tarım alanlarının yanına kurulan, bir metreküpün altına düştüğünde kuyu suyu eklenmesi gereken basamaklı ve alçılı havuzlardan çok daha üstündür.

Hem Kudüs'ün içinde, hem de o civardaki köy ve tarlalarda bu kadar çok miqwaot olması, birinci yüzyılda yaşamış insanların temiz ile cena-

beti birbirinden ayırmak ve aralarına mesafe koymak konusunda ne kadar takıntılı olduklarının göstergesidir. Temiz olma kaygısı, o dönemin bütün Yahudilerinin -özellikle Tanrının Evi'nde, Tapınak'ın bulunduğu yerde yaşayanların- zihnini meşgul eden bir şeydi.[129] Kudüs'teki miqwaotları bazı araştırmacıların yaptığı gibi spesifik Musevi gruplarıyla ilişkilendirmenin hiçbir somut dayanağı yok. Kentte yaşayanların gözünde arınmak için kullanılan doğal kaynaklarla, bu amaç için inşa edilmiş yapılar arasında büyük fark vardı. İbrani kaynakları doğal su kaynaklarında yıkanmanın daha kutsal olduğunu belirtse de kırlara çıkıp doğal kaynak aramaktansa evin bodrumundaki teknede yıkanmak insanlara daha kolay geliyordu. Doğal su kaynakları şehirden çok uzaktaydı (Ürdün Nehri gibi); ulaşılması zordu (tarlaları sulamak için kullanılan pınarlar gibi) ya da belli mevsimlerde kullanılabiliyorlardı(kış yağmurlarında dolan kayalık çukurlar gibi).

Birinci yüzyılda gerçekleşmiş miqweh inşalarında göz önünde bulundurulan en önemli özellik kullanım kolaylığıydı. Evlerin bodrumlarına yapılan basamaklı ve alçılı tekneler, herkesin gündelik temizliği için kullanmasına uygundu. Bu anlamda sürekli bir temiz su akışının sağlanması gerekiyordu, ki yağmur suları çoğu zaman bu ihtiyacı karşılamaya yetiyordu. Miqweh'nin dışındaki ayak yıkama yerleri, çift girişler ve birbirinden ayrılmış kulvarlar gibi şeyler modaya ve kişisel tercihe göre yapılıyordu. ("Kesme Taştan Oda"da tartışılan) miqwa'ot'ların dinî kural ve kaidelere sıkı sıkı bağlı kalınarak yapıldığı düşüncesi pek olası görünmemektedir ve arkeolojik kanıtı da yoktur. İbrani risalelerindeki miqwaot betimlemeleri, Kudüs'ün MS 70 yılında yıkılmasının ardından kuşaktan kuşağa aktarıldığı varsayılan miqweh inşasının gerçekçi bir kaydı olmaktan çok, dinî bir idealizmin yansımasıdır.

Buradan çıkarılacak en önemli sonuç, birinci yüzyılda yıkanma yerlerinin bu denli popülerleşmesi, günlük temizliğe ve törensel kirliliğe bakış açısınının değiştiğinin göstergesidir. Bu açıdan geç dönem İbrani kaynaklarındaki miqwaot anlatılarını, Yahudilerin saflık ve temizlik bilincinin özellikle birinci yüzyılda yoğun bir biçimde arttığının işareti olarak okumak mümkündür. Bu dönemde sadece Kudüs'te değil, aynı zamanda çevre köy ve tarım arazilerinde de, bazen ev başına birden çok düşecek şekilde, eşi benzeri görülmemiş sayıda miqweh inşa edildi. Bu gelişme, birinci yüzyılın ortalarından itibaren (50 ya da 60 yıllarında), taş tekne üretiminde görülen ani yükselişle de paralellik göstermektedir.[130] Bu teknelerin yüzde yüz arınma sağladığına inanılıyordu ve 'hane halkının' bir araya geldiği zamanlarda

özellikle kullanılıyordu; elleri arındırmak için küçük kupalar ve taslardan yararlanılıyordu.[131] Miqwa'ot'lara ve taş teknelere, birinci yüzyılda bir yandan değişen dinî değerlerden, öte yandansa Büyük Devrim'den hemen önceki periyotta bulunan yozlaşmış Roma kültürüne tepkiden kaynaklanan arınma 'merakının' yansımaları ("Yahudiler bir arınma telaşına kapıldılar"; Şabat 1:14) olarak bakmak da mümkün.

İsa ve havarileri gibi festivaller için şehir dışından gelen ve tapınak bölgesini görmek için yanıp tutuşan Yahudilerin, özellikle davet edilmedikleri sürece orada yaşayan halkın evlerinde bulunan banyolardan yararlanmaları söz konusu değildi. Tapınak girişinde ve dış avlunun alt tarafında bulunan birkaç büyük miqwaot yalnızca festivali izlemeye gelenler ve Tapınak görevlilerince kullanılıyorlardı ve şehre gelen binlerce hacıya hizmet edebilecek kapasitede değillerdi. Beytesta ve Şiloah Havuzlarının boyutları ve iç dizaynı böylesi bir ihtiyaca cevap verecek nitelikteydi ve bu nedenle büyük arınma havuzları (miqwaot) olarak tanımlanmaları yerinde olacaktır.

İsa Kudüs'teki son haftasında doğal olarak Beytesta ve Şiloah Havuzları'na yöneldi; çünkü buralarda sağaltma ve insanları "hastalıklardan, vebadan ve kötü ruhlardan kurtarma" yeteneğini özgürce kullanabiliyordu. Ayrıca havuzlar Tapınak'a çok yakın yerlerde olduğundan, öğretilerini yaymak için de biçilmiş kaftandı. Çevresinde toplanan çok sayıda insan Tapınak görevlilerinin dikkatini çekmiş olmalı. Bu kalabalığın kutlamalar sırasında sorun çıkarabileceği düşüncesi de İsa'yı isyankârlıkla suçlayarak tutuklamalarının temel nedeniydi muhtemelen. Ama bu tutuklama kararını kim verdi? Bir sonraki bölümde İsa'nın tutuklanmasından Pontus Pilatus tarafından yargılanmasına kadarki süreci inceleyeceğiz.

BEŞ

ADALETİN GÖLGESİNDE: YARGILAMA

"Sabah olur olmaz başrahipler, ihtiyarlar, din bilginleri ve Yüksek Kurul'un tüm üyeleriyle bir toplantı yaptıktan sonra İsa'yı bağlayıp Pilatus'a götürdüler. Pilatus O'na, 'Sen Yahudiler'in kralı mısın?' diye sordu. İsa, 'Bunu söyleyen sensin' cevabını verdi. Başrahipler bir sürü suçlamada bulundular. Pilatus, 'Cevap vermeyecek misin? Bak seni nelerle suçluyorlar.' dedi. Ama İsa hiç sesini çıkarmadı, Pilatus buna çok şaşırdı.

(Markos 15:1-5)

İncillerdeki onlarca hikâye içinde en çok bilineni İsa'nın yargılanması ve çarmıha gerilmesiyle ilgili olandır. Birçok okur, bunun tarihî kesinliğinden adı gibi emindir. Ancak anlatının İsa'nın Getsemani Bahçesi'nde tutuklanmasından Pontus Pilatus tarafından çarmıha gerilme emrinin verilmesine kadarki kısmına şöyle kabaca bakıldığında dahi insanın kafasında birçok soru işareti oluşur.[132] Yargılanmanın tasvir edildiği bölümler çelişkilerle doludur ve uzmanlar arasında karmaşa ve anlaşmazlıklara yol açmış; aralarından birkaçı bu bölümlerin tamamen uydurma olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmiştir.[133] Bu bölümlerdeki tutarsızlıkları açıklamak için sayısız öneri ve argüman geliştirilmiştir. Bana kalırsa bu alandaki çalışmalar ölü döneme girmiş durumda ve bir bilgi kaynağı olarak arkeolojinin değeri hiç bilinmiyor. Oysa kazılar sayesinde yargı dönemine dair en önemli problemlerden birine, yani olayın tam olarak nerede gerçekleştiği sorunsalına çözüm bulunabilir. Bu yeni bilgi her şeyi değiştirerek yargılanma esnasında gerçekleşen diğer olaylara farklı bir gözle bakmamızı sağlayacaktır.

İsa Getsemani Bahçesi'nde tutuklandıktan sonra askerler ve Tapınak gö-

revlilerince 'Başrahip Kayafa'nın evine götürüldü (Matta 26:57). Rahibin adı ilginç bir şekilde Markos'ta geçmiyor. Söz konusu evin nerede olduğu da söylenmiyor, ama şehrin batı yakasında, Praetoryum olarak bilinen Şehir Meclisi'ne yakın bir yerlerde olduğu tahmin ediliyor. Eğer düşündüğüm gibi Kayfa ve Annas'ın evleri aynıysa, Josephus'a göre şehrin üst tarafında, Agrippa ve Brenice'in saraylarının yakınındadır (Savaş, II., 427). İsa MS 30 yılında dönemin Başrahibi Kayafa'nın huzuruna çıkarılıyor.[134] Valerius Gratus tarafından atanan Kayafa, iş yaşamında sıkıntılı zamanlar geçirdi ve en sonunda Suriye Valisi Vitellius -Pilatus'un valilikten alınmasıyla hemen hemen aynı dönemde- onu görevden aldı. Kayafa zengin ve nüfuzlu bir aileden geliyordu ve muhtemelen Elioeneiai ben ha-Kayyaf adında bir oğlu vardı.[135]

1990 yılında antik Kudüs'ün birkaç kilometre güneyindeki Talpiot bölgesinin kuzeyinde şans eseri bir taş mezar ortaya çıkarıldı. Bunun üzerine İsrailli Arkeolog Zvi Greenhut hiç zaman kaybetmeden kazılara başladı. Tipik bir birinci yüzyıl mezarıydı, gösterişli değildi, kaba bir dikdörtgen şeklinde bir odanın içinde diklemesine bir çukur ve duvarlarında dört kokhim, yani gömü yeri vardı. On iki tane kemik deposu vardı, bunlardan beşinin üzeri yazılıydı. Özellikle iki tanesi son derece heyecan vericiydi. Birinin bir tarafında "Yehosef bar Qayafa" (Kayafa'nın oğlu Yusuf), öbür tarafında da "Yehosef bar Qafa" yazıyordu. Bir başka kemik deposunun üstündeyse sadece 'Kayfa' ya da Kayafa ismi kazılıydı.[136] Bu mezar hiç kuşkusuz Kayafa ailesine aitti. Uzaktan görülebilen bir anıtları bile olabilir. Şu ana kadar böyle bir şey bulunmadı ama yıllar önce parçalanıp dağılmış ya da kazılar başlamadan önce buldozerle üstlerinden geçilmiş olabilir. Aynı şekilde, Kidron Vadisi'ndeki anıt mezarlar da çok etkileyici, ama onların hemen yanındaki yontma mezarlar oldukça basit ve sade. Bu nedenle mezarın gösterişsizliğinin Kayafalar'a ait olmadığının göstergesi olduğunu savunan görüşe katılmıyorum.

Yuhanna İncilinde İsa, başrahipten önce Kayafa'nın kayınpederi Annas'ın (ya da I. Ananus) yanına götürülüyor, daha sonraysa alelacele toplanmış bir kurulun önünde Kayafas tarafından sorguya çekiliyor. İsa'nın havarilerinden biri olan Petrus, gelişmeleri başrahibin evinden izliyor. Kayafa tanıkları dinliyor, içlerinden biri İsa'nın "Bu Tapınak'ı yıkacağım." dediğini rapor ediyor (Markos 14:57-58). Ancak yeterli kanıt gösterilemiyor. İsa Allah'ın oğlu olduğunu söylediğinde, bu dinî sapkınlık karşısında Kayafa'nın, üstündeki giysileri yırttığı ve İsa'nın 'ölmeyi hak ettiğine'

hükmettiği söyleniyor (Markos 14:64). Ertesi sabah, konsey bir araya gelerek İsa'yı Pilatus'a teslim etmeye karar veriyor. Luka versiyonu biraz daha farklı: İsa sabah ve tanıklar olmaksızın sorgulanıyor.

70'ler Meclisi'nin yetkilerine ilişkin akademik tartışmalar yapıldıysa da bugünkü ortak kanı, Roma valileri ve vekilleri döneminde Kudüs'teki en büyük Yahudi yargı organının toplumsal ve dinî meselelerde yüzde yüz karar gücüne sahip olduğu yönündedir. Ağır suçlarda bile, meclis, suçluları idam ettirebiliyordu. Ama bunu kendi yöntemlerine uygun olarak yapıyordu. Bu yöntemler arasında taşlama, boğma, yakma, hatta kelle uçurma bulunuyordu; çarmıha germe uygulanan bir idam biçimi değildi.[137] Stephen, Tesniye'de (Deuterenomy) (17:5-27) yazılı emirler uyarınca, taşlanarak öldürülmüştü. Josephus'un yazdıklarına bakılırsa, sonraki Başrahip Annas (ya da II. Annaus) İsa'nın kardeşi Yakup'un da yargılanıp cezalandırılması için 70'ler Meclisi'ne başvurmuştur.[138]

70'ler Meclisi bir tür üst mahkeme ya da senato olsa da üyelerin hepsinin, özellikle Hamursuz Bayramı arifesinde İsa meselesi için toplanıp toplanmadıkları bir soru işareti. Meclis normalde Tapınak'ın yakınlarındaki Yontma Taş Odası'nda ve yalnızca gündüzleri bir araya gelirdi.[139] Eğer böylesi sıra dışı bir toplantı gerçekleştiyse, belki de yalnızca meclisin belli, seçilmiş üyeleri, Tapınak Dağı ve Havuzlar'dan gelen 'tanık'ların ifadeleri uyarınca dine ihanet ve sapkınlık suçlarından mahkûm edilip edilmeyeceğini belirlemek için 'özel' olarak bir araya gelmişlerdir. (Konsey toplantıları, Markos 15:43). Başka bir seçenekse, bu son dakika toplantısının İsa'yı daha hafif bir suçtan yargılamaya ikna ederek Romalılar'ın isyan ve terörizm iddialarından kurtarmak için Konsey'in endişeli üyeleri -hatta belki Arimathea'lı Yusuf'un kendisi- tarafından ayarlanmış olma olasılığıdır.[140]

İsa'nın tutuklanmasının ardında Romalı askerlerin kışlalarına götürülmek yerine başrahibin huzuruna çıkarılışının nedeni de bu olabilir. İbrani kaynaklarından öğrendiğimiz kadarıyla (makk. 1:10), normalde, 70'ler Meclisi'nin insan hayatını korumakla yükümlü olması gerekiyordu, ancak görünüşe göre İsa'nın orada kendisine hiçbir şekilde sempati beslemeyen bir sürü düşmanı vardı; hatta Arimathea'lı Yusuf onu destekleyen yegâne kişi bile olabilirdi. Kesin olan, 70ler Meclisinin ihanet ve isyan konularında herhangi bir karar verme yetkisinin bulunmadığı ve dolayısıyla yargılamanın ancak ve ancak Romalılarca yürütülmüş olabileceğiydi. Bu nedenle Yuhanna'da, "Yahudiler ona(Pilatus'a) 'Kimseyi öldürmemiz meşru değil.' dediler." cümlesi geçer. (18:31)

Yuhanna'nın burada söylemek istediği şu: 70'ler Meclisi İsa'nın dinî sapkınlık suçu işlediğine hükmedemediğinden -ki isteselerdi onu bu suçtan ölüm cezasına çarptırabilirlerdi- geriye yalnızca isyankârlık ve kargaşa çıkarma suçlamaları kalıyordu ve bunlar Roma'yı ilgilendiren meseleler olduğundan, karara varabilecek tek kişi vali ya da onun atayacağı bir görevliydi.

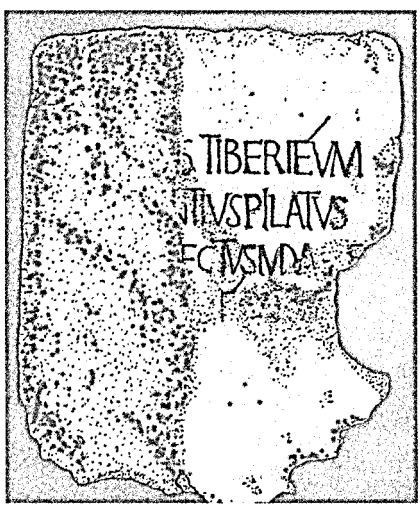
Başrahip Kayafa'nın nasıl bir evi vardı? Buna ilişkin elimizde İncillerdeki kısa tasvirler ve zengin arkeolojik kalıntılar var.[141] Yuhanna yanılmıyorsa, Kayafa'dan önce kayınpederi Annas'ın yanına götürüldü. Buradan ikisininin aynı, büyük, geniş, çok odalı evde yaşadıkları sonucunu çıkarabiliriz. Eski Filistin'de her dönemde böylesi geniş aile evleri yaygın olarak görülüyordu. İnciller'de ortasında insanların çevresinde toplandığı bir ateş yakılmış avluya açılan bir sundurmadan bahsediliyor (Yuhanna'da kapı sözü geçiyor). İsa buradan geçirilerek muhtemelen evin birinci katına götürülüyor.

Kudüs'ün Yahudi bölgesinde yapılan kazılarda bazıları rahip ailelerine ait görkemli evler ortaya çıkartıldı. Bunlardan biri büyük olasılıkla Rahip Katharos'a aitti, çünkü kalıntılar arasında üzerinde Aramice "Katharos'un" yazan bir taş ağırlık da vardı.[142] Katharos ailesi, Tevrat'ta ve sözlü Musevi geleneğinde bir hayli kötülenir("Vah başımıza gelenlere Katharos'lar yüzünden, vah ki ne vah kamış kalemlerine!").[143] Bu evlerde basamaklı arınma havuzları (miqwa'ot) bodrum katta, masraftan kaçınmadan döşenmiş mozaik fayanslar ve zarif bir tasarımı olan duvarlarla kaplı bir odada bulunuyordu.

Geleneksel "Kayafa Evi" bölgesinde, Sion Dağı doruklarındaki Ermenilere ait Saint Saviour sınırları içinde başka evler de bulundu.[144] Bu evlerin bazılarının duvarlarındaki bina, stilize çelenk, kuş ve incir ağacı çizimleri son derece ustalıkla yapılmıştı. Gerçekten öylesine kaliteliydiler ki, Pompei dahil, herhangi bir Roma kentinde itibar görürlerdi. Bu çizimler birinci yüzyılda Kudüs'te yaşamış Yahudilerin, Göç'te (Exodus, 20:4) belirtilen kurallar uyarınca yasaklanan canlı resimleri konusunda nerede durduklarına ilişkin ciddi soru işaretleri uyandırıyor.[145] Sion Dağı'ndaki evler şehrin geri kalanıyla birlikte Titus ve ordusu tarafından MS, 70 yılında yerle bir edildi. Kalıntılar arasında bulunan deri kının içindeki kılıç oldukça sıra dışıydı. Kazı alanının yakınlarında Haçlı Seferleri döneminden kalma, Ermenilerce "İsa'nın tutulduğu hapishane" (yargılanmadan önce kaldığı yer) olarak adlandırılan küçük bir odası olan bir şapel bulunmakta. Daha aşağıda ise St

Peter Kilisesi var; kazı alanının etrafındaki evler de birinci yüzyılda yapılmış. "İsa'nın hapishanesi" buralarda da gösteriliyor.

Romalılar'ın gözünde İsa isyankâr bir baş belası ve bir grup potensiyel tehdit oluşturan asinin lideriydi. Hamursuz Bayramı -İsrail'in Mısır boyunduruğundan kurtuluşunu kutladığından (ki bu Romalılar'ın hiç unutmadığı bir şeydi)- her zaman sorunlu geçerdi; Kudüs, Tapınak'taki törene katılmak için ülkenin dört bir yanından gelen insanlarla dolup taşardı. Sokaklarda kargaşa çıkması Romalılar'ın en son isteyeceği şeydi; çünkü bu eylemlere ve anarşiye yol açabilirdi. Pontus Pilatus, Yahudilerin İsa'ya karşı yöneltikleri dini sapkınlık suçlamasından etkilenmemiş olabilir. Onu asıl tedirgin eden, İsa'nın bazı yerlerde seçilmiş kral ya da Mesih olarak görülmesinin Romalı yetkililer açısından yarattığı tehditti, çünkü yerel kralları (Herod gibi) atayan onlardı. Bu yüzden de İsa'nın kral olduğu iddiası hoşgörülemez bir durumdu ve hemen müdahale edilmesi gerekiyordu.

Figür 4: Pontus Pilatus'tan söz eden Sezariye Yazıtı (çizim: Joan Taylor).

Böylelikle İsa tutuklanıp o dönem(MS 26-36) Kenan illerinin tartışılmaz Roma otoritesi Pontus Pilatus'un huzuruna çıkarıldı.[146] Pilatus'un resmi ünvanı neydi? İnciller'de ondan "Vali"olarak söz ediliyor; ancak Josephus ve Tacitus (Yıllık XV.44:3) ondan "vekil" diye söz ediyordu. Yıllarca Kenan illerindeki ilk Romalı valilerin(MS 6-41) imparatorun vekili mi, yoksa vali mi oldukları tartışıldı. En sonunda, 1961 yılında İtalyan arkeologların Ca-

esarea Maritima'da yaptıkları kazılar sayesinde sorun kökünden çözüldü. Üzerinde '(Po)ntius Pilatus/ Ken(a)n İlleri Valisi yazan, bir Latin yazıtından arta kalan bir taş parçası bulundu; ki bu, Pilatus'un imparatorun vekili değil, Kenan illerinin atlı valisi olduğunu açık seçik ortaya koyuyordu. Görünüşe göre söz konusu yazıt Pilatus'un İmparator Tiberias (MS 14-37) onuruna Caesarea kentinde yaptırdığı bir yapıyla ilgiliydi. Bu yapı bir deniz feneri ya da Roma İmparatorluğu'ndaki kültlerle bağlantılı başka bir bina olabilir.[148] Pilatus'un Caesarea'yı değişik yapılarla süslemek istemiş olması gayet anlaşılır bir şey, çünkü kalıntıları son zamanlarda yapılan bir kazıda ortaya çıkartılan resmî konutu, İmparator Büyük Herod'un sarayının olduğu bölgede bulunuyordu.[149]

Pilatus'la ilgili bilgi edindiğimiz en önemli tarihî kaynaklardan biri olan Josephus, valiyi zalim, amansız ve vahşi bir insan olarak tasvir ediyor. Philo da onun 'rüşvet, şiddet, hırsızlık, saldırı, taciz, yargısız infaz ve sınırsız gaddarlık" suçlarını işlediğini yazıyor (Legatio ad Gaium 301-302). Pilatus'un karşınıza almak isteyeceğiniz bir insan olmadığı kesin. Ancak, İncillerde çizilen portre epey farklı. Onlar Romalı valiyi "kararsız, müşfik ve şaşırtıcı biçimde İsa'nın masumiyetine inanan bir adam" olarak anlatıyorlar. Hiç inandırıcı değil.[150] Pilatus hiç kuşkusuz sert ve çıkarları doğrultusunda insanları yönlendirebilen bir yöneticiydi; bunu onu Tapınak'ın parasını Kudüs'e yapılacak ya da restore edilecek su kanalına harcamakla suçlayan halkın protestosunu bastırış biçiminden de anlamak mümkün: 'Çok sayıda Yahudi öldü, bazıları aldıkları darbelerden, bazılarıysa kaçışan kalabalığın ayakları altında ezilerek. Olaylar karşısında korkuya kapılan protestocular sessizce geri çekildiler.'(Savaş II. 177). Luka'da da(13:1) Pilatus'un Kudüs'te Celile'li kanı döktüğüne ilişkin göndermeler vardır. İsa'nın ölümünden (MS 36) altı yıl sonra Pilatus orantısız güç kullanarak Samiriyelileri katletmiş ve bu zalimliği yüzünden Roma'ya geri çağrılmıştı (Antikite. XVIII. 85-87).

Pilatus'un, amaçlarına ulaşmak için şiddet kullanmaktan hiçbir zaman çekinmemiş olduğu düşünüldüğünde, İsa gibi alt sınıftan gelen birini kendi yargılamaktansa bu işi düşük rütbeli bir görevliye sevketmesi akla daha yakın gelmiyor mu? Belki yılın başka bir zamanı olsaydı, işler böyle yürüyecekti, ama Hamursuz Bayramı haftasında insanlara ibret olsun diye olayı sıkı tutup isyankârla igilenme işini bizzat üstlenmiş olması çok yüksek bir olasılık. 70'ler Meclisi bir karara varamamış olduğundan, meseleyi çözme ve halka böyle bir şeye kalkışırlarsa başlarına neler geleceğini gösterme

görevi Pilatus'a düşmüştü. Kararlı görünmezse sokaklardan yükselen seslerin tam bir isyana dönüşmesinden çekiniyordu muhtemelen. Bu nedenle de günler alacak bir yargılama sürecine girilmesini değil, İsa'nın hemen öldürülmesini istiyordu.

Pilatus'un Kudüs halkına karşı temkinli davranması ve onları kendi yoluna sokmaya çalışması, üzerinde Sezar'ın resmi olan sancakları kaldırtmasından anlaşılabilir. Pilatus'un askerleri kışı geçirmek için bir gece vakti Kudüs'e vardıklarında -muhtemelen Essene Kapısı'ndan girmişlerdi- yanlarında İmparatorluk'u sembolize eden sancaklar vardı.[151] Askerler doğrudan valiliğin bitişiğindeki -belki de bu sancakları koymak için özel olarak oluşturulmuş bir köşesi olan- kışlalara gitmiş olmalılar. Bunları Antonia Kalesi'ne götürmeyi düşünmüyorlardı, zira burası Tapınak'a çok yakın olduğundan böyle bir eylem Yahudiler'e hakaret anlamına gelirdi.[152] Josephus'un anlattığına göre, Kudüs halkı "Şehre hiçbir suret asılamaz" kuralı ihlal edildiğinden kazan kaldırmış (Savaş II. 169-174). Caesarea'ya yürüyerek sancakları protesto etmişler ve Pilatus en sonunda pes ederek sancakları kaldırtmış.

Markos İncil'ine göre, İsa Pilatus'un huzuruna çıkartılmış ve "Yahudiler'in kralı" olup olmadığı sorusunu yanıtlaması istenmiş. İsa'nın kaçamak cevap vererek suçlamayı tam olarak inkâr etmemesi gidişatı belirlemiş. Pilatus'un tek yapması gereken onu ölüm cezasına çarptırmak olmuş. Ancak, Markos bu noktadan sonra Pilatus'un, halkın İsa'yı seçeceğini düşünerek Hamursuz Bayramı münasebetiyle bir tutukluyu affetmeyi önerdiğini yazıyor. Araştırmacılar bunun gerçekleri yansıtmadığı görüşündeler. Sahiden de, o dönemde festivaller zamanında Kudüs'te ya da başka şehirlerde af çıkarıldığına dair hiçbir kaynak yok elimizde, ancak bu, olayın uydurmaca olduğu anlamına da gelmiyor. Kulağa yanlış gelen, Romalıların isyan ve cinayetle hapse atılmış bir adamı (Barabbas), yani bugün 'terörist' olarak adlandıracağımız birini serbest bırakmış olmaları. Barabbas'ı salıvermek Romalılar açısından en hafif tanımıyla budalaca bir hareket olurdu. Sonuçta, Barabbas -af olsa da olmasa da- büyük ihtimalle idam edildi.

İnciller'deki yargı süreciyle ilgili çelişkileri bir kenara bırakıldığında, İsa'nın dönemin en üst Romalı yetkilisi Pilatus tarafından ölüm cezasına çarptırıldığı ve bir Roma değil Yahudi yöntemiyle, çarmıha gerilerek idam edildiği elimizdeki kesin gerçeklerdir. Bu anlamda, Kudüs'ün yıkılmasından (MS 70) yıllar sonra yazmış olan Josephus gerçekte olup bitenlere açık ve öz şekilde ışık tutar: "Pilatus İsa'nın en yüksek rütbeli kişilerce suç-

landığını duyunca, çarmıha gerilmesine hükmetti..."(Antikite XVIII. 64). Tacitus da, İsa'nın çarmıha gerilmesinden seksen yıl sonra, cezanın bizzat Pilatus tarafından verildiğini onaylıyor: "Hristiyanlığın isim babası İsa, Tiberius hükümdarlığındaki Kudüs'te, Vali Pontus Pilatus tarafından ölüm cezasına çarptırıldı, böylece kulaktan kulağa yayılmış olan boş inanç -sonradan daha şiddetli biçimde, üstelik yalnızca vücut bulduğu Kudüs'te değil, Roma'nın başkentinde de bir kez daha ortaya çıkacak olsa da- o an için yok edildi(Tacitus, Yıllık, XV. 44:3).[154]

İncillere göre, İsa'nın idamı valilik binasında gerçekleşti. O dönemde Kudüs'te Romalı askerlerin kontrolü altında olan iki yer vardı: Tapınak Dağı'nın kuzeybatısında, sarp bir kayalığın üstüne oturtulmuş Antonia Kalesi ve Büyük Herod'un eski sarayının içinde inşa edilmiş, valinin Kudüs'te bulunduğu süreler boyunca makam olarak kullandığı karargâh. Orta Çağ'dan beri Valilik binasının Antonia Kalesi'nde -dolayısıyla da İsa'nın çarmıha gerilmek üzere geçtiği Via Dolorosa yolunda- olduğu ve oradan Eski Şehrin kuzeydoğusuna, Kutsal Mezar'ın bulunduğu kilisenin batısına kadar uzandığı sanılıyordu. Oysa İsa'nın Antonia'da sorgulanmış olması pek ihtimal dahilinde değil, çünkü burası askerî bir gözlem kulesiydi ve çok özel bir amaç için kullanılıyordu: Tapınak Dağı'nda ibadetlerini yapan Yahudiler'e göz kulak olmak ve olası isyankâr eylemleri engellemek. Hatırlanacak olursa, Paul Tapınak'taki öfkeli kalabalığın elinden kurtarılarak buraya getirilmişti(Havariler Tarihi, 21:30-36). Kule valinin residansı ve çalışma yeri olmak için fazla dardı. Romalılar, stratejik bir taktik olarak başrahibin cübbesini de burada tutuyorlardı. Josephus, Hamursuz Bayramı'nda ibadetlerini gerçekleştiren Yahudiler'e yapılan bir saygısızlığı anlatıyor: Romalı bir asker pantolonunu indirip poposunu göstererek 'duruşuna uygun bir ses çıkardı' (Sava, II.,224). Arkeolojik çalışmalar, Antonia Kalesi'nden geriye Tapınak Dağı'nın kuzey batısındaki kaya zemin dışında pek bir şeyin kalmadığını gösteriyor. Zeminin ölçülerinden(90X40 metre) yola çıkıldığında, bu 'kalenin', Tapınak'a inen geniş basamaklı merdivenleri ve köşelerinde küçük kuleleri olan orta büyüklükte bir yapı olduğu görülüyor.

Uzmanlar, İsa'nın, Herod'un şehrin batı yakasındaki sarayıyla valilik binasının arasındaki yerde yargılanıp ölüm cezasına çarptırıldığı(Markos 15:16) görüşünde birleşiyorlar.[155] Herod'un sarayının Pilatus tarafından Kudüs'teki askerî ve sivil işlerin yürütüldüğü merkez olarak kullanıldığı, İskenderiyeli Filo'nun eserinde(Legatio ve Gaium, 299-305) sözü edilen, 'Yüce Tiberias'a adanmış yuvarlak siperliklerden açıkça anlaşılıyor.[156] Herod'un sarayı kentin kuzey batısında, İç kale, hapishane ve Ermeni

Bahçesi'nin bulunduğu alandaydı. Kuzey tarafı belli aralıklarla dizilmiş üç adet uzun ve etkileyici kuleyle korunuyordu. Büyük Herod bunlara arkadaşlarının ve eski karılarından birinin ismini vermişti: Hippicus, Phasael ve Mariamne. Bunlardan birinin (büyük olasılıkla Hippicus'un) temeli, Yafa Kapısı'nın yanındaki iç kale'de görülebilir.[157] Josephus, 'Bu kulelerin içlerinde ve kuzeye bakan yanlarında bulunan saray, bütün tasvirleri gölgede bırakacak kadar görkemliydi; daha önce hiçbir yapıya bu kadar para ve emek harcanmamıştı.' diye yazıyor(Savaş, V.176-183).

Saray, bazı bölümleri Ermeni Bahçesi'ndeki kazılar esnasında ortaya çıkarılmış devasa bir podyum üzerinde duran ikiz binalardan ya da kanatlardan (Caesareum ve Agrippium) oluşuyordu.[158] Sarayın üst yapısından geriye pek bir şey kalmamış olması çok üzücü. Bu muhteşem yapı, Hristiyan şapelleri ve manastırlara yer açmak için Bizans döneminde (5. yüzyılda) yerle bir edilmiş gibi görünüyor. Buna rağmen tam olarak nerede bulunduğu ve nasıl bir yapı olduğuna dair bir fikir verecek kadarı günümüze ulaşmış. İç Kale'de bulunan hendeklerdeki binanın kuzey kısmından güneydeki podyuma kadar uzanan geniş taş basamaklara bakıldığında, sarayın kuzeyden güneye 140 metrelik bir alana yayıldığı görülüyor. Josephus'un söz ettiği iki kanattan yola çıkarsak, yapının doğudan batıya giden bölümünün 140 metre olan bir kare biçiminde olduğunu söyleyebiliriz. Mutfaklar, çeşitli tesisler ve kilerler gibi ek binalar kuzey tarafında, bugünkü iç kale'nin avlusunda bulunuyordu. Bu bölge şehri çevreleyen duvarlar ve savunma duvarına geçirilmiş iki anıtsal kule (Hppicus ve Phasael) ile kuşatılmış durumdaydı. Bugün Ermeni Bahçesi'nden geçen ana yol, sarayın iki kanadını birbirinden ayırıyordu. Herod'un sarayının güneydoğusu bugünkü Ermeni Bahçesi'nin alt tarafındaki St. James Kilisesi'nin bulunduğu alandaydı. Güneybatı tarafında Mariamne adı verilen ve kalıntıları arkeolojik kazılarla ortaya çıkartılmış olan büyükçe bir kule vardı.

Herod, sarayın güneyine bugün Kudüs'ün harikalarından biri olarak kabul edilen muhteşem bir bahçe yaptırmıştı:

> "... etrafı, birbirine açılan, her biri farklı sütunlara sahip kemerli yollarla çevriliydi ve göz alabildiğine çimenlikti; ortalarında yürüyüş yolları bulunan ve derin kanallarla çevrelenmiş koruluklar ve içlerinden su akıtılan bronz heykellerle kaplı havuzlar vardı ve bu su akıntılarının etrafında güvercin kümesleri bulunuyordu." (Savaş V., 180-81).

Buranın biraz ötesinde askerî birliklerin konuşlandığı kamplar vardı; bunların batı kapısında, bahçenin güney tarafında olduğunu tahmin ediyorum.[159]

Herod'un Sarayı, göz kamaştırıcı Yahudi Tapınağı'nı saymazsak Kudüs'ün en görkemli yapısıydı. Josephus sarayı kısmen çevreleyen 'Eski' ya da 'İlk' duvarı betimliyor ve Hippicus Kulesi'nin güneyinde, 'Bethso' ve 'Essene Kapısı' adı verilen iki nirengi noktasından söz ediyor. Bunlardan ilki Herod'un sarayıyla bağlantılı bir yer. İkincisiyse İsa'nın yargılanmasının tam olarak nerede yapıldığını anlayabilmemiz için çok gerekli. Josephus'un yapıtında Batu Tepesi, Sion Dağı olarak geçiyor (Savaş V., 137): "Ters yönde, yani batı tarafında aynı noktada (Hippicus Kulesi'nin olduğu) başlayarak, Bethso adı verilen yerden Essene Kapısı'na iniyor, oradan güneye, Şiloah çeşmesinin yukarılarına uzanıyordu..." (Savaş V., 145).[160] Eğer şehir için önem arz eden yapılar olmasalardı, Josephus bunlardan söz etme gereği duymazdı.

"Bethso" sözcüğünün anlamı üzerinde çok tartışıldı, ismin 'beth tso'a ('lağım' ya da 'kanalizasyon')dan türediği tahmin ediliyor. Tapınak haritasında şehirdeki (idealize haliyle) tuvaletlerin kuzeybatıda olduğu yazıyor: "Şehrin dışında, kuzeybatı tarafında 'o iş' için bir yer yapacaksınız, insanlar oraya, içlerinde delikler olan çatılı evlere gidecek ve dışkılayacaklar, bu yerler bir buçuk kilometre uzakta olacak ve şehirden hiçbir şekilde görünmeyecek." (Tapınak har., XLVI, 13-16).[161] Bu belge o dönemdeki Kudüs'ü bire bir yansıtmasa da, btym mqwrym (çatılı evler) sözlerinin yazarı muhtemelen kentin kuzeybatısındaki, yer altına dışkı taşıyan yapılar gibi drenaj tünellerinden etkilenmişti. İç kalenin yakınlarında yapılan kazılarda, güneydeki kale hendeğinin alt tarafında, "İlk Duvar"dan dışarıya kadar uzanan bir drenaj tüneli bulundu.[162] 1982-83 yılları arasında bu tünelin gün yüzüne çıkarılmasında ben de çalıştım. Tünelin eğimli batı bölümünde kalın dilimli demir tıpaları olan iki paralel duvar var, ancak yan duvarların dayanıksızlığı nedeniyle iç tarafı kazılamıyor. Kilise binasının altından doğuya doğru yapılan kazılarda tünelin başka kısımları da ortaya çıkarıldı.[163] Bu iki bölümü birleştirildiğinde tünelin aşağı yukarı 40 metre uzunluğunda olduğu anlaşılıyor. İç tünel 1,5 metre genişliğinde ve 6 metre yüksekliğinde. Zemindeki kayadan oyulmuş kanal gri kilden bir tabakayla, kurumuş dışkıyla kaplanmış. Arkeologlar lağım çukurlarında, tuvaletlerde ve kanalizasyonlarda ilginç şeyler buluyorlar; insanlar valilik binasında bile bir şeylerini kaybediyorlardı! Yapılan kazılarda, tünelde MS I. yüzyıldan kalma

seramikler, metal nesneler ve Roma Valisi Antonius Felix dönemine(MS 52-60) ait paralar bulundu. Tünelin batı tarafında çıkış noktası görevi gören 20 santimlik küçük delik de buranın ancak ve ancak atıklardan kurtulmak için kullanılmış olduğunu gösteriyor. Burası hiç kuşkusuz Herod'un Sarayı ve sonrasında valilikten çıkan dışkıyı boşaltmak için kullanılıyordu.

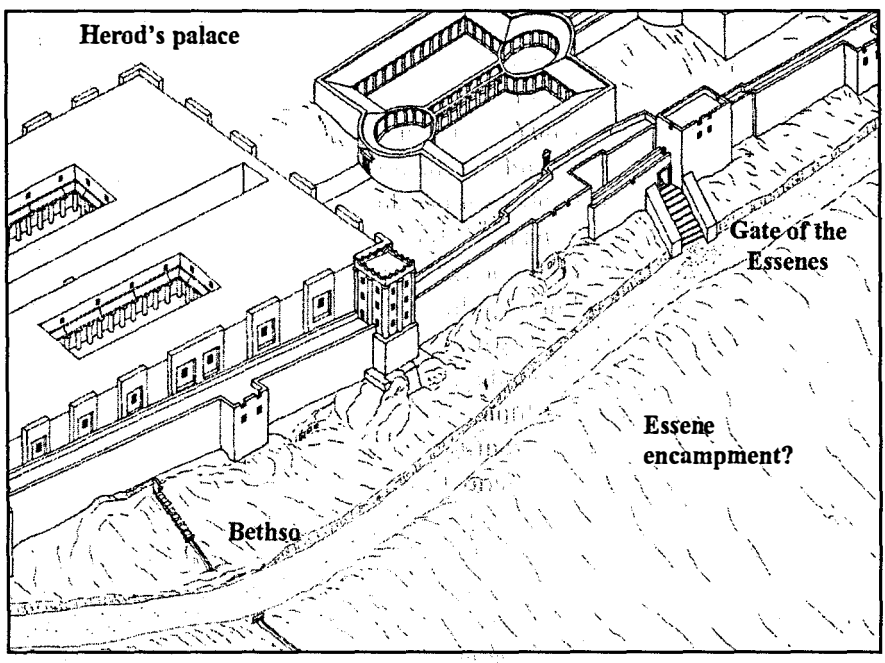
Tünelin doğuya doğru nereye kadar uzandığı bilinmiyor, ama Hinnom Vadisi'nin üst taraflarında, bugünkü Khutzot Hayotser binalarının altında yer alan batı uzantısı, on dokuzuncu yüzyıl eski yapıtlar uzmanı olan Conrad Schick tarafından ortaya çıkartıldı.[164] Schick, kazılar esnasında çeşitli kule ve tünellere rastladığını, bunlardan birinin, güneye, Birket Sultan olarak bilinen havuza doğru kıvrılan noktasında asıl tünelle bağlantılı olduğunu kaydetti. Bu bölgede 1970'lerde İsrailli Arkeolog Amos Kloner tarafından gerçekleştirilen çalışmalarda, Birket Sultan'ın zemininin güney kısmında alçı kaplı bir drenaj tüneli bulundu.[165] Tünelin bu üç bölümü aslında birinci yüzyıldan kalma (ve yarım kilometreden daha uzun) bir kanalizasyon sisteminin parçalarıysa, Birket Sultan'ın Josephus'un sözünü ettiği Yılan Havuzu olduğu(Savaş V., 108) şeklindeki genel kanı geçersiz kılınmış oluyor, çünkü dışkıların ve atıkların serbestçe ve denetimsizce bir havuzun dibine bırakılmış olması imkân dahilinde değil. Birket Sultan Orta Çağdan kalma bir yapı(Haçlı Seferleri döneminde "Lacus Germani" olarak biliniyor) ve Yılan Havuzu büyük olasılıkla şehrin kuzeyinde bulunuyor.[166]

Bugünkü Şam Kapısı'nın hemen dışındaki, on dokuzuncu yüzılda birçok araştırmacı tarafından kayda geçirilmiş -Süleyman Mağarası'nın batı ağzında yer alan- kayadan oyulmuş havuzla Yılan Havuzu aynı olabilir.

Herod'un sarayının kuzey tarafındaki kilisenin altında, Yafa Kapısı'nın içinde bir yer altı tüneli daha keşfedildi; ancak bu bambaşka bir amaca hizmet ediyordu: Şehre su getirmek. Tünel ilk olarak on dokuzuncu yüzyıl ortalarında Charles Wilson ve başka araştırmacılar tarafından incelendi, ancak daha sonra tam yeri tespit edilemedi, ta ki Hayfalı bir mühendis 1980'lerde kaza eseri tünele açılan (on üç metre derinliğinde) bir düşey mil keşfedene kadar. 90'ların sonunda tüneli Arkeolog Rafi Lewis ve Tarihçi Kelvin Crobie'yle beraber inceleme fırsatı buldum. Kapalı yer korkusu olan kimse böyle bir yere girmemeli; içeride nefes alınmıyor ve kolunuzu bacağınızı açamayacağınız kadar dar bir mekân. Tünel, İlk Duvar'a paralel şekilde 80 metre boyunca uzanıyor, ki bu da şehrin üst yakasının kuzey ucunu ve Golgota Tepesi'ni ayıran çizgiye denk geliyor. Tünel iki arınma havuzunun (miqwa'ot) ortasından geçiyor, bu da MS 66-70 yılları arasında gerçekleşen

kuşatma esnasında inşa edilmiş olduğuna işaret ediyor. Josephus'un sözünü ettiği, soylular ve rahiplerin Romalılar'dan saklanmak için kullandıkları 'yer altı geçitleri'nden biri olarak tasarlanmış olması da mümkün (Savaş, II.,429).

1970'lerde İsrailli Arkeolog Magen Broshi tarafından Kudüs'ün Eski Şehir duvarının batısında -iç kalenin güney hendeği ve bugünkü Eski Şehir'in güneybatısındaki 280 metrelik alanda- gerçekleştirilen kazılarda, İsa'nın yargılanma sürecine yeni bir ışık tutacağına inandığım çok şaşırtıcı bir şey keşfedildi. Benim de bulunduğum kazıda, keşfin gerçek değeri anlaşılamamıştı.[167]

Figür 5: Büyük Herod'un sarayını gösteren canlandırma çizim (Çizim: Fadi Amirah).

İki savunma duvarı arasında konuşlandırılmış büyükçe bir avlunun kalıntıları incelenirken devasa bir kapı keşfedildi. Avlunun kuzeyinde bulunan kayalık bir çıkıntının üstünde küçük, kare, basamaklı bir platform vardı. Geçtiğimiz yıllarda bu kalıntıları daha ayrıntılı şekilde inceledim ve

bu kapının Essene Kapısı olarak kabul edilmesi gerektiğine karar verdim ve Yuhanna İncil'inde tasvir edilen İsa'nın yargılandığı yerin buraya ne kadar benzediğini fark ettim: "Pilatus bu sözleri duyar duymaz İsa'yı dışarı çıkartarak kaldırım(lithostrotos)-İbranice'de gabbatha- denilen yerdeki hâkim makamına oturdu."[168](19:13)

Hâkim makamı yani mahkeme ile Essene Kapısı aynı yer olabilir mi? Essene Kapısı'nın tam olarak nerede olduğu uzmanlarca çok tartışılmış bir konu. Kimisi Sion Dağı eteklerindeki İlk Duvar'ın güneydoğu ucunda, Kidron Vadisi ve İsrail Çölü'ne açılan noktada bulunduğunu öne sürüyor.[169] Gerçekten, Frederick Bliss ve Archibald Dickie on dokuzuncu yüzyılda tam da o noktada bir kapı buldular; burası 1960'larda İngiliz Arkeolog Kathleen Kenyon tarafından bir kez daha kazıldı. Diğerleri daha temkinli davranarak kapının şehrin batısında, Hippicus Kulesi'nin yakınlarında aranması gerektiğini söylediler, ancak kesin bir yer göstermediler.[170]

Yine de çoğu araştırmacı, Essene Kapısı'nın İlk Duvar'ın güneybatısında, Sion Dağı'nın 1894-97 yılları arasında Bliss ve Dickie tarafından kazılan yamacında bulunanla aynı olduğu konusunda hemfikir. Söz konusu kapı, pürüzsüz ve marjinsiz taşlardan yapılmış ve üstü kireç taşıyla kaplanmış 45 metrelik bir duvarın içinde bulundu.[172] Duvarın yapılış biçimi, Sion Dağı'nda bulunan, Bizans döneminden kalma kale duvarı kalıntılarınınkiyle aynı. İsrailli Arkeolog Yehiel Zelinger'in aynı kale duvarının kulelerinden birinin içinde ve güneydoğusunda yaptığı kazılarda MS 455 yılına ait sikkeler bulundu. Bu, duvarın Eudocia tarafından MS 5. yüzyılın ortalarında yaptırılmış olduğu savını destekler nitelikte; ancak duvarın İslami dönemde -MS 7-8. yüzyıllarda, hatta daha sonra- tamamen ya da kısmen yeniden inşa edilmiş olabileceği olasılığını da hesaba katmak gerekiyor.[173] Kapı(2.40 metre genişliğinde) duvarın güneydoğu ucunda yer alıyordu ve Bizans ve İslami dönemdeki farklı kullanımlarını sembolize eden sonradan eklenmiş farklı eşiklere sahipti.[174] Kapının bulunduğu yer 1980'lerde yeniden kazıldı ve bitişiğindeki döşemenin altında yapılan küçük bir araştırma sonucunda ele geçirilen kırık çömlek parçaları sayesinde ilk kapının birinci yüzyılda yapıldığı anlaşıldı.[175] Ancak bu tarih metodolojik olarak kuşkulu görünüyor, çünkü çömlek parçaları büyük olasılıkla Bizans dönemi kaplamasının altına sağlamlaştırma amacıyla dökülmüş tortulardan oluşuyor.[176] Yani, çömleklerin yapıldığı madde, kapının inşa zamanına -benim tahminlerime göre Bizans dönemine- (en erken 5. yüzyıla) ait değil.

Essene Kapısı'nı tanımamızı sağlayan en önemli detay, Eski Şehir'in

savunma duvarının batısında yapılan kazılarda ortaya çıkartılan ana giriş olmalı. Giriş, iç (Hasmonean dönemi) ve dış (Herod dönemi) olmak üzere iki savunma duvarı, sıralı kapılardan ve üstü açık bir avludan oluşuyordu. Avlu (30X11 metre) güney tarafa yapılmıştı ve üst yanında kayalık bir çıkıntı vardı. Yolu kaplayan taşlar ne yazık ki Bizans döneminde ciddi şekilde tahrip edilmişti. Etrafı iki büyük kule tarafından çevrelenmişti (20X9 ve 19.5X13.5 metre) ve dışarıdaki basamaklı girişi (8 metre) at arabalarının ve atların sığabileceği genişlikteydi. Taş döşeme basamaklar eğimli bir toprak setin üstüne yerleştirilmişti; her iki tarafları dış taraftaki kapıya uzanan, kalın, alçılı taş duvarlarla desteklenmişti. Dıştaki, Herod döneminden kalma kapının eşiğindeki taşlar da Bizans zamanında zarar görmüş, geride duvarın temeline kadar giden oyuklar kalmış. İç taraftaki Hasmonean kapısı yaklaşık 3 metre genişliğinde, demek ki dış duvardaki kapı da aşağı yukarı aynı boyutlarda. Kapının girişindeki molozlar ve taş yığınları arasında yapılan inceleme, buranın MS 70 yılında Romalılarca yıkıldığını gösteriyor. Girişteki merdivenlerde ve dış duvarın çevresindeki taş kaldırımlarda gerçekleştirilen kazılarsa, yapının MÖ birinci yüzyıl sonlarında, muhtemelen Büyük Herod döneminde yapıldığına işaret ediyor.

Ana giriş kapısı doğrudan Büyük Herod'un sarayının içine açıldığından, buranın şehirde yaşayanlar veya Essenler tarafından kullanılmış olması pek olası değil. Kapının yapılış nedeni Herod'un şehrin umumi kapılarından birinde yaşadığı ve onu son derece rahatsız eden bir olay olabilir. Antipater öldüğünde (MÖ 43), Yahudiler'in başrahibi Hyrcanus, Yahudi olmayan askerlerden bazılarının festival için kente gelen hacıların saflığını bozacakları gerekçesiyle, Herod'un Kudüs'e girmesine izin vermedi. Josephus, "İnsanlar tören için arınmış durumdayken bir grup yabancıyı içeri almak doğru olmazdı." diye yazıyor. (Antikite XIV, 285; Savaş I., 229) Herod buna rağmen şehre gizlice girmeyi başardıysa da, bu olay sayesinde kendi özel giriş kapısının olmasının işini kolaylaştıracağını anlamış olmalı.

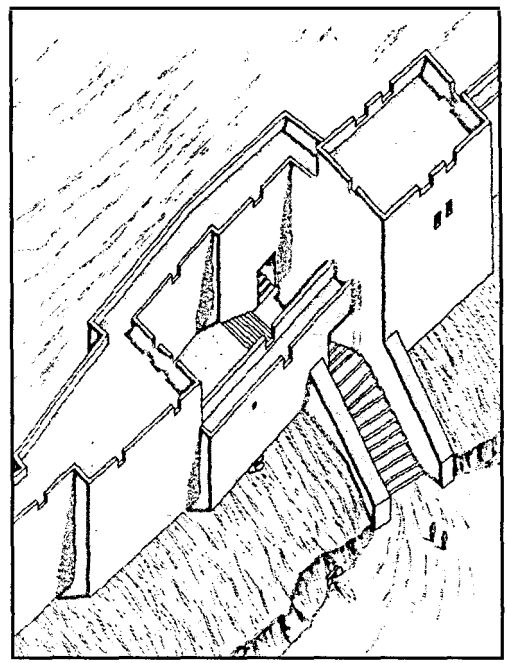
Peki, buraya neden 'Herod Kapısı' ya da 'Saray Kapısı' değil de, 'Essene Kapısı' adı verilmişti? Bunun nedeni büyük olasılıkla -Josephus ve Philo'nun da beyan ettiği üzere- Herod döneminde Esseneler'in çok tutuluyor olmasıydı.[177] Efsaneye göre, Menachem adlı bir Essene kâhini, Herod'un Yahudilere hükmedeceğini ve "Esseneleri el üstünde tutacağını" öngörmüş. Essenelerin İnciller'de sözü edilen gizemli dinî grup "Herodianlarla aynı olduğunu bile öne sürebiliriz(Markos 3:6; 12:13; Matta 22:16).

Esseneler'in Kudüs'te yaşamış olmaları şaşırtıcı değil, çünkü

Josephus'tan öğrendiğimiz kadarıyla "tek bir yerde toplanmamışlardı, her kasabaya yerleşmişlerdi" (Savaş II., 124). Herod'un sağladığı ayrıcalıklar sayesinde Esseneler saray kapısının hemen dışında -hatta belki de kendi içlerindeki temizliği muhafaza edebilmek için özel olarak kurdukları dışarıya kapalı bir kampta- yaşamış olabilirler ve kapının adının kökeni de buraya dayanıyor olabilir. Kapının altındaki ve Hinnom Vadisi'nin üst tarafındaki bayırlar böylesi bir yerleşim için gayet uygun. Essenelerin ayrı gruplar halinde yaşadıklarını Philo ve Josephus da yazmış.[178] O dönemdeki kapılara şehrin içinde değil dışında bulunan yerlerin ya da özelliklerin adları veriliyordu. Ünlü Arkeolog ve General Yigael Yadin 1975 yılında, diğer vatandaşların aksine Esseneler -temizliğin bozulmaması için- 'işlerini' şehrin dışına kurulmuş tuvaletlerde gördükleri için kapıya onların adının verilmiş olabileceğini öne sürdü. Bu teoriye göre, Esseneler'in sürekli şehre girip çıkmaları, kapının onların ismiyle anılmaya başlamasına yol açtı. Ben bunun pek olası olduğunu düşünmüyorum, çünkü kapı doğrudan Herod'un sarayındaki geniş bahçelere ve kışlalara açılıyordu. Ne Herod ne de Romalı yöneticiler Esseneler'in bu özel mülke akıllarına estiği gibi girip çıkmalarına izin verirdi.[179] Bazı uzmanlarca dile getirilen, şehrin güneyinde, Sion Dağı'nın bulunduğu bölgede ayrı bir Essene yerleşimi olabileceği teorisi de pek akla yakın gelmiyor.[180] Bu teori Sion Dağı'nda olağandan çok daha fazla sayıda arınma havuzu (miqwa'ot) olmasına dayanılarak ortaya atılmıştı. Ancak sonradan şehrin birçok farklı yerinde böylesi havuzlar ortaya çıkartıldı ve bunların işaret ettiği tek şey, orada Yahudiler'in yaşamış olmasıdır, başka bir şey değil.

Herod'un sarayının batısında bulunan kapının yüksek olasılıkla Essene Kapısı olduğunu gösterdiğimize göre, bakalım bu kapının açıldığı avlunun İsa'nın yargılandığı yer olduğu fikrini destekleyecek ne gibi tarihi kanıtlar var? Birazdan göreceğimiz üzere, valilik binasında -daha doğrusu onun batı tarafında- bir mahkeme olduğuna dair birçok tarihî tanıklık bulunmakta.

Öncelikle, Pilatus Tapınak'ın parasını Kudüs'e su getirecek bir sistem kurmak için kullandığında şehirde yaşayanlar; "O anda bir iş için Kudüs'te bulunan Pilatus'un hâkim makamının çevresinde bir daire oluşturdular ve öfkelerini dile getirdiler" (Josephus, Savaş II. 175-77; Antikite XVIII., 60-2). Bu olay besbelli valilik binasının içinde değil, yakınında gerçekleşti. Pilatus makamından daha önceden kalabalığın arasına sızmış olan askerlerine işaret göndererek, birçok insanın dövülmesini ve öldürülmesini sağladı.

Figür 6: İsa'nın yargılanmasının yapıldığı düşünülen Essene Kapısı'nı gösteren canlandırma çizim (Çizim: Shimon Gibson)

Josephus bunu binlerce insanın katıldığı bir protesto eylemi olarak anlattığından, olay duvarlarla çevrili valilik binasının içinde gerçekleşmiş olamaz. Dolayısıyla, binanın batısında, Pilatus'un makamını gören bir noktada olması gerekiyor ki, ana giriş kapısı bu özelliklere yüzde yüz uyuyor. Kışla da yakınlarda olmalı. Josephus bu askerî kampın, sarayın ya da valilik binasının bitişiğinde, giriş kapısının hemen yanında, Herod'un bahçelerinin güney tarafında olduğunu yazıyor(Savaş II., 329). Herod'un Hamursuz Bayramı sırasında Peter'ı yakalayıp hapse atışını hatırlayalım (Havariler tarihi, 12:3-9). Olay Antonia Kalesi'nde değil valilik binasında yaşanmış olmalı. Hapishanenin 'şehre açılan demir bir kapısı' varmış (Havariler Tarihi, 12:10); sokağa açıldığına göre büyük ihtimalle kampın doğusunda yer alıyordu.

Valilik binasında bir mahkeme olduğuna dair ikinci emare, MS 66 yılında gerçekleşen İlk Yahudi Ayaklanması hikâyesindedir.

Dönemin Roma Valisi Florus, isyanı bastırmak için Kayseri'den Kudüs'e gitmiş. Josephus'a göre, Florus, Herod'un sarayına yerleşmiş ve "ertesi gün dışarıda bir mahkeme kurdurtarak hâkim koltuğuna oturdu; kıdemli rahip-

ler, soylular ve şehrin ileri gelenleri valinin huzuruna çıktı. Florus, onlardan isyankârları bulup getirmelerini istedi, aksi halde gazabını onlara yönelteceğini söyledi." (Savaş II. 301-9). Talebi reddedilince askerlerine sarayın yakınlarındaki pazar yerini yağmalatmış.

> "İnsanlar çil yavrusu gibi ara sokaklara kaçıştılar, yakalananlar anında öldürülüyor, her yer talan ediliyordu. Birçok masum vatandaş yakalanıp Florus'a teslim edildi. Florus onları önce kırbaçlattı, sonra da çarmıha gerdirtti. O gün, kadın ve çocuklar da dahil -onlara da acınmadı- yaklaşık altı bin kişi katledildi. Felaket, o güne kadar eşi benzeri görülmemiş bir Roma zalimliği içeriyordu. Florus o güne değin kimsenin yapmadığını yaparak soyluları veya Yahudiyseler de en azından Roma asaletiyle yetiştirilmiş olan insanları kırbaçlatıp çarmıha gerdirdi."

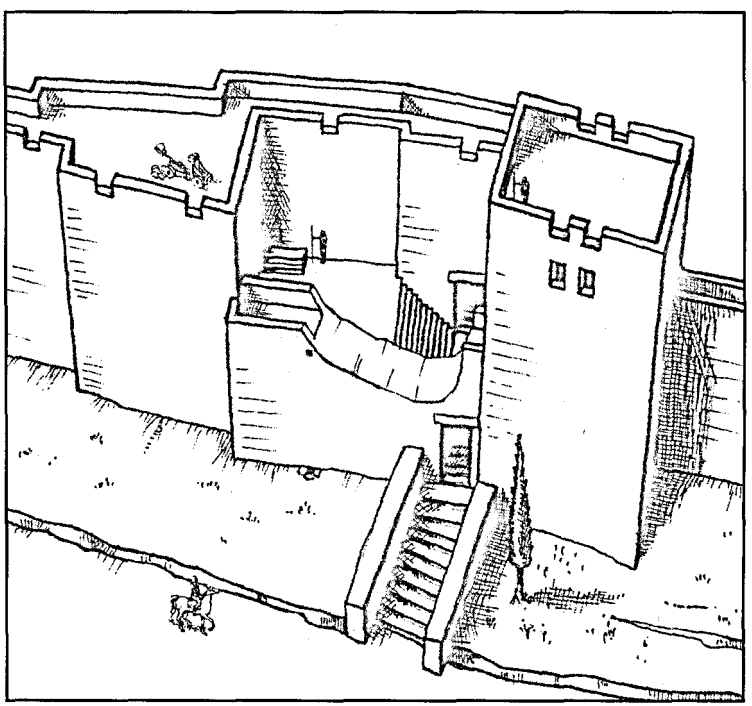
Çarmıha gerdirmenin şehrin içinde gerçekleşmesi çok da olası olmadığına göre, pasaj mahkemenin, sarayın/valilik binasının yanında, batı duvarının bitişiğinde ya da paralelinde kurulduğunu ve çarmıhların dışarıda, mahkemenin görüş alanında bir yere yerleştirildiğini ima ediyor olmalı.[181] Söz konusu Essene Kapısı'nın açıldığı avluya fazlasıyla uyuyor.

Bu yeni bilgiler ışığında İnciller'de anlatıldığı kadarıyla İsa'nın yargılandığı yer hakkında neler söylenebilir?

Markos, İsa'nın nerede sorgudan geçirildiğini yazmıyor, yalnızca bir yerde kalabalığın Pilatus'un bulunduğu yere 'çıktığını' belirtiyor ki bu da onun kapının iç tarafında yüksekçe bir tahtta oturuyor olduğu anlamına gelebilir. Askerler İsa'yı valiliğe getirdiler. Matta'ya göre, Pilatus "hâkim makamında oturuyordu" ve etrafta büyük bir kalabalık "toplanmıştı"(27:17-19). Pilatus'un hâkim makamı, Büyük Herod'un oğlu Tetrarch Philip'in kullandığına benziyor olabilir. Josephus'a göre Philip "hâkimlik yaparken oturduğu tahtı her yere götürürdü. Böylece ne zaman biri bir suçun telafisi için ona başvursa, hiç vakit kaybetmeden taht kurulur ve Philip makamına oturarak davayı dinlerdi." (Antikite XVIII., 107).

Luka; Markos ve Matta'nın aksine yargılamanın yapıldığı yerle ilgili hiçbir şey yazmamış. Yuhanna ise, söz konusu mekânı ayrıntılı olarak tarif ediyor. İsa, Kayfa'nın evinden "Vvalilik binasına götürüldü, sabahın erken saatleriydi, onlar (rahipler) Hamursuz Bayramı'nda saflıkları bozulmasın

diye içeri girmediler." (18:28-29). Bu yüzden suçlamaları dinlemek üzere Pilatus "onların yanına geldi." Anlatıdan açıkça görüldüğü gibi yargılamanın yapıldığı yer valilikğin dışındaydı ve İsa kışlaya bitişik bir hücrede kalıyordu. Rahipler dış kapıya kadar gelmiş, ama kirlenecekleri korkusuyla daha fazla ilerlememişlerdi. Daha sonra İsa kırbaçlanırken Pilatus'un valiliğe gidip geldiği yazıyor. Ardından yeniden 'dışarı çıktı'ğına göre, sorgulamanın açık alanda yapılmış olması gerekiyor(18:33, 38; 19:4, 13). İsa bütün bunlardan sonra dikenlerden yapılma bir taç takmış ve mor bir kaftan giymiş halde mahkeme önüne çıkartılıyor ve bir süre sonra Pilatus tarafından valilik binasına götürülüyor (19:5,9). Yuhanna, Pilatus'un İsa'yı tekrar dışarı çıkarttığını ve taş kaldırımda (lithostrotos) yüksekçe bir yere konulmuş (gabbatha) hâkim makamına (bema) oturarak yargılamayı başlattığını yazıyor. Yuhanna'nın anlattıkları, Josephus'un valiliğin batısındaki yüksekçe bir yerde gerçekleşen mahkeme tasviriyle örtüşüyor.

Figür 7: İsa'nın yargılanmasının yapıldığı düşünülen Essene Kapısı'nı gösteren canlandırma çizim (Çizim: Fadi Amirah)

Kazılar esnasında ortaya çıkartılan, kaldırım taşlarıyla döşenmiş, bir tarafında kayalık bir çıkıntı olan ve çok iyi korunan ana giriş kapısı -muhtemelen Essene Kapısı- Josephus ve Yuhanna'nın sözünü ettiği Roma mahkemesi tarifine bire bir uyuyor. Dolayısıyla, kapının valiliğe açılan özel bir giriş olarak kullanıldığı varsayımı doğru olsa da, bu duvarların içinde ve kapının ötesinde halkı ilgilendiren olayların gerçekleşmediği anlamına gelmez. Tam tersine burası resmî açıklamalar yapmak ve suçluları yargılamak için ideal bir yerdi ve çok iyi korunduğu için kalabalığın teşebbüs edeceği herhangi bir taşkınlık da kolayca bastırılabilirdi. Romalı askerler yüksek ihtimalle mahkemeleri kışlalarından takip ediyorlardı. Olup bitenleri izleyen halk öfkeli de olsa, burada ellerinden hiçbir şey gelmezdi. İsa Pilatus tarafından ölüm cezasına çarptırılır çarptırılmaz, halk kulelerdeki silahlı askerlerin gözetimi altında alelacele dışarı çıkartılmış olmalı. Kalabalık sıkı denetim altındaydı. İsa yargılanmasının ardından büyük olasılıkla kışladaki hapishanesine geri dönmüş, buradan da şehrin sokaklarında dolaştırıldıktan sonra Gennath Kapısı'ndan şehrin dışına çıkartılarak Golgota Tepesi'ne götürülmüştü.

Orta Çağdan bu yana Hristiyanlar Via Dolorosa'yı (Acılar Yolu) -kuzeybatıdaki Antonia Kalesi'ni başlangıç noktası olarak kabul edip- şehrin bambaşka yerlerinde arıyorlar. Bu, tarihî hiçbir dayanağı olmayan bir gelenek. Bence İsa'nın yargılandığı asıl yer, şehrin üst yakasının batısında ortaya çıkartılan Essene Kapısı ve Büyük Herod'un sarayı. İlginçtir ki, Kudüs'ü ziyaret eden binlerce Hristiyan yolcu ve hacı buralardan taşıdığı önemin farkında olmadan geçip gidiyorlar. İsa'nın yargılandığı yere dair tahminlerim doğruysa, birçok inançlı Hristiyan, "İşte o adam!" (Yuhanna 19:5) cümlesinin tam olarak nerede söylendiğini bir kez daha düşünmek zorunda kalacak demektir.

ALTI

AĞAÇTAKİ YARIK: BİR ÇARMIHA GERİLME VAKASI

Öğlen on ikiden üçe kadar bütün şehre karanlık çöktü. Saat üçte İsa: "Eloi, Eloi, lema sabachthani?", yani "Tanrım, Tanrım beni niçin terkettin?" diye bağırdı. Orada duranlardan bazıları bunu işitince, "Bakın, İlyas'ı çağırıyor" dediler. Aralarından biri koşup bir süngeri ekşi şaraba batırdı, bir kamışın ucuna takarak İsa'ya içirdi. "Bakalım İlyas gelip onu indirecek mi?" dedi. Ama İsa bağırarak son nefesini verdi. O anda tapınaktaki perde yukarıdan aşağıya yırtılarak ikiye bölündü. İsa'nın karşısında duran yüzbaşı onun son nefesini verişini görünce "Bu adam gerçekten Tanrı'nın oğluydu." dedi.

(Markos 15:33-39)

İnsanların çoğunun zihninde çarmıha gerilmiş silinemez bir İsa imgesi var. Çarmıha gerilme sahnesini yansıtan antik ve modern milyonlarca resim bulunmakta ve bu önemli olayı kavrayış şeklimizi onlar belirlemekte. İsa genellikle çok zayıf ve narin, sakallı, başına dikenden bir taç takmış, elleri ve ayakları çivilenmiş şekilde yapayalnız çarmıhta sallanan bir adam olarak tasvir ediliyor.[182] Çarmıhın üstüne ya da boynuna asılmış olan bir levhada alaycı bir şekilde "Yahudiler'in Kralı" yazıyor. Şehitliğin zirvesi bu olsa gerek.

Ama İsa gerçekten böyle mi çarmıha gerildi? Birinci yüzyıl Kudüs'ünde gerçekleşen çarmıha germelerle ilgili ne biliyoruz? Bu konudaki temel kaynaklardan biri, yapıtlarında birçok kez 'ölümlerin en acıklısı' (Savaş VII, 203) dediği çarmıha germe geleneğine gönderme yapmış olan Josephus'tur.[183] Yahudiler, Romalılardan önce de insanları çarmıha gererek idam ediyorlardı. Hasmonean soyundan gelen Alexander Jannaeus'un (MÖ

103-76) bir seferde 800 Farisi'yi çarmıha gerdirdiği söylenir: 'Karıları ve çocukları gözlerinin önünde kesiliyordu, Alexander'sa yanında cariyeleriyle ölümleri seyredip içki içiyordu." (Savaş I.,97). İnsanların 'şehrin ortasında', Yahudi Tapınak'ından çok da uzakta olmayan bir yerde idam edilmeleri halkın öfkesini artırıyordu. Büyük Herod döneminde (MÖ 37-4) gerçekleşen herhangi bir çarmıha germe olayı kayıtlara geçmemişse de, çok zalim bir hükümdar olarak bilindiğinden, bundan sadece Yahudilerin hassas noktalarına dokunmamak için kaçınmış olduğu varsayılabilir. Çarmıha germe bir Roma yöntemiydi ve Yahudilerce onaylanmıyordu. Yahudiler'in o dönemki geleneksel idam şekilleri taşlamaydı; yakma, kelle uçurma ve boğma da sıkça uygulanıyordu.[184] Büyük Herod'un ölümünden sonra başgösteren isyanı bastıran Romalılar, Quintilius Varus'un emriyle çoğu Kudüs'te bulunan 2000 insanı çarmıha gerdiler.

Josephus, Kudüs'ün Titus tarafından işgal edilmesini -ki bu olay şehrin düşürülmesi ve MS 70 yılında yıkılmasıyla sonuçlanacaktır- anlatırken kentte yaşayanlardan bazılarının "kırbaçlandığını, öldürülmeden önce her türlü işkenceye maruz kaldığını ve daha sonra duvarların karşısında çarmıha gerildiklerini" yazıyor. Titus günde 500 kişiye varan bu idamların hâlâ şehrin içinde olan Yahudiler'e göz dağı vereceğini ve bir kısmının korkarak teslim olacağını umuyordu.[185] İşe yaramadı. Josephus Roma askerlerinin öfkesini şöyle aktarıyor: "Eğlenmek için mahkûmları değişik pozisyonlarda çiviliyorlardı; sayıları öylesine fazlaydı ki çarmıhlar yetmiyordu" (Savaş V., 450-451). Josephus şehrin ele geçirilmesinden sonra gerçekleşen çarmıha germe olaylarını da yazdı. Tekoa'dan Kudüs'e dönüşünden söz ederken şöyle yazıyordu: "Çarmıha gerilmiş mahkûmlar gördüm, içlerinden üç tanesini tanıyordum. Yüreğim parçalandı, gözyaşları içinde Titus'a gidip gördüklerimi anlattım. Hemen çarmıhtan indirilerek tedavi edilmeleri emrini verdi. İkisi doktorların elinde öldü, üçüncüsü kurtuldu." (Yaşam, 420).

Birinci yüzyılda binlerce insanın çarmıha gerilerek hayatlarını kaybettikleri su götürmez bir gerçektir. Romalılar'a karşı yapılan ve şehrin M.S. 70 yılında yıkılmasına yol açan başarısız isyan girişimi esnasında bu sayı büyük olasılıkla artmıştır. İdamlar, Romalıların savaş zamanı kaçaklar, esir düşen düşman askerleri ve isyancılar; barış zamanıysa alt sınıftan gelen suçlular, hırsızlar, haydutlar ve köleleri cezalandırdığı şekilde, yani mahkûmların tahta çarmıhlara çivilenmesi ve bağlanması yoluyla gerçekleşiyordu.[186] Birçok Romalı yetkili çarmıha germe uygulamasından hoşlanmasa da, özellikle vilayetlerde zayıflayan otoriteyi artırmak için

gerekli olduğunu düşünüyordu. Romalı valiler görev yaptıkları şehirlerde barış zamanı da ölüm cezası verme yetkisine sahiptiler. Çarmıha germe eyleminden önce kurbanlar bir sütuna bağlanarak uçları demir ya da kemik kamçılarla kırbaçlanıyorlardı.[187] Kırbaçlanma esnasında ölümcül darbeler almamalarına dikkat ediliyordu, çünkü yatay tahta çarmıh kirişlerini omuzlarında taşıyarak idam edilecekleri yere yürümelerine yetecek güçte olmaları isteniyordu. Kurbanlar idam bölgesine -içlerinden biri- suçlunun adının ve işlediği suçun yazılı olduğu, çarmıha asılacak bir yazı taşıyan askerlerce götürülüyordu.[188]

Birinci yüzyıl Kudüs'ünde binlerce Yahudi'nin Romalılarca idam edildiği gerçeği göz önüne alındığında, antik şehrin çevresinde toplu mezarlar ve hendekler gibi arkeolojik bulguların bulunması gerekir; oysa şimdiye dek bu minvalde bir şey ortaya çıkartılmadı. Bunun nedeninin, Roma egemenliğindeki diğer yerleşimlerde olduğu gibi cesetlerin gömülmek yerine çarmıhlarda bırakılarak vahşi hayvanlara ve kuşlara yem edilmesi olduğu düşünülebilir. Ancak birinci yüzyıl Kudüsü'nde, en azından barış zamanı idamların bu şekilde gerçekleştirildiğine dair sağlam bir kanıt bulunmamakta.

1968 Haziran'ında, Kudüs'ün kuzeyindeki Ras el-Masaref'in yeniden yapılandırılması çalışmaları sırasında rastlantı eseri gün ışığına çıkartılan bir birinci yüzyıl mezarında çarmıha gerilmiş bir adamın iskeleti bulundu.[189] Arkeolog Vassilios Tzaferis, İsrail Eski Eserler Dairesi'nce burayı ve başka üç mezarı araştırmak, bulunanları incelemek ve Rockefeller Müzesi'ne teslim etmek üzere görevlendirildi. Antropolog Nicu Haas, taş mezarlardan birinde bir çocuğun kemiklerine karışmış 24-28 yaşlarında çarmıha gerilmiş bir adamın kemiklerini buldu. Adamın topuk kemiğine (11.5 cm'lik) demir bir çivi saplanmıştı.[190] Bu eşsiz buluştan sonra bu türden başka bir kanıta rastlanmadı.[191]

Çarmıha gerilmiş adamın mezarı yumuşak bir kireç taşı tabakasına oyulmuştu. Ön tarafı buldozerlerce yıkılmıştı, ama tıkaca benzeyen taş kapısı (golal) hiç zarar görmeden günümüze ulaşmıştı. Gömütün ana odasında, ziyarete gelen aile üyelerinin eğilmek zorunda kalmadan yürüyebilmeleri için kazılmış bir hendek vardı. Üç tarafında ölünün yatırılabileceği sıralar ve duvarlarda gömü oyukları (kokhim) vardı. Yine taş bir kapıyla sınırlanan bir antreden geçilerek, duvarlarında gömü oyukları olan daha aşağıdaki başka bir odaya çıkılıyordu.

Gömü oyuklarından dokuz tanesinde iskeletler vardı, bunlardan üçü-

nünse kapaklı kemik saklama bölmeleri bulunuyordu. Bölmelerden birinde, üstünde İbranice "Simon, Tapınak ustası" yazıtının bulunduğu 50 yaşında bir adamın kemikleri ortaya çıkartıldı.[192] Josephus, Tapınak'ın inşasında 10.000 vasıflı işçinin ve 1000 eğitimli rahibin çalıştığını belirtiyor (Antikite XV., 390). Simon da onlardan biriydi yüksek ihtimalle. Birinci yüzyıl Kudüs'ünde yaşayan Yahudiler ölüleri gömdükten sonra bir yıl bedenin çürümesini bekliyor, ardından kemikleri özel olarak hazırlanmış bölmelere yerleştiriyorlardı. Bazı kemik haznelerinin üst tarafları siyah bir boyaylabelki de ikinci gömüşte kemikleri yağlamak için kullanılan yağın kalıntıları- kaplıydı.[193] Bu hazneler Yahudiler'in ölülerin dirileceğine dair inancıyla ilgili olabilir, ancak bu neden kemik haznelerinde farklı insanlara ait, kimisi tam olmayan kemiklerin bir arada bulunduğunu açıklamıyor.[194] Haznelerin beden çürüdükten sonra geriye kalan kemiklerin bir kısmını muhafaza etmek için kullanılmış olduğu düşünülebilir. Mezardakilerin çoğunun kemikleri haznelere koyulmadığına göre, buraların yalnızca seçilmiş azınlık için olduğu da öne sürülebilir. İlerleyen zamanlarda, yer sıkıntısından dolayı var olan haznelere -ya da yerdeki hendeklere ve ölü sıralarına- başka kemikler de eklenmiş olabilir. Birbirine karışmış ya da tam olmayan kemikler böyle açıklanabilir. Mezarlardaki haznelerin bir kısmına çeşitli şekiller işlenmişti ve iki gül bunların en popülerlerinden biriydi. Bunlar büyük olasılıkla ölünün kemiklerini koruyacağına inanılan kanatlı meleğin soyut tasvirleriydi (Exodus 25:18-20; 37:7-9).

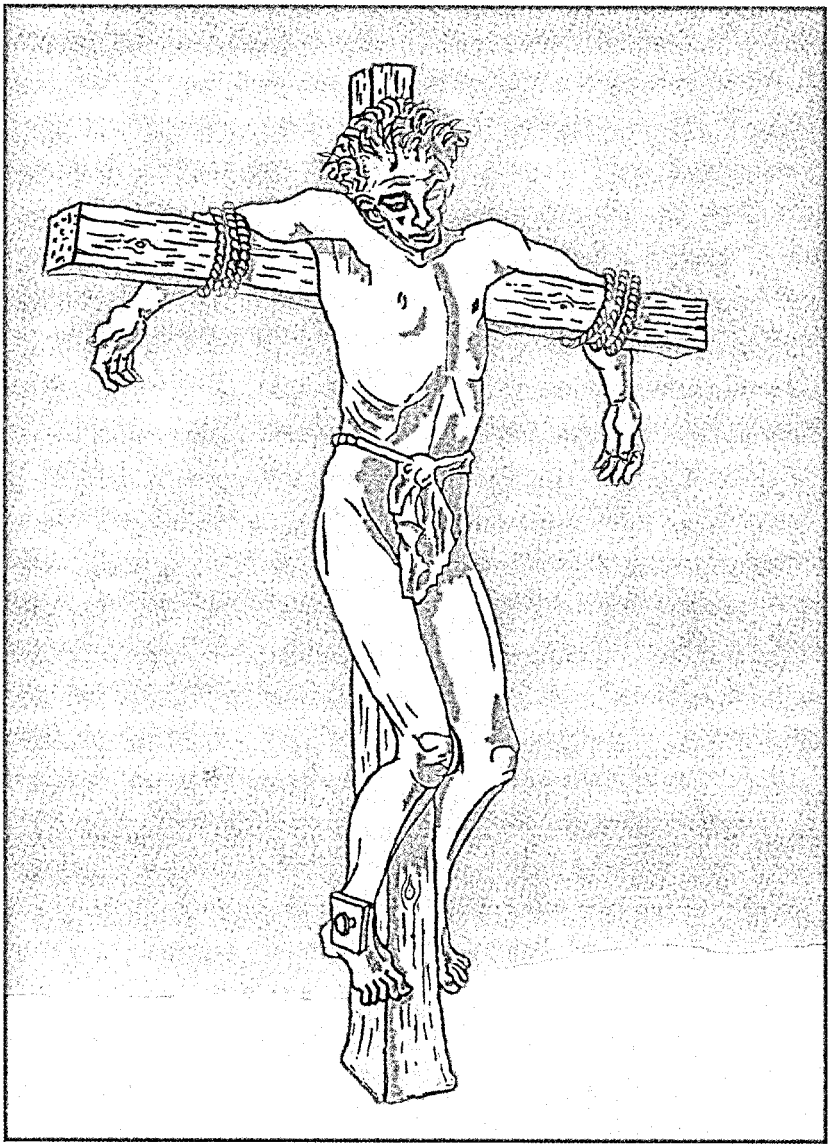
Ras el-Masaref'teki kemikleri antropolojik olarak inceleyen Haas, aile üyelerinin çoğunun genç yaşta öldüğünü, beş çocuğun henüz yedi yaşına basmadan hayata gözlerini yumduğunu ve yalnızca iki kişinin 50 yaşını geçtiğini belirtiyor. Bunlar çok şaşırtıcı görülse de, o dönemde yaşam süresinin çok az olduğu ve üzücü bir istatistiğe göre nüfusun yarısının on sekiz yaşına basmadan öldüğü unutulmamalıdır. Yani, mezarları ortaya çıkartılan yetişkinlerin yaşlı olanları, yaşadıkları zamana göre oldukça uzun yaşamışlar. Mezardaki rahatsız edici bulgular açlıktan öldüğü düşünülen bir çocuğu ve kafasına aldığı bir darbeyle ölen bir kadını içeriyor. Bu erken antropolojik sonuçlar şu anda, raporun ilk hazırlandığı 1968 yılındaki kadar kesin olmayabilir ve çocukla kadın bambaşka sebepler yüzünden hayata veda etmiş olabilirler. Antropolog Joe Zias ve bir meslektaşı tarafından son dönemde yapılan bir çalışma, çarmıha gerilmiş adam ve çocuğun kemiklerinin bulunduğu haznede bir başka yetişkinin daha kemikleri olduğunu öne sürüyor.[195] Söz konusu hazneye "Hagakol'un oğlu Yehohanan" ve hemen

üstüne belli belirsiz "Yehohanan" yazıları kazılmıştı. Bu iki yazı iki yetişkine ya da adı iki kere yazılmış tek bir insana, hatta yetişkinlerden biriyle çocuğa gönderme yapıyor olabilir. Çarmıha gerilmiş adamın adının gerçekten 'Yehohanan' olduğundan emin olamayız. Konunun uzmanlarından Yigal Yadin, "Hagakol'un oğlu Yehohanan" yazısındaki 'Hagakol'un 'dizleri açık bir şekilde asılmış olan' anlamına geldiğini, çarmıha gerilirken insan bedeninin aldığı tuhaf biçime atıfta bulunmak için adama öldükten sonra verilen bir takma isim olduğunu öne sürüyor.[197]

Çarmıha gerilmiş adam birinci yüzyılda bilinmeyen bir nedenle, belki MS 7 yılındaki nüfus sayımı isyanı, belki de Yahudi ayaklanmasına ve şehrin MS 70'te yıkılmasına kadar giden kargaşa döneminde öldürülmüş. Cellâtlar çiviyi ölü adamın topuğundan çıkaramadıkları için öylece bırakmışlar.[198] Aslında o dönemdeki yaygın uygulama, çivilerin çıkartılarak başka idamlarda tekrar tekrar kullanılmalarıydı. Çivi kurbanın topuğuna yerleştirilirken çarmıhın dikey kazığının tahtasında sert bir noktaya geçmiş ve eğilip bükülmüş olmalı. Bu sayede çivi sağ topuğa perçinlenmiş halde günümüze kadar ulaştı. Çivinin başıyla kemik arasındaki zeytin ağacından yapılmış ince bir plakanın da kalıntıları bulundu. Cellatlar çiviyi ayaktaki en büyük kemik olması sebebiyle topuk kemiğine çakmışlar. Haznedeki diğer kemikler incelendiğinde bilekler ya da dirseklerde çivi izlerine rastlanmadı. Bu, adamın kollarının çarmıh kirişine halatlarla bağlanmış olduğuna işaret ediyor.

Antropolog Haas, kemikleri inceleyen ilk uzman olarak çarmıha gerilmiş adamın görünümüne dair birçok sonuca ulaştıysa da, daha sonra Antropolog Zias tarafından yapılan ardıl araştırmalar bu sonuçları çürüttü. Zias, Haas'ın yeniden kurduğu görünümün 'eldeki kanıtlar göz önüne alındığında anatomik olarak imkânsız' olduğunu belirtti.[199] O, adamın kollarından halatlarla kirişe bağlanmış halde öne doğru düşmüş olduğunu ve bacaklarının yanlamasına çarmıha çivilendiğini düşünüyordu. Oysa modern tıbbi tarama araçlarıyla topuk kemiğini ve çiviyi bir kez daha inceleyen İsrael Hershkovitz, Haas'ın 1968 yılında çatlamış kemiği bir araya getirip yapıştırmak konusunda yanılmış olabileceğini ve bunun Ras el-Masaref'teki adamın ölürkenki halini yeniden canlandırmamızı etkileyebileceğini öne sürdü.[200] Ne yazık ki adamın kemiklerinin çoğu tekrar gömülmek üzere Yahudi dini yetkililerine teslim edildiğinden, üzerlerinde daha fazla araştırma yapılması olanaksız.[201]

Çarmıha germe son derece zalimce bir idam şekliydi. Daha önce be-

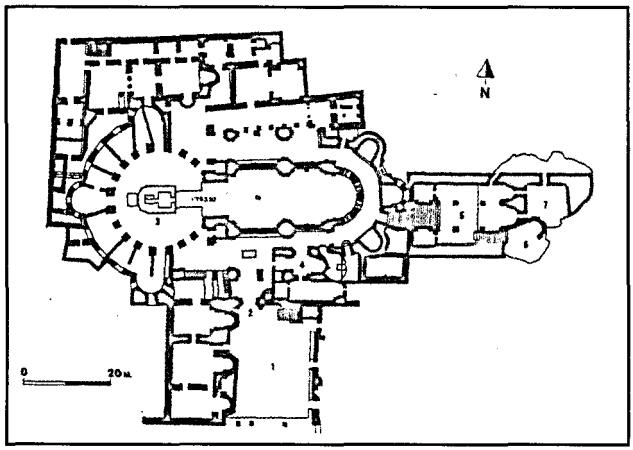

Figür 8: Ras el-Masaref'teki mezarda bulunan çarmıha gerilmiş adamı gösteren canlandırma çizim. (Çizim: Shimon Gibson).

lirtildiği üzere, kurban öldürülmeden önce bilincini yitirmemesine dikkat edilerek kırbaçlanabiliyor ya da dövülebiliyordu.[202] Çarmıha gerilecek kişi, kişisel ve ailevi aşağılamayı artırmak amacıyla çırılçıplak soyuluyordu. Yüksek ihtimalle tek bir çarmıha germe yöntemi yoktu. Josephus, insanların birbirinden farklı ağaçlardan elde edilen çarmıhlar ve kirişler kullanılarak, değişik poziyonlarda çarmıha gerildiklerini yazıyor.[203]

Bunlardan bazıları tamamen haç şeklindeyken, bazıları T harfi biçimindeydi. Eğer dikey kısım idamdan önce kurulmuşsa, askerlerin tek yapması gereken, kollarından kirişe bağlanmış olan kurbanı buraya çivilemekti. Kudüs'te ağaç sıkıntısı olduğu düşünülürse, kirişlerin ve çarmıhların tekrar tekrar kullanılmış olması kuvvetle muhtemel. Zaman zaman budaklı zeytin ağacınınki gibi çarmıh için uygun olmayan tahtalardan da yararlanılıyordu. Kurbanın bacakları ilmekli halatlar ve çivilerle dikey kazığa bağlanıyordu.[204] Bazı durumlardaysa bu işlem kazık henüz dikey konuma getirilmeden önce gerçekleştiriliyordu. Kurbanın bedenini desteklemek için kullanabileceği hiçbir şey olmadığından birkaç saat içinde kas spazmı ve oksijensizlikten ölüyordu. Romalılar, acı çekme ve ölüm safhasını uzatmak için kurbanı bir çeşit tahta oturağın ya da çatalımsı bir desteğin üzerine koyuyorlardı; bu şekilde vücudun dayanabileceği bir şey oluyor, ancak hiçbir rahatlama yaratmıyordu. Bazense ayaklar destekleniyordu. Ayakların çarmıha çivilenmesi çok acı vericiydi ve tıpkı bacakların özellikle kırılması gibi ölümü hızlandırıyordu.[205] Sahte Manetho, çarmıha gerilen kurbanları şöyle tasvir ediyor: "Eklemleri gerilmek suretiyle cezalandırılırlardı, çarmıhı kaderleri olarak görürlerdi; en acı verici şekilde çivilenerek kurda kuşa yem edilirlerdi" (Apotelesmatica 4., 198).

İsa'nın çarmıha gerilişi, dört İncil'in hepsinde ve ayrıca Peter İncil'inde anlatılıyor.[206] Pontus Pilatus İsa'yı ölüm cezasına çarptırdıktan sonra, askerler onu şehrin dışındaki idam alanına götürdüler. Josephus şöyle yazıyor: "Pilatus İsa'nın en yüksek rütbeli kişilerce suçlandığını duyunca, hemen çarmıha gerilmesini emretti..." (Antikite XVIII., 64). Uzmanlar İsa hakkındaki bölümün metne sonradan dahil edilip edilmediğini tartışıyorlar. "En kalabalık sokaklardan geçirildi ki, herkes onu görüp korksun. O zamanlar cezalar kurbanı cezalandırmak kadar, diğerlerine ibret olsun diye de veriliyordu (Declemationes, 274).[207] On dokuzuncu yüzyıl araştırmacılarından Charles Warren, suçluların idamlarının -kelle uçurulması dahil- bu nedenle Kudüs'teki Yafa Kapısı'nın dışında, ana yola yakın bir yerde gerçekleştirildiğini söylüyor.[208]

Figür 9: Kudüs'teki Kutsak Kabir Kilisesi'nin Haritası: 1) ön avlu, 2) ana giriş, 3) Kulübe/İsa'nın mezarı, 4) Calvary / Çarmıha gerilmenin gerçekleştiği söylenen yer, 5)St. Helena Şapeli, 6) Haç Mağarası, 7)St Vartan Şapeli (çizim: Shimon Gibson; Gibson/Taylor'dan uyarlanmıştır 1994).

İsa'nın idam edildiği yere dair İnciller'de kesin bir bilgi yok.[209] Ancak hepsi, İsa'nın Golgota (kafatası) diye bir yere götürüldüğü konusunda hemfikir. Yuhanna ayrıca buranın yoldan gelip geçenlerin çarmıha asılı idam yazısında yazanları okuyabileceği kadar şehre yakın olduğunu ekliyor (19:20). Yerin adı Aramice golgolta ya da gulgulta'dan (kafatası) geliyor ve Yuhanna'nın öne sürdüğü gibi İbranice bir sözcük değil. Üstelik, tam anlamı 'kafatası yeri' olduğundan, birinci yüzyıldaki tam Aramice söylenişinin de meqom golgota olduğu düşünülebilir. Luka'nın Latince çevirisi nedeniyle burası Calvary (calva: kafatası) olarak da biliniyor. Hacılar ve ziyaretçilere Kutsal Kabir Kilisesi'ne girmelerinden hemen önce burası gösteriliyor. Bu kayalık alan yontma taş zeminden yaklaşık 9-13 metre yükseğe kadar uzanıyor ve tepesi oldukça dar (3.5X1.7 metre). 1988 yılında gerçekleştirilen Yunan Ortodoks kazıları sırasında, 1810 tarihli mermer kapak kaldırıldığında ben ve meslektaşım Joan Taylor, Kafatası Kayası'nın üst kısmını inceleme şansı bulan ender insanlardan olduk. Mühendis Theodossius Mitropoulos'un davetiyle kayanın tepesine tırmanarak yüzeyindeki ve tabakaları arasındaki çentikleri ve çöküntüleri inceledik. Kayanın bugünkü şeklini İsa zamanında aldığını varsayarak, kayanın üç ayrı çarmıhı taşıyamayacak kadar dar ve kolayca erişilemeyecek diklikte olduğu sonucuna vardık.[210] Dolayısıyla burasının Golgota'nın nerede olduğunu belirle-

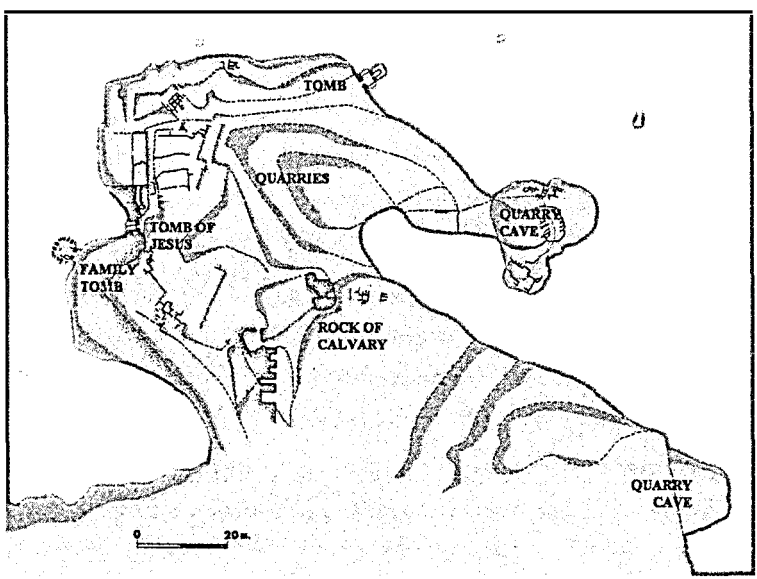
mek için kullanılan bir anıt görevi görse de, İsa'nın çarmıha gerildiği nokta olmasına imkân yoktu.

Golgota'daki idam alanının Kudüs'e yakın, kolayca bulunabilecek bir yerde, belki bir çıkıntı, kent sakinlerinin benzer bir isimle, belki sonradan Arapça ras (kafa) sözcüğüyle bildiği, çok yüksek olmayan bir tümsek ya da tepecik gibi bir noktada olması gerekiyor. İnciller insanların kolayca ulaşabileceği ve uzaktan görünen bir alan olduğunu ima ediyorlar. Dolayısıyla, kayalık bir çıkıntıdan çok, hemen göze çarpan yüksekçe bir yer olmalı. Daha önemlisi, şehre giden [Cyreneli Simon'un şehre girdiği (Markos 15:21)] bir yol ya da patikanın bitişiğinde, doğrudan bir kapıya uzanan bir yerde (İbraniler 13:12) bulunmalı. Yuhanna İncili, İsa'nın mezarının çarmıha gerildiği yerin yakınında olduğunu belirtiyor: "İsa'nın çarmıha gerildiği yerde bir bahçe, bu bahçenin içinde de yeni kazılmış bir mezar vardı... İsa'yı oraya gömdüler." (19:41-42). Resmî niteliği olmayan Peter İncili'nde Golgota adı geçmemekle beraber, İsa'nın gömüldüğü yerin "Yusuf'un Bahçesi" olduğu yazılıyor (6:24). [211] Golgota'nın, şehrin dışında, herkesçe bilinen, içerisinde bahçeler ve mezarların yanı sıra bir de -belki taş bir duvarla kapatılmış- idam alanı bulunan, şehir kapısına giden yoldan çok uzakta olmayan bir yerde olduğu açıkça anlaşılıyor.

İleride göreceğimiz üzere, İsa'nın mezarının gerçekten bugünkü Kutsal Kabir Kilisesi'nde olup olmadığına dair pek çok tartışma söz konusu. M.S. üçüncü yüzyılda Golgota üzerine yazmış olan Eusebius, İsa'nın çarmıha gerildiği yerin Aelia Capitolina'da (Hadrian döneminde Kudüs'e verilen isim) "Sion Dağı'nın kuzeyinde" olduğunu belirtiyor.[212] Bu, Golgota'yı İsa dönemindeki yapısıyla şehrin kuzeybatısında, 'Birinci' ve 'İkinci' kale duvarlarının birleştiği yerde aramamız gerektiği anlamına geliyor. Duvarları tarif eden Josephus, Gennath'ın (Bahçeler) Birinci Duvar'ın kuzeyinde, İkinci Duvar'la birleştiği noktanın yakınlarında olduğunu yazıyor (Savaş V.,146). Yahudi bölgesindeki Birinci Duvar'ın kuzey bölümünde o dönemden kalma bir kapının kalıntılarını bulan İsrailli Arkeolog Nahman Avigad, buranın bahçe kapılarından biri olduğunu söyledi.[213] Bu tanımlama doğruysa (ki ben doğru olduğuna inanıyorum), kapı İkinci Duvar'ın başladığı yerde bulunuyordu demektir. İkinci Duvar'ın tam nerede olduğu konusunda on dokuzuncu yüzyıldan beri süregelen tartışmalar vardı. Bugünse genel konumuyla ilgili bir görüş birliğine ulaşıldığı söylenebilir.[214] Sözü edilen kapının kuzeyinden başlıyor, oradan doğuya doğru kıvrılarak Tapınak Dağı'nın kuzeybatısındaki Antonia Kalesi'yle birleşiyordu. Josephus'a göre, İkinci

Duvar'ın kuzey ucunda da kapılar vardı. (Savaş V.,337) Bunu düşünerek kalenin dışında, Duvar'a paralel olarak ilerleyen, bahçe kapısından kuzeye uzanarak üst taraftaki kapıları dolaşan ve Nablus şehrine giden ana yolla birleşen bir yol ya da patika olduğu varsayımında bulunabiliriz.

Golgota'nın topografik konumuna geçmeden önce iki şeyden daha söz etmem gerekiyor. Birincisi, Birinci Duvar'ın kuzeyinde, güneye, atletizm alanına kadar uzanan bir vadi vardı. Burası uzmanlarca Çapraz Vadi olarak adlandırılıyor, ancak antik kaynaklarda bahsi geçmiyor. İkincisi, bu vadinin batıya doğru olan üst kısmında, Josephus'un da sözünü ettiği (Savaş V.,468) Amygdalon (Kuleler) Havuzu olarak bilinen çok büyük bir su havzası bulunuyordu. Bu havuzun konumu, buraya bağlı kanallarca sulanacak, sık sıralar halinde Çapraz Vadi'den Bahçe Kapısı'na inecek taraçalı bahçeler ve meyvelikler oluşturmaya çok müsaitti. Hatta kapıya ismini veren de bizzat bu taraçalı bahçeler olabilir.

Figür 10: Kutsal Kabir Kilisesi'ndeki kayalık alanlar ve girintilerin haritası (Çizim: Shimon Gibson; Gibson/Taylor'dan uyarlanmıştır 1994).

Birinci Duvar'ın dışında, kuzey tarafına paralel akan, Çapraz Vadi'den batıya uzanan, Herod'un eski sarayını (ya da valilik binasını) geçtikten sonra batıya, Emmaus ve Yafa'ya giden ana yolla birleşen bir yol veya pa-

tika olduğunu düşünebiliriz. Burası, Cyrene'li Simon'un geçtiği yol olabilir. Arkeolojik kazılar, Çapraz Vadi'nin kuzey bölümünden Kutsal Kabir Kilisesi'ne uzanan alanda o dönemde inşaatlarda kullanılacak taşların çıkarıldığı taş ocakları olduğunu gösteriyor. Bunlardan bazılarının üstü açıkken, duvar ustalarınca çıkartılan daha yüksek kalitedeki taşları barındıran diğerlerinin taştan çatıları vardı. Bu taş ocaklarının MÖ sekizinci yüzyıla uzanan uzun bir geçmişleri var, ama alanı MS 44 yılında Üçüncü Duvar'la kapatılmasına kadar kullanmaya devam etmiş gibi görünüyorlar. Muhtemelen Büyük Herod döneminde inşa edilen İkinci Duvar'ın taşları da buradan sağlanmış olabilir.

Taş işçilerince yapılan dikey kaya kesikleri gömütlerin oyulması için mükemmeldi. Zamanla aşağı taraftaki ocaklar işlevsizleşti ve molozlarla kaplandı; bir kısmıysa bahçe ve meyveliklere dönüştürüldü. Dolayısıyla burayı İsa dönemindeki haliyle, kaya oyukları ve farklı tabakalardaki yer altı çukurlarıyla dolu sarp bir tepecik olarak düşünmeliyiz.[215] Burası boyuna 200, enine 150 metre boyutlarında bir yerdi. Zemindeki, özellikle taş ocaklarının bulunduğu yerlerdeki çöküntülerin bir kısmı daha sonraları bahçe oluşturmak ve ağaç dikmek için kullanıldı. Kaya kesiklerinden bazılarına mezarlar oyuldu. Şehirde yapılan arkeolojik kazılar, mezarların, taş ocaklarının ve tarımsal etkinliklerin aynı yerde yapılmasının birinci yüzyıl Kudüs'ünde çok sık görüldüğünü gösteriyor.

Kanımca bu kayalık yer Golgota.[216] İdamlar, Çapraz Vadi'den geçen -valilik Binası yönünde-, Bahçe Kapısı'nın yakınlarındaki yola çok da uzak olmayan bu alanda gerçekleştiriliyordu. Yuhanna'nın yazdıklarına inanırsak, İsa'nın gömüldüğü yer de burasıydı. Golgota'nın yeri konusundaki bilginin kuşaktan kuşağa aktarıldığını ve bu durumun burası Meydan'ın kaldırımlarının ve M.S. 135 yılında Kudüs'ün kalıntılarının üstüne yapılan Venüs Tapınağı'nın altında gömülü kalmasından sonra bile değişmediği söylenebilir. Üçüncü yüzyılın sonlarında yaşamış olan bilgin Eusebius, 'Kafatası Alanı'nın Sion Dağı'nın kuzeyindeki 'Aelia'da olduğunun söylendiğini yazıyor. Bu da Golgota'nın yeriyle ilgili bilgilerin MS 70 yılından o zamana hiç bozulmadan geldiğini gösteriyor. Kutsal Kabir Kilisesi'ni ziyaret edenlere Kafatası Tepesi gösteriliyor ve İsa'nın burada çarmıha gerildiği söyleniyor. Bu daracık kayalıkta bir idam alanı kurmanın imkânsız olduğundan daha önce bahsetmiştim. Burası çarmıha gerilme olayının gerçekleştiği yeri genel anlamda tarif eden bir işaret noktası olabilir yalnızca. MS dördüncü yüzyıldan itibaren, aralarında Bordolu Hacı, Kudüslü Kirene ve

Egeria'nın da bulunduğu Hristiyan yazar ve gezginler, Golgota'nın, büyük kilisenin ya da Konstantin döneminde İsa'nın mezarının doğusuna yapılan 'Şehitlik'in altında yer alan büyükçe bir kayalık alan olduğunu yazdılar. Ziyaretçilere bir kaya parçası olarak gösterilen ve tapınılan Golgota, esasen kilisenin batısında, kavisli kubbenin ucunda bulunmaktaydı. Kubbenin bu bölümü 1971'de Katoliklerce yapılan arkeolojik bir kazıda ortaya çıkartılmıştı. Ne yazık ki kubbenin St. Helena Şapel'ine inen basamakların karşısında yer alan kısmı kazılmadığından, kayanın tam olarak nasıl bir yapısı olduğu bilinmiyor.[217]

İnciller çarmıha gerilme süreciyle ilgili birbirlerinden biraz farklı şeyler söyleseler de İsa'nın çarmıha bağlanış biçimi, çarmıhın şekli, kollarının ve bacaklarının nasıl durduğu, kollarının gerilmesi için çivi dışında halat da kullanılıp kullanılmadığı vs. konularında ayrıntı vermeme noktasında birleşiyorlar. Yuhanna, İsa'nın ellerinde çivi izleri olduğunu yazıyor (20:25); Peter İncil'inde ise "Daha sonra Yahudiler İsa'nın ellerindeki çivileri çıkarıp onu yere yatırdılar." (6:21) cümlesi geçiyor.[218] İnciller'in hepsinde merhamet göstergesi olarak ya da belki çarmıhın acısını azaltmak için İsa'ya mürle karıştırılmış şarap verildiği, ancak İsa'nın bunu içmeyi reddettiği belirtiliyor. Askerler giysilerini alıp aralarında paylaşmışlar. İsa'nın sağında ve solunda onunla birlikte çarmıha gerilen iki 'cani' ya da suçlu daha vardı. Çarmıhın tepesine üzerinde "Yahudiler'in Kral" yazılı bir yafta asılırak İsa'yla alay edildi. Dikenli taç hâlâ başında olabilirdi.[219] Birden her yer kararda; ama bu büyük olasılıkla güneş tutulmasından değil, bulutların toplanıp fırtına çıkmasından kaynaklanıyordu. Sirkeye batırılmış bir süngeri bir mercanköşk dalına takarak İsa'nın ağzına uzattılar. Çarmıhtan indirmeden önce öldüğünden emin olmak için böğrüne bir mızrak sapladılar. Bu da ölümünü hızlandırmış olabilir. Golgota'ya getirilmeden önce kırbaçlanırken çok kan kaybetmiş, sırtında çarmıhıyla onca yolu yürürken de bir hayli susuz kalmış ve yorgun düşmüş olmalı. Dolayısıyla, çarmıhta uzun süre dayanamaması, en fazla 3-6 saat içinde ölmesi pek de şaşırtıcı değil.[220]

Çarmıha gerilirken yanında kimler olduğu kesin olarak bilinmiyor. Luka, "Kudüs halkının orada toplanmış olduğunu" yazıyor (23:35).

Halk İsa'ya sempati duyuyordu, kimse onunla alay etmeye kalkışmadı.[221] Luka, İsa öldükten sonra "İdamı izlemek için toplanan kalabalık her şeyin bittiğini anlayınca bağırlarına vura vura şehre döndüler. Onu tanıyanlar ve Celile'den beri takipçisi olan kadınlarsa olan biteni uzaktan izlediler." diye yazıyor (23:48-49). Markos ve Matta kadınların İsa'nın annesi Mer-

yem, Mary Magdalene ve Salome olduğunu belirtirken, Yuhanna bunlara ek olarak Clopas'ın karısının da orada bulunduğunu ve kadınların çarmıha yakın bir yerde durduklarını öne sürüyor. Bir yüzbaşının -ve idam mangasından bir askerin- İsa'nın ölümünden çok etkilendiği ve Luka'ya göre onun suçsuz olduğuna inandığını söylediği belirtiliyor. Hamursuz Bayramı için Kudüs'te bulunan ve İsa'nın çarmıhını taşımasına yardım eden Kireneli Simon'un da idamı izleyenler arasında bulunması olası. İlginç bir şekilde Kudüs'teki Kidron Vadisi'nde üstünde Yunanca "Simon'un oğlu İskender" ve İbranice "Kireneli İskender" yazılı bir kemik haznesi bulundu. Kireneli Simon'un İskender ve Rufus adlarında iki oğlu olduğu bilindiğinden, haznenin onlardan birine ait olması kuvvetle muhtemel.[222]

Figür 11: "Kireneli İskender"den söz eden Yunanca ve İbranice kemik haznesi yazıtı. (Çizim: Shimon Gibson).

İsa'yı çarmıhtan indirmek konusunda aceleci davrandılar, çünkü Şabat başlamadan gömülmesini istiyorlardı. Bu öyle bir telaş yaratmıştı ki, Yuhanna Kudüs halkının Pilatus'a giderek, daha çabuk ölsünler diye çarmıha gerilen üç kişinin bacaklarının kırılması için özel izin istediklerini yazıyor. Peter İncili biraz daha ileri giderek Arimatyalı Yusuf ve Herod Antipas'ın Pilatus'tan İsa'nın bedenini henüz çarmıha germe işlemi başlamadan istediklerini öne sürüyor: "Herod, 'Kardeşim Pilatus, kimse bunun için yalvarmamış olsa da, onu bir an önce gömmeliyiz. Şabat yaklaşıyor. Emirler'de 'Ölüm cezasına çarptırılanların üstüne güneş batmaz' diye buyuruluyor." dedi (2:3). Josephus bile bunun o dönemde normal sayılan bir uygulama olduğuna dikkat çekiyor: "Çarmıha gerilen suçlular güneş batmadan indirilip gömülür." (Savaş IV.,317)

Destekçileri sonraki yüzyıllarda İsa'nın aşağılayıcı ölümünü açıklamakta zorlandılar. Bu nedenle pagan muhalifleri onları bir suçluya, daha da kötüsü bir çarmıha tapmakla suçladı; ki o zamanlar çarmıha gerilmenin son derece utanç verici bir olay olduğu düşünüldüğünde karşı çıkılması çok zor bir suçlamaydı bu. Yahudi kökenli olanlar için ağaca asılmış birinin lanetlenmiş olacağı bilgisini göz ardı etmek epey güç olduğundan, ilerleyen dönemlerde çarmıha gerilmiş bir mesih düşüncesi onlara son derece itici geldi.[223] Erken dönem paganlar İsa'nın, Tanrı'nın oğlu olamayacağını öne sürdüler. Tanrının oğlunun çarmıha gerilmesi nasıl mümkün olabilirdi?

Justin bu eleştiriyi çürütmek için kaleme aldığı eserinde bu yüzden: "Çarmıha gerilmiş bir adamı evrenin yaratıcısı kutsal Tanrı'nın temsilcisi olarak kabul ettiğimiz için deli olduğumuzu düşünüyorlar." diye yazar (Özür I., 13:4). Ancak İsa'nın onursuz sonu yüzyıllar boyu açıklanamadı. Paul bile okurlarına çarmıha gerilmiş bir İsa'dan söz etmenin Yahudiler için 'büyük güçlük', putperestler içinse 'ahmaklık' olduğunu söyledi (Korintler, 1:23). Martin Hengel'in yazdığı gibi: "Çarmıha gerilmiş bir mesih, Tanrının oğlu ya da kendisi olarak Yahudiler, Yunanlar, Romalılar, barbarlar, kısacası herkesçe çelişkili görülüyor ve böylesi bir şeye inanmak aşağılıkça ve aptalca bulunuyordu."[224]

Peki çarmıha gerilmiş bir mesih düşüncesi herkeste bu kadar nefret yaratırken İsa'nın takipçileri insanları Hristiyanlığa çekmeyi nasıl başarmışlardı? Aynı şekilde öldürülen alt tabaka insanları ve kölelerin onlara korkularını hatırlatan bir dine geçmeyi istemeyecekleri açıktı. Ancak İsa'nın takipçileri onlara daha farklı ve daha yüce bir şeyle; iyi bir ahiret hayatı ve cennet vaadiyle geldiler. Bu sayede Hristiyanlık, özellikle eğitimli sınıflar için makul bir din haline getirildi. İlahiyat kitaplarında da çarmıha gerilmiş Tanrı kavramıyla dalga geçenleri susturmak için bu kavramın altı fazlasıyla çizildi.

YEDİ

İSA'NIN GÖMÜLMESİ

"Akşam çöktüğünde, o gün Şabat'tan önceki Hazırlık günü olduğundan Yüksek Kurulun saygın bir üyesi olan ve hevesle Tanrı'nın Egemenliği'ni bekleyen Arimatyalı Yusuf cesurca Pilatus'un karşına çıkarak İsa'nın bedenini istedi. Pilatus onun gerçekten ölüp ölmediğini merak ederek yüzbaşıyı çağırdı. Ondan İsa'nın çoktan ölmüş olduğunu öğrenince cesedi alması için Yusuf'a izin verdi. Yusuf keten bir bez satın alarak İsa'yı çarmıhtan indirip bu beze sardı. Ardından onu kayadan oyulmuş bir mezara yatırarak mezarın girişini bir taşla kapattı"

(Markos 15:42-46)

İsa'nın mezarının nerede olduğu tam bir bilmece. Gömülüp gömülmediğinden bile emin olamayız. Yuhanna İncil'ine (19:41) dayanan genel kanı mezarın Golgota'daki idam alanının yanında olduğu yönünde; ancak diğer İncillerde İsa'nın gömüldüğü yere dair herhangi bir bilgi yok.

Günümüzde İsa'nın mezarının Kudüs'teki Kutsal Kabir Kilisesi'nin yakınlarında bir yerde olduğu kabul ediliyor. İsa gerçekten buraya mı gömüldü? Kutsal Topraklar'ı ziyaret eden binlerce hacı bu kutsal yeri görebilmek için kuyruklar oluşturuyor. Ancak aslında gördükleri şey, kilisenin yuvarlak oda (rotunda) denen kısmında yer alan ve Baraka olarak bilinen, içi lambalar ve mumlarla donatılmış sonradan inşa edilmiş bir yapıdan başka bir şey değil. Çoğu kişi orijinal mezarı göremediği için hayalkırıklığına uğruyor. Dinî otoriteler ve hacılar yanlış mı yönlendiriliyorlar? Bir önceki bölümde buranın İsa'nın çarmıha gerildiği Golgota olduğunu söylemiştim, ama acaba gömüldüğü yer de mi burası? İsa'nın mezarının bu alanda olduğu varsayımı dördüncü yüzyıla kadar uzanıyor; ancak mezarın Venüs Tapınağı

ve Roma Meydanı'nın altındaki tonlarca moloz yığının altında kaldığı 200 yıl boyunca bu düşünce nasıl korundu?

İsa'nın mezarının yeriyle ilgili birçok fikir ortaya atıldı. Bazı uzmanlar mezarın Kudüs'ün doğusundaki Zeytin Dağı'nda olduğunu ileri sürerken, bazıları da şehrin güney tarafındaki Hinnom Vadisi'nin daha uygun bir mekân olduğu görüşündeler.[225] Ancak bu düşünceleri destekleyecek herhangi bir arkeolojik ya da tarihî kanıt bulunmuyor. Yakınlarda, İsa'nın mezarının modern Kudüs'ün güneyindeki bir banliyöde (Talpiot'ta) bir mağarada bulunduğu savı ortaya atıldı ve basın bu konuya büyük ilgi gösterdi (bkz. Arasöz). On dokuzuncu yüzyılda, Golgota'nın şehrin kuzeyinde bulunan dağlık bir burunda olduğuna ve mezarın da aynı yerde bulunduğuna dair daha sağlam bir görüş vardı. Burayı (Mezar Bahçesi) ziyaret edenlere İsa'nın mezarının gerçek yeri olabileceği söyleniyor. Öyle mi acaba?

Otuz yılı aşkın süredir her türden arkeolojik ve tarihî bilgiyi göz önünde bulundurarak İsa'nın gömülmüş olduğu alanı araştırıyorum. Bazıları oldukça uzak ihtimaller olsa da, on dokuzuncu yüzyıldan bu yana onlarca uzman tarafından önerilen fikirleri de dikkate almaya gayret ediyorum. İsa'nın mezarını bulmak, tuzakları, hileleri ve sapaklarıyla tam bir dedektiflik hikâyesi halini aldı.

Mezarın yeri konusundaki düşüncelerin dayandırıldığı arkeolojik ve tarihî altyapıdan birazdan söz edeceğiz. Ancak önce İnciller'in İsa'nın ölümü ve gömülmesiyle ilgili ne dediklerine bakalım.

Gömülme konusunda pek bir bilgi verdikleri söylenemez.[226] Mezarın antik kentteki konumuyla ilgili olarak yalnızca Yuhanna İncili'nde buranın İsa'nın çarmıha gerildiği Golgota yakınlarında olduğu cümlesi var (19:41). Agrippa'nın Üçüncü Duvar'ı inşa ettirmesinin ardından bu bölge, Joscphus'un söylemiyle, 'yavaş yavaş kale duvarlarının ötesine geçen' genişleyen kent yerleşimi içinde kaldı (Savaş V.,148). Bu yerleşimler -Beytesta Havuzu ve batısındaki, Josephus'un Bezetha dediği bölge haricinde- oldukça dağınık sıralanmıştı. "Yeni Kent'in kurulması ve bazı kısımlarının pazar yeri [örneğin Josephus'un bahsettiği 'kereste pazarı'(Savaş II. 530)] ve festivallerde şehre gelen hacılar için kalacak yer ['düzlük'(Savaş II, 13)] olarak kullanılması, civardaki -Golgota dahil- mezarların boşaltılarak o dönemde âdet olduğu üzere başka yerlere taşınmasını gerektirmiş olmalı. Yahudi dinine göre cesetler, mezarlar ve tabakhaneler şehirden en az 25 metre uzaklıkta bulunmalıydı. Birinci Duvar'ın batı bölümünde Demir Devrine ait mezarlar bulundu; görünüşe bakılırsa kalenin inşası sırasında(MÖ ikinci yüzyıl sonları) da bu dinî emir uygulanmaktaydı.[227]

İnciller'de İsa'nın Şabat arifesinde, yani bir cuma akşamüstü çarmıhtan indirildiğini ve gömülmek için götürüldüğünü yazıyor. Daha önce belirttiğimiz gibi çarmıha germe işlemi büyük olasılıkla şehir duvarlarına yakın bir yerde gerçekleştirildi ve İsa'yı Şabat başlamadan gömmek istediklerine göre bu alandan çok da uzaklaşmış olamazlar.

Arimatyalı Yusuf bu hikâyedeki anahtar kişi. Arimatya; Yusuf'un doğduğu yerin adı, ancak buranın nerede olduğu bilinmiyor. Batıdaki tepelerden birinde olduğu sanılıyor, çünkü Eusebius buranın Diospolis ya da Lod yakınlarındaki Rentis'te olduğunu yazdı. Yusuf'un İsa'yı yeni kazılmış mezarına gömmek için Pilatus'tan özel izin aldığı söyleniyor. Markos'a göre, Pilatus, İsa'yı çarmıhtan indirten Yusuf'a izin vermeden önce onun gerçekten ölüp ölmediğini kontrol ettirmiş. Kudüslü olmayan İsa'nın şehre ait bir yere gömülmüş olması halk tarafından epeyce saygı duyulan bir kişi olduğunun göstergesi. Arimatyalı Yusuf'un da Kudüs'te önemli biri -Matta'ya göre 'zengin bir adam' (27:57; Markos 15:43)- olduğu görülüyor, aksi halde kendi ailesinden olmayan çarmıha gerilmiş bir suçluyu gömme izni almak bir yana, Pilatus'un huzurına dahi çıkamazdı. Yusuf'un mezarının sonradan kazılmış olmasından yola çıkarak(Matta 27:60; Luka 23:53; Yuhanna 19:41) ailesinin uzun süredir Kudüs'te yaşamadığı, ölmüş akrabalarının Arimatya'da bir kasaba ya da köyde gömülü olduğu ve bu yüzden de mezarında ailesinden kimsenin bulunmadığı sonuçlarına varmak mümkün. Luka açıkça mezarın 'daha önce kimsenin gömülmemiş olduğu' bir yer olduğunu yazıyor (23:53). Yusuf gibi önemli birinin mezarı neden haydutlar ve katillerin çarmıha gerildiği bir yerdeydi? Golgota Kudüs'ün kuzaybatısında bulunan büyükçe, kayalık bir tepecikti, ama yalnızca küçük bir kısmı idamlar için kullanılıyordu. O dönemde -hele de Kudüs yakınlarında- toprak sahibi olmanın ne kadar önemli olduğu düşünüldüğünde, Yusuf'un burayı aile mezarlığı olarak seçmesi gayet anlaşılır. Mezarın oyulduğu alanın büyüklüğüne bağlı olarak, geri kalan kısmın taşçılık, çömlekçilik ya da dericilik gibi farklı faaliyetler için de kullanılmış olması olası.

Yusuf, Peter İncil'ine göre 'arkadaşı' olan (2:3) Pilatus'un huzuruna çıktığında ne söylemişti?[229] İsa'nın takipçilerinden biri olduğunu itiraf etmesi (Matta 27:53) Pilatus tarafından hoş karşılanmazdı; ama seçilmiş 'Kurul' (70'ler Meclisi) üyelerinden biri olarak (Markos 15:43) dinî gerekçelere dayandırdığı savunusunu Romalı yetkililer kulak arkası edemezlerdi. Yusuf Romalıların Yahudi tebaalarının dinî inançlarını hiçe saymadıklarının kanıtıdır. Kanımca, cesetlerin açıkta bırakılarak kurda kuşa yem olmaması

gerektiğini buyuran Yahudi geleneğine saygı gösterilerek çarmıha gerilmiş adamın gömülmesi gerektiğini söyledi. İsa'nın gün batıp Şabat başlamadan gömülmesi gerekiyordu. Yasa Kitabı'ndaki talimatlar gayet açıktı: "Her kim ölmesini gerektirecek bir günah işlerse idam edilecektir, bedeni bir ağaca asılacak ama bütün gece orada kalmayacaktır; gün bitmeden oradan alınıp gömülecektir..." (21:22-23)[230]

İbrani kaynakları, idam edilmiş suçluların kafaları kesilmiş ya da boğulmuş olanlar ve taşlanmış ya da yakılmış olanlar olarak ikiye ayrılarak 70'ler Meclisi yakınlarında iki ayrı yere gömüldüklerini belirtiyor (Yetmişler Meclisi 6:5-6). Burada çarmıha germe geçmiyor, çünkü o Yahudiler'in değil Romalılar'ın uyguladığı bir idam şekli. İsa'nın çarmıha gerilmesine karşın Meclisçe kararlaştırılmış mezarlardan birine gömülmemiş olması, onun meclis üyelerince ölüm cezasına çarptırılmamış olduğunun açık bir göstergesi. Bu davadaki yargı yetkisi, önceki bölümde gördüğümüz üzere tamamen Romalılar'daydı. [231]

Hiçbir kaynakta Yusuf'un, İsa'nın çarmıha gerilmesini engellemeye çalıştığına ilişkin herhangi bir şey yazmıyor, ancak bir önceki akşam başrahibin evindeki toplantıya katılmış olması muhtemel. Luka; imalı bir biçimde Yusuf'un "kurulun kararını ve uygulamasını onaylamadı"ğını yazıyor (23:51). Peter İncil'i ise şaşırtıcı bir şekilde Yusuf'un İsa'nın bedenini çarmıha germe işlemi henüz başlamadan istediğini belirtiyor (2:3). Neyse ki Yusuf İsa'yı gömdü. Aksi halde İsa'nın bedeni ne olacaktı? Suçlu bir Yahudi'nin çarmıhtan indirildikten sonra bir toplu mezara atılması pek olası değil. Roma İmparatorluğu'nun başka yerlerinde alt tabakaya mensup suçlular ve kölelerin cesetlerinden böyle kurtulunuyordu; ama Yahudiler'in dinî duyarlıkları nedeniyle Kudüs'te aynı yola başvurulmuyordu. Romalı yetkililer 70'ler Meclisiyle halkın arasını iyi tutmaya gayret gösteriyordu.[232] Aslına bakılırsa Kudüs'te kalıntıları bulunan tek çarmıha gerilmiş adam bir toplu mezarda değil, Kudüs'ün kuzeyindeki Ras el-Masaref'te bir aile mezarlığındaydı. Bu, çarmıha gerilmiş suçluların köpekler gibi onursuzca bir çukura atıldıkları fikrini çürüten bir kanıt. Yahudiler için ölülerin aile üyelerinin yanına gömülmeleri çok önemliydi; İncil'de de bir insanın gömüldüğünde 'sonsuz uykuya daldığı' ya da 'atalarına kavuştuğu' ifadeleri yer alıyor (örneğin Yargıçlar 2:10; Krallar 15:8).

Yusuf'un hikâyeye bu kadar sonradan dahil olması, İsa'nın kaderiyle ilgili herhangi bir rol oynamadığının göstergesi. Söylediğimiz gibi idamın gerçekleşmesinden önceki akşam başrahibin evindeki kurul toplantısına

katılmış; hatta İsa'nın doğru düzgün gömüleceğinden emin olmak için oraya gönderilmiş olabilir. Fakat Yusuf neden İsa'yı gömmek suretiyle onun destekçisi olduğunu alenen ilan etmişti? Markos'a göre Yusuf 'Tanrı'nın egemenliğini beklediği' için böyle bir şey yapmıştı; ama bu açıklama son derece belirsiz ve üstü kapalı. Bu Yusuf'un çok dindar biri olduğu ve ölülere saygı gösterilmesini istediği anlamına da gelebilir. Ancak Dördüncü İncil'de açıkça Yusuf'un İsa'nın takipçisi olduğu belirtiliyor (Yuhanna 19:38). Yusuf'un İsa'nın öğretilerini benimsemiş olma ihtimalini göz ardı edemeyiz. Ancak, diğer üç İncil'de İsa'yla Yusuf arasındaki ilişki hiçbir şekilde belirtilmediğinden bu olasılık da oldukça düşük görünüyor. Açıklaması gayet basit de olabilir: Yusuf suçlu olarak yaftalanmış bir adamın onurunu korumak istemişti; belki de İsa'nın istemeden otoriteyi (hem Roma, hem de Yahudi otoritesini) tehdit etmiş radikal inançlı biri olduğunu düşünüyordu. Kesin olarak bilmemizin imkânı yok. İsa'nın gömülmesinden sonra Yusuf'un adı bir daha İncillerde geçmiyor, bu da bize çok şey anlatıyor. Bir ihtimal Romalı yetkililer gömüldükten sonraki pazar günü cesedin kaybolmasından onu sorumlu tuttular ve korkunç şekilde cezalandırdılar.

İsa'nın bedeninin gerçekten İnciller'in yazdığı gibi kayaya oyulmuş bir mezara konması mı kararlaştırılmıştı? Şabat'ın yaklaşması dolayısıyla başka bir mezar kazmaya zaman olmadığından Yusuf'un mezarına gömüldüğü söyleniyor.[233] Bu teori Amerikalı uzman Jodi Magness tarafından ortaya atıldı. Ama destekleyici herhangi bir arkeolojik ya da tarihi kanıt bulunmuyor. Söz konusu teori birkaç nedenden ötürü ikna edici değil.

İlk olarak, birkaç güçlü kuvvetli adam bir araya gelerek çok kısa sürede hendek şeklinde bir mezar kazabilirlerdi. İkincisi, o dönemde Kudüs çevresinde dağınık halde mezarlar bulunduğuna dair herhangi bir arkeolojik bulgu yok. Daha dayanıksız bir malzemeden oldukları için kolayca yıkılmaları sebebiyle arkeolojik kazılarda hendek mezarlara rastlanmadığı savının bu durumu açıklamaya yettiğini düşünmüyorum.[234] Toprak sahiden çok değerliydi ve yerleşimler dışında kalan hemen her yer yoğun ve yaygın tarıma (zeytin ve üzüm asması gibi) ayrılmıştı. Kayaya oyulmuş aile mezarlarının üstü toprak kaplı değildi ve kayalık çıkıntıların çok olduğu yerlere kurulmuşlardı. Ekilebilir arazinin tamamı taş bir çitle ya da taraçayla kapatılarak tarımsal faaliyetler için kullanılıyordu.

Dağınık hendek mezarlar Kudüs'teki işlenebilir toprakların bir kısmının kulanılamaz hale gelmesi anlamına gelecekti.

Teorik olarak, şehrin dış tarafındaki marjinal arazilerde birkaç mezar-

lık yapılabilirdi. Kudüs'ün birkaç kilometre güneyindeki Beyt Safafa'da böylesi bir mezarlık bulundu da. Ancak, ortaya çıkartılan ilk ve son toprak mezarlıktı ve bu eşsizliğinden ötürü İsrailli Arkeolog Boaz Zissu, buranın Ölü Deniz'in kuzeybatısında yer alan Kumran'daki Ölü Deniz Yazıtları cematinin mezarlarına çok benzediğini söyleyerek, Esseneler'e ait olabileceği fikrini öne sürmüştü.[235]

Başka bir faktör daha var. Dönemde birçok Yahudi, birinin öldüğünden, koma halinde olmadığından kesinlikle emin olunmadan toprağın altına gömülmesine şiddetle karşı çıkardı. İsrail'in Ürdün Vadisi ve Kıyı Düzlüğü gibi yerlerinde hendek şeklinde mezarlar kullanılacağı zaman, ölü öncelikle bir yas mabedine götürülür, gömme işlemi aradan belli bir zaman geçtikten sonra yapılırdı. Kumran Mezarlığı'nın doğusundaki büyükçe yapının (Mezar No. 1000) bir mezar değil, ölülerin gömülmeden önce yaklaşık üç gün tutuldukları bir oda olduğunu düşünüyorum.[236] Beyt Safafa Mezarlığı'nda böyle bir yapıya rastlanmadı; fakat mezarlığın tamamı araştırılmadığı gibi, önceki dönemlerde yapılan inşalar esnasında buldozerlerce yıkılmış olması da mümkün.

Hiçbir Yahudi öldüğünden emin olunmadan toprağın altına gömülmezdi; hele ki söz konusu kişi Şabat arifesinde çarmıha gerilmiş bir adamsa. Kanımca, İsa'nın kayaya oyulmuş bir mezara konulması önceden kararlaştırılmış bir şeydi ve Arimatyalı Yusuf'un mezarı olmasaydı, başka bir mağaraya gömülecekti. Yusuf'un asıl endişesi, İsa'nın bedenini gün batıp Şabat başlamadan önce çarmıhtan indirip gömmesine izin verilip verilmeyeceğiydi: "Pilatus onun gerçekten ölüp ölmediğini merak ederek yüzbaşıyı çağırdı. Ondan İsa'nın çoktan ölmüş olduğunu öğrenince cesedi alması için Yusuf'a izin verdi." (Markos 15:44-45).

Lazarus örneğinde de görüldüğü gibi, birinin öldüğü söylendikten sonra dirilmesi o dönemde çok sık rastlanan bir olaydı. Hemen toprağın altına konan biri dirilirse, dışarı çıkma olasılığı çok zayıftı. Kayaya oyulmuş mezarlarda böyle bir sorun yoktu. Lazarus'un mezarının kapısı olarak kullanılan taş kolaylıkla kenara çekilerek dirilip dirilmediğine bakılabilmişti. İki; Meryem'in Şabat'tan sonraki pazar günü İsa'nın mezarını ziyaret etme neden de buydu; bu örneğe bakarak bunun o dönemde Kudüs'te yaşayan Yahudi ailelerin geleneksel olarak yaptığı bir şey olduğu sonucuna varabiliriz. [Üç gün boyunca yas tutulması gibi (Korintliler 15:4)] Yahudi geleneklerinden söz eden Semahoth'ta da ölünün mezarının üç gün sonra ziyaret edildiğini okumak bu anlamda çok da şaşırtıcı değil: "Üç gün içinde

ölünün mezarı ziyaret edilmelidir; bunun bir pagan geleneği olduğundan korkulmamalıdır; bir keresinde ölü bir adam dirilerek yirmi beş yıl daha yaşamıştır." (8:1)[237]

İnciller'e göre Arimatyalı Yusuf, İsa'nın bedenini, İbranice'de takrik, dinî kaynaklardaysa sadin olarak geçen keten bir kefenle sardı. Markos, kefenin özel olarak satın alındığını ve temiz olduğunu belirtiyor. O dönem kefen olarak çok çeşitli kumaşlar kullanılıyordu, pahalı, ithal kumaşlar alanlar bile vardı. İbrani kaynaklarına göre ikinci yüzyıldan itibaren zengin-fakir ayrımı yapılmadan herkes keten kefenlere sarılmaya başladı. Peter İncil'i (6:24), kefene sarılmadan önce ölünün yıkandığını yazıyor.[238] Bu, ölünün -ayaklardaki pisliğin vücudun diğer bölümlerine yayılmaması için desteklenerek yıkanıp- kefenlenmeden önce güzel kokulu yağlarla baştan aşağı ovulması geleneğine uygundu. Aile üyeleri büyük ihtimalle ölülerini ziyarete gittiklerinde mezarın girişinde su ısıtıyorlardı; döneme ait mezarlarda büyük kazanlar bulunmasının nedeni de bu olabilir.[239] Mezarlarda sıkça rastlanan küçük kaplar yağ ve hoş kokuları saklamak için kullanılıyor olmalıydı. Kefene baharatlar da konuyordu.[240] Yuhanna İncili'nde İsa'nın bedeninin bir bezle sarıldığı ve Yusuf'a yardım eden Nikodim'in "otuz litre karışık mür ve sarısabır özü" getirdiği yazıyor (19:39); ki bu çok abartılı bir miktar. Nikodim, ölüleri gömmeye hazırlamak ve daha sonraki dönemlerde kaleme alınmış İbrani kaynaklarında da geçen benzeri görevler üstlenmiş yardım kuruluşlarından birinin üyelerinden olabilir.[241] Yuhanna, İsa'nın bedenini "Yahudilerde âdet olduğu üzere baharatlarla keten bir beze sardıklarını" belirtiyor (19:40). Kazanlar, kavanozlar ve kaplar kirlenmiş kabul edildikleri için eve geri götürülemiyor, mezarda bırakılıyordu.

İbrani kaynaklarında, ölünün başı örtülmeden önce çenesinin kapatılıp bağlandığına, vücut kefenlenmeden önceyse kolların iki yana sarkıtıldığına, ayaklarınsa bileklerden birbirlerine tutturulduğuna işaret ediliyor. Tek ya da parçalı bezlerden oluşan kefenle başı kapatmak için kullanılan örtü farklıydı. Lazarus'un kefeninden söz edilen bölüm de bu farkı destekler nitelikte(Yuhanna 20:6-7). İncil yazarları, İsa'nın bedenine sarılan tek parça keten bir bez ve başı saran mendil büyüklüğünde bir örtüden söz etmektedirler.

Bu noktada, iki tür kefenden bahsetmek gerekmektedir: yüzyıllardır İsa'nın kefeni olduğu söylenen Torino kefeni ve Kudüs bölgesinde İsa döneminden kalma tek örnek olan Kudüs kefeni. Kudüs kefeninin bulunduğu mezarda yapılan ardıl araştırmalar, birinci yüzyıl Kudüsü'ndeki ölü gömme gelenekleriyle ilgili bilgi sahibi olmamızı sağladı.

Üzerinde birleşilen düşünce, ünlü Torino kefeninin (radyo-karbon testlerinden çıkan sonuçlara dayanılarak) 1260-1390 yılları arasında yapılmış olduğudur ki bu İsa'nın kefeni olduğunu öne sürenler için pek de iç açıcı değildir. Ayrıca kumaş, Roma döneminde Orta Doğu'da kullanılan basit dokumalara benzememektedir. Hiç kuşkusuz Torino kefeni eşsiz bir kalıntı ve dünyanın dört bir yanındaki uzmanlar kefenin neyi simgelediğini bulmak için seferber olmuş durumdalar.[242] Üstündeki 'İsa' figürü kumaşın ipliklerinin ya oksitlenmesi ya da boyanmasıyla elde edilmiş. Nasıl yapıldığı tam olarak bilinmese de, Orta Çağ zamanında üretildiği kesin. Torino kefeni bütün bedeni -önlü arkalı- sarmak için yapılmış tek parça bir kumaş; oysa İnciller bize İsa'nın başının ve bedeninin iki ayrı bezle örtüldüğünü söylüyor. Ölü dirildiği takdirde boğulmasın diye ilk yüzyılda kefenleme geleneksel olarak bu şekilde yapılıyordu zaten.

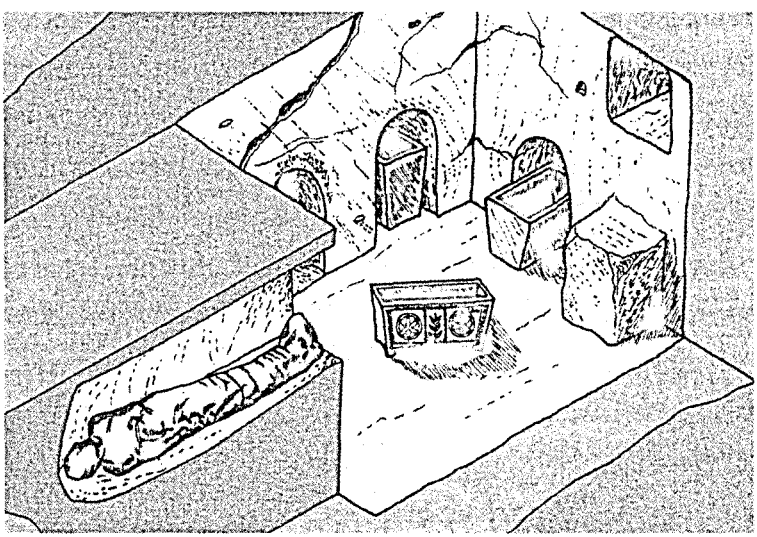
2004 Ocak'ında, fırtınalı, gri bir sabah Eski Kudüs'teki San Salvatore konferans salonunda yapılan bir konuşmaya katıldım. Konuşmacı, Vatikan'dan Profesör Giuseppe Ghiberti, konuysa Torino kefeniydi. Semineri Fransiskan Okulu düzenlemişti ve Kefen'le ilgili yapılan son araştırmaların sonuçları ve Ghiberti'nin yanında getirdiği fotoğraflar gösteriliyordu. Salonun duvarına gerçek boyutlarda bir reprodüksiyonu asılmıştı. Seminer İtalyancaydı ve ben o dilden tek bir kelime bile bilmiyordum. Neyse ki, yanımda Anna de Vincenz adlı bir arkadaşım vardı; Ghiberti'nin anlattıklarını özetleme, önemli noktaları kulağıma fısıldayarak bire bir çevirme nezaketinde bulundu. Sağımda çok iyi tanıdığım, Bet Gemal Manastırı'nın başpapazı Don Antonio Scudu oturuyordu. Konuşmanın bir yerinde hiç beklenmedik bir şekilde Kudüs'teki birinci yüzyıl mezarlarından birinde bulduğum kefenlenmiş bir ölüye gönderme yapıldı. Don Antonio heyecanla beni işaret etti. Ardından ayağa kalkıp organizatörlerden birinin yanına giderek o keşfi yapan arkeoloğun salonda bulunduğunu söyledi. Birden sahneye çağırıldım, Profesör Ghiberti elimi sıkarak ulaştığım sonuçlarla ilgili bir şeyler söylemek isteyip istemediğimi sordu. Memnuniyetle, dedim.

Kudüs kefeni Torino kefeninden çok farklıdır. Birincisi, bütün değil, parçalar halinde bulunmuştur; ikincisiyse tamamen oksitlenmiştir -kararmış bir görünümü vardır- ve üstünde hiçbir figür bulunmamaktadır. Kefeni şans eseri keşfettim. 2000 yılında, James Tabor adlı meslektaşım ve onun öğrencileriyle birlikte, Kudüs'teki Sion Dağı eteklerinde bulunan Hinnom Vadisi'nin aşağı kısmında yer alan ünlü Akeldama Mezarlığı'nda araştırma yapıyorduk. Amacımız, öğrencilere birinci yüzyıl Kudüs'ündeki ölü

gömme uygulamalarıyla ilgili bilgi vermek ve İnciller'de anlatılan haliyle İsa'nın gömülmesini gözlerinde canlandırmalarını sağlamaktı.

Mezarlıkta yetmişin üzerinde kaya mezarı bulunuyor ve bunlardan bazılarının içleri inanılmaz güzel bir şekilde dekore edilmiş; uzmanlar on dokuzuncu yüzyıldan bu yana üstlerinde çalışıyor, bir kısmı tamamen kazıldı.[243] Burası geleneksel Akeldama, 'Kan Tarlası' bölgesi. Yahuda'nın, Yahudi Tapınağı'na attığı otuz gümüş parayla satın alınan Çömlekçiler mekanı (Matta 27:3-8; Havariler tarihi 1:19). Bazı kaynaklara göre aynı zamanda Yahuda'nın yaptıklarından pişman olup kendini astığı yer. Jeff Poplin adındaki bir öğrenci Aziz Onyphrius Manastırı'nın dış duvarının bitişiğinde ilginç bir şey buldu. Hinnom Vadisi'nin aşağı kısmında kayalık bir çıkıntıya tırmanırken, Haçlı döneminden kalma ve 'kemik mahzeni' olarak bilinen büyükçe, kubbeli bir yapının altında yer alan bir mezar girişinde etrafa dağılmış, kırık kemik hazneleri gördü. Daha yakından incelediğimizde bunların yakın zamanda, muhtemelen mezar soyguncuları tarafından kırıldıklarını fark ettik.

Mezarın içine bakmamız gerektiğini düşünerek dizlerimin üstünde içeri girdim. Her yer harap edilmişti, etraf bazıları gül ve yonga desenli, kırık kemik

Figür 12: Akeldama'daki Kefen Mezarı'nı gösteren canlandırma resim (Çizim: Fadi Amirah).

hazneleriyle doluydu. Duvarlarda tünel şeklinde gömü oyukları (kokhim ya da loculi) ve kemikleri saklamak için kullanılan kavisli nişler vardı. Bir köşede alttaki başka bir mezara inen bir aks gördüm. Buraya inersem başka kırık kemik hazneleri de bulabilirdim. Mezarın soyulmuş olduğu açıkça görülüyordu. Hırsızlar, almak istemedikleri hazneleri paramparça etmişlerdi. Kendimi çok kötü hissettim.

Ne yazık ki on dokuzuncu yüzyıldan beri bu bölgedeki antik mezarlar sıklıkla soyuluyor. İsrail Eski Eserler Bölümünce görevlendirilen ve başında İsrailli Arkeolog Amir Ganor'un bulunduğu ekip bu soygunları -zaman zaman imkânsız hale gelse de- önlemeye çalışıyor. Daha sonra, bu mezarın 1998'de de soyulduğunu ve kayıp tesbiti yapıldıktan sonra daha fazla zarar görmesini önlemek amacıyla iri kaya parçalarıyla kapatıldığını öğrendim. Üstüne üstlük, mezarların kazılmasına karşı çıkan ultra-Ortodoks Yahudi camiasından da korkuluyordu. Bunlar şiddet eylemleri düzenleyerek arkeolojik çalışmaları engellemeye çalışıyorlar. Ben de bir keresinde, Tell el-Ful (Şaul dönemi başkenti Gibaeh'te) yürüttüğüm arkeolojik kazılar nedeniyle bu grubun hışmına uğradım. Mea Şerim'de duvarlara astıkları posterlerde beni nasıl bir cezanın beklediğini gösteriyorlardı: Ellerim kuruyup düşecekti.

Alt mezara inerken, gömü oyuklarından birindeki iskeletlerin içinde siyahımsı, kefene benzeyen bir şey gördüm. Öbür tarafta da bir tutam kızılsiyah insan saçı vardı. Birinci yüzyıl Kudüs'üne ait bir mezarda hiç bozulmamış bir kefen bulmanın müthiş bir keşif olacağını düşündüm. 1863'te Fransız Araştırmacı De Saulcy tarafından Kral Mezarı'nda bulunan yapılış tarihi belirsiz yün bir giysi ve İsrailli Arkeolog Levy Yitzhak Rahmani'nin Jason'ın mezarında keşfettiği bir saç filesi ve keçe parçası dışında daha önce Kudüs'te hiç kefene rastlanmamıştı.[244] Akeldama'daki bu buluşun öneminin farkına varmamız, mezara hava girmesiyle kalıntıların anında çürümeye başladığı bilgisi ve hırsızların buraya tekrar gelebileceği korkusuyla, o gün Arkeolog Boaz Zissu'yla beraber acil bir kazı çalışmasına başladık. Gece boyu keşif yaptık.

Mezar, birinci yüzyıl Kudüs'ünden kalma mezarların bütün özelliklerini taşıyordu. Kayalık bir çıkıntıya oyulmuş basit bir giriş, duvarlarında gömü oyukları bulunan kare şeklinde bir oda ve duvarların üst kısmında kavisli, kemikleri saklamak için kullanılan nişler.[245] Gömü oyuklarında ve nişlerin çevresindeki beyaz sıva, bunların taşlarla kapatılmış olduğunu işaret ediyor. Gömü oyuklarını taşlarla kapatmak Kudüs'teki mezarlarda sıkça yapılan bir

şeydi; ancak sert beyaz sıva kullanılması çok nadiren görülüyordu. Mezarın bir köşesinden, yine duvarlarında gömü oyukları ve nişler olan ve (belki de kemik haznelerini saklamak için kullanılan) iki bitişik odaya açılan başka bir mezara iniliyordu.

Bu iki mezarda, yumuşak kireç taşından kırılmış kemik hazneleri ve bir tane sert kalkerden, sağlam kalmış kemik haznesi bulunuyordu.[246] Diğer sağlam ve üzerinde yaftalar olan hazneler büyük olasılıkla 1998'de, henüz arkeologlar inceleme fırsatı bulamamışken hırsızlarca götürüldü. Buradaki sağlam hazneye dokunmama sebepleri ise, taşıyamayacakları kadar ağır olması olabilir. İngiliz Noel Siver, kırık hazneleri ve kapaklarını onarma görevini yüklenerek başarıyla yerine getirdi. Çoğu düz, bazılarının yan taraflarında gül ve yonga desenleri olan yirmiden fazla kemik haznesi vardı. Kapakları düz veya kavisliydi. Üstleri çivi ya da iğneyle kazılan haznelerde dört yazı ortaya çıktı: üçü İbranice (Meryem, Shulai'nin oğlu Simon ve Salome), bir çocuğa ait olan dördüncüsü ise Yunanca (Phineas) idi.

Kefenin ve saç tutamının bozulmadan kalmasının çeşitli nedenleri vardı. Öncelikle, kefenin bulunduğu oyuk, zeminde değil, duvarlardan birindeydi. Duvar ustaları mezardaki eğik biçimde uzanan doğal bir yarıktan kaçınabilmek için gömü oyuğunu üst tarafa yapmışlardı. Mezara sızan su yarık sayesinde oyuğa ulaşamamıştı. Nem olmadığından organik materyal çürümeden korunmuştu. İkincisi, oyuğun girişi büyük bir taşla kapatılmış ve kenarları sert bir alçıyla sıvanmıştı. Bu iki faktör kefenin yüzyıllarca bozulmadan kalmasını sağlamıştı. Kudüs'teki antik mezarları kazmış olan herkes, bu bölgedeki aşırı nem nedeniyle birinci yüzyıl mezarlarında kemiklerin çok iyi durumda saklandığını, ancak organik kalıntıların -saç, deri, doku ve kefen gibi- bulunmadığını bilir. Bu oyuktaki durum bunun tam zıttıydı; kemikler bozulmuş, organik materyaller korunmuştu. Mezarda gömülü bulunan kişinin vücudundan salgılanan asitler kemikleri eritmiş olabilir.

Oyuğun her yerinde kefen parçaları, arka tarafında bir kafatasına yapışık büyükçe bir saç tutamı ve bez parçası, girişe yakın bir noktada da ayak kemikleri vardı. Sadece kemiklere bakılarak ölünün cinsiyetini anlamak mümkün değildi; ancak kemiklerin 1.6 metre uzunluğunda olmasına bakılarak buranın bir yetişkine ait olduğu söylenebilirdi. İskeleti inceleyen Antropolog Debbie Sklar, ayak tarağında yapısal bozulmalar olduğunu belirledi. Bu, ölen kişinin sadece deriyi değil, aynı zamanda kemikleri de etkilemiş bir hastalığı olduğunun göstergesiydi. Birazdan göreceğimiz üzere bu önemli bir gözlemdi. Zemindeki yumuşak dolguyu inceleyen Ma-

den Cevheri Uzmanı Egon Lass, buranın toprak değil kemik tozuyla kaplı olduğunu keşfetti. Kemiklere karışmış halde bulunan küçük, kömürleşmiş dallar, beden kefenlenirken kullanılan tütsülerin kalıntıları olabilirdi. Başka bir olasılık da bunların ölünün taşındığı tabutun parçaları olması.

Kefeni çıkarmamız dört saatimizi aldı; ertesi sabah materyali İsrail Eski Eserler Bölümündeki Antik Dokuma Uzmanı Orit Shamir'e götürdük. Kazı sırasında kefen parçalarını vücudun bölümlerine göre etiketlemiştik. Kafaya sarılmış olan en büyük kumaş parçası 16 santimdi. Öncelikle kefenin hangi yıla ait olduğunu belirlememiz gerekiyordu. Belki de Bizans döneminde mezar tekrar kullanılmış ve kefen o dönemden kalmıştı. Ya da birkaç yüzyıl önce mezara giren soyguncular dan biri düşürmüştü. Bu konunun açıklığa kavuşması şarttı. Bir parça kumaş alınarak Teksas'taki AMS radyokarbon laboratuarına gönderildi. Doug Donahue tarafından yapılan test sonucunda kefenin M.S. birinci yüzyıl başlarına ait olduğu belirlendi.[247]

Kefenin tarihî değeri ortaya çıktıktan sonra Shamir araştırmalarına başlayarak kumaşın iyi kalite bir yün bezayağı dokuması olduğunu keşfetti. Laboratuvar ortamında yapılan moleküler sitokram testi, kumaşın koyun ya da keçi derisinden yapıldığını ortaya çıkardı. Araştırmacı Kim Vernon, başa sarılan bölümde bitkisel köklü, selüloz bir boyayla boyanmış ikinci bir kumaş daha buldu ki büyük olasılıkla ketendi. Hem yün hem de keten parçaların Z ve S şeklinde bükülmüş olmaları, kefenin iki değil, dört ya da daha fazla parçadan oluştuğu anlamına geliyordu. Yani, tek bir kefenden değil, kefenlerden söz ediyoruz. Bunların dışında, delikli ve bitki kökenli olması muhtemel bir kumaş (belki saç filesi) daha tespit edildi.

Shamir'in araştırmasına göre, Z şeklindeki kumaşlar yerel üretim değildi, muhtemelen Suriye ya da Anadolu'dan ya da belki de daha uzaktan Yunanistan ya da İtalya'dan ithal edilerek Filistin'e getirilmişti. Uç kısımlarının en az üç tanesinin belirlenmesine karşın kefenin genel biçimi ve büyüklüğü saptanamadı. MS birinci ve ikinci yüzyıllarda kefen olarak tek ya da parçalı kumaşlar kullanılması -Erika'daki bir mezarda bulunan kumaş ya da Ürdün'de bir mezarlıkta (deri dahil) çok çeşitli kumaşlardan yapılmış bir kefenin ortaya çıkartılması gibi- zaten bilinen bir şeydi.[248] İkinci yüzyılda yalnızca ketenden yapılan kefenlerin yanı sıra, İbrani kaynaklarında bahsi geçen çeşitli kumaşlardan oluşan ölü giysileri de mevcuttu.[249] İthal yün kumaş, ölünün varlıklı ve toplumsal statüsü yüksek biri olduğuna işaret ediyor.

Bir sonraki aşama, mezarda bulunan materyalleri bir dizi bilimsel ana-

lize tabi tutmaktı. Analizler, Kudüs'teki İbrani Üniversitesi'ndeki Hadassah Tıp Bölümü'nde, Chuck Greenblatt yönetiminde yapıldı.[250] Önce iskeletler, saç ve organik materyaller mikroskobik incelemeye alındı; ardından taramalı elektron mikroskobuyla (SEM) DNA, cinsiyet ve patojenik DNA araştırması yapıldı. Bu testler sonucunda ölünün yetişkin bir erkek olduğu ortaya çıktı. Kemikler tek bir kişiye aitti; mezara başka kimse gömülmemişti. Kefen iskelete aitti; oraya sonradan getirilmemişti. Saç tutamının incelenmesi, kafada bit olmadığını, saçların bakımlı, makasla kesilmiş ve çok temiz olduğunu ve dolayısıyla adamın gayet bakımlı biri olduğunu ortaya çıkardı. Mezarın değişik yerlerinde bulunan on bir ayrı kemik üstünde yapılan Mitokondrial DNA testi, adamın diğer mezarlardaki en az beş kişiyle anne tarafından akraba olduğunu gösterdi. Burası hiç kuşkusuz bir aile mezarlığıydı. Dünyanın değişik yerlerindeki laboratuarlarda tekrarlanan genetik analiz sonucuna göre, DNA'da patolojik mikrobakterili tüberküloz vardı. Diğer mezarlardaki ikisi çocuk üç kişi de aynı hastalığa yakalanmıştı. Kefenin sahibi olan adamda cildi bozan ve insanı takatsiz bırakan cüzam da bulunuyordu. Verem ve cüzam günümüzde de bazı yerlerde görülmekte. Adam, Kudüs'te cüzam hastalığının bilinen en eski örneği. Bağışıklık sistemine saldırana kadar ölümcül olmayan HIV virüsü hastaları gibi, bu adam da cüzamdan değil verem enfeksiyonundan ölmüştü.

Akeldama'da bir Yahudi mezarında birinci yüzyıla ait bir kefen bulunması, yalnızca o dönemdeki ölü gömme geleneklerini inceleyen arkeologlar için değil, İsa'nın ne şekilde gömüldüğünü anlamaya çalışan uzmanlar için de çok önemli bir keşifti. Akeldama Mezarlığı'ndaki adam -saçlarının temizliği ve yün/keten kefeninin kalitesine bakılırsa- birinci yüzyıl Kudüs'ünde önemli bir kişiydi. Cüzam olması bir şey ifade etmiyor, çünkü bu hastalık o dönemde bütün sosyal tabakalarda görülüyordu. Kefen farklı yün ve keten kumaşlardan oluşuyor; ancak bunların birbirlerine dikildiğine dair hiçbir gösterge yok. Dolayısıyla Tesniye'deki "yün ve keten birleşimi giysiler giymeyeceksiniz." (22:11) emrini de çiğnemiyor. Mezarın özellikle şehrin üst yakasında yer alan Başrahip Ananus'unki gibi önemli kişilerin mezarlarının yakınında olması (Josephus, Savaş V., 506), bu kişinin bir papaz ailesine ya da aristokrat bir kökene sahip olduğuna işaret ediyor. Adamın cüzam olması ve veremden ölmesi, İsa'nın sağaltma mucizeleri esnasında karşılaştığı insanların sedef hastalığı dışında cüzam illetiyle de pençeleşiyor olabileceklerini düşünmemize yol açıyor.

Bu bölümde, (bedeninin bu son ritüel için nasıl hazırlanmış olduğunu

inceleyerek) İsa'nın MS 30 yılında Kudüs'te nasıl gömüldüğüne dair genel bir fikir verdik. Özellikle Kefen Mezarı'nın keşfedilmesine bakılırsa, bu konuda arkeolojinin aydınlatacağı çok şey var. Bir sonraki bölümde İsa'nın mezarının nerede olduğunu belirlemeye çalışacağız. Acaba sahiden Golgota'ya mı, yoksa bambaşka bir yere mi gömüldü?

SEKİZ

TAŞI KİM KALDIRDI?

"Haftanın ilk günü erkenden, ortalık henüz karanlıkken Mary Magdalene mezara gitti ve mezarın girişindeki taşın kaldırılmış olduğunu gördü. Koşarak Simun Petrus'a ve İsa'nın sevdiği öteki havariye gitti ve onlara 'O'nu mezardan çıkarmışlar, nereye götürdükleri de belli değil.' dedi. Petrus ve diğer havari mezara doğru koşmaya başladılar. İkisi birlikte koşuyorlardı; ama diğer havari, Petrus'u geçerek mezara daha önce vardı. Eğilip içeri baktı, keten bezleri gördü ama içeri girmedi. Ardından Simun Petrus geldi ve mezara girdi. Yerde duran bezleri ve İsa'nın başına sarılmış olan mendili gördü. Mendil, keten bezlerin yanında değildi, ayrı bir yerde katlanmış halde duruyordu. Mezara önce varan havari de içeri girdi, olanları gördü ve iman etti."

(Yuhanna 20:1-8)

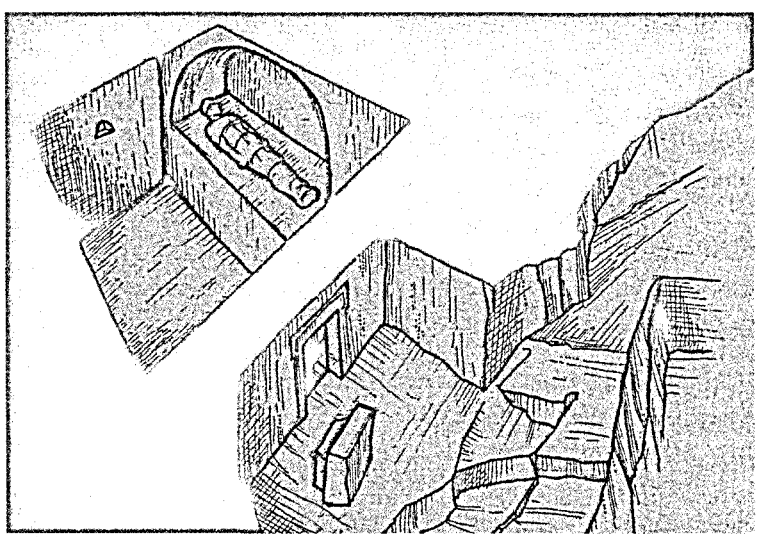
İsa'nın mezarının tam yerini belirlemek mümkün mü? İnciller çarmıha gerildikten sonraki süreci, İsa'nın nasıl gömüldüğünü ve boş mezarı anlatıyorlar. Ama [Golgota'da olduğunu söyleyen Yuhanna dışında (19:41)] mezarın kendisi hakkında herhangi bir bilgi vermiyorlar. Mezarın Kudüs'teki Kutsal Kabir Kilisesi'nin içinde olduğu söylense de, pek çok araştırmacının kafasında soru işaretleri var. On dokuzuncu yüzyıldan bu yana mezarın tam yeri ile ilgili birçok fikir ortaya atıldı: Eski Şehir'in (Bahçe Mezarı'nın) kuzeyindeki kayalık çıkıntıda olduğu söylendi; Zeytin Dağı eteklerinde olduğu öne sürüldü; Hinnom Vadisi'nin alt kısmındaki kayalıklarda olduğu iddia edildi; daha yakın zamanda ise Kudüs'ün güneyinde, bugünkü Talpiot civarında olabileceği düşünüldü.

Herhangi bir arkeolojik ya da tarihsel kanıta dayanmadıklarından Zeytin Dağı ve Hinnom Vadisi varsayımlarını bir kenara bırakabiliriz; ama ya

Bahçe iddiası? Burası her yıl mezarın orada bulunduğuna inanan binlerce Hristiyan tarafından ziyaret ediliyor. Peki yanlış mı düşünüyorlar? Her şey 1867'de bir köylünün Eski Şehir'in kuzey tarafında çıkıntılı bir tümseğin üstünde kayaya oyulmuş bir mezar bulmasıyla başladı. Bu kayalık tepeciğin güney burnunda Yeremya Mağarası diye bilinen bir taş ocağı ve onun karşısında Zedekiah Mağarası (Süleyman'ın Taş Ocağı) bulunuyor.[251] Mezar, hiç zaman kaybedilmeden orada yaşayan Eski Eserler Uzmanı Conrad Schick tarafından incelendi. Schick, mezarda bulduklarını kısaca anlattı; ancak bunları herhangi bir biçimde yorumlamaktan kaçındı. Asıl bilgi 1883'te General Gordon'un Kudüs'e gelmesinden sonra ortaya çıktı. Gordon, İngiltere'nin gönderdiği kurtarma ekibinin varışından iki gün önce Hartum'da Mehdiler tarafından öldürülünce ünlü oldu. İncil uzmanı değildi; ancak Yeremya Mağarası'nın üstündeki tepeciği görünce çok etkilenirdi ve buranın Golgotav olabileceğini düşündü. Tepeciğin coğrafi olarak bir iskeletin kafasına benzediği, iskeletin bedeninin Moriah Dağı, ayaklarınınsa Şiloah Havuzu olduğunu düşündü. Buradaki mezarlardan hangisinin İsa'nınki olabileceğine dair tahminde bulunmadı. Bu, Schick'in işiydi. Mezarın duvarlarına ve içinde bulunan insan kemiklerine bakılarak buranın beşinci ya da altıncı yüzyılda Bizanslılar tarafından kullanılmış olduğu ortaya çıkartıldı, ama Kudüs'ün diğer yerlerinde bulunan Hristiyan mezarlarından pek de farklı değildi.[252] Son analizler mezarın Demir Çağında (MÖ 7-8. yüzyıllarda) oyulduğunu gösteriyor. Arimatyalı Yusuf'un mezarının 'yeni kazılmış' (Matta 27:60; Luka 23:53; Yuhanna 19:41) olduğu doğruysa, buranın İsa'nın mezarı olma olasılığı yok.

Golgota büyük olasılıkla Batı Tepesi'nin (Sion Dağı'nın) hemen kuzeyindeydi ve kale duvarlarının oluşturduğu açı nedeniyle İsa döneminde (MS 30) şehrin dışında kalıyordu. Golgota taş ocakları, mezarlar ve yüksek ihtimalle Amygdalon Havuzu'yla sulanan bahçelerle dolu Çapraz Vadi'den aşağı doğru uzanıyordu. Herod, Agrippa döneminde (MS 41-44) Üçüncü Duvar'ın inşa edilmesiyle şehre dahil olmuştu. Bölge kentleşmeye başlamadan önce, şehrin içinde mezar bulunmamasını buyuran Yahudi geleneklerine saygı göstermek adına burada bulunan mezarların başka yerlere aktarıldığını varsayabiliriz. Festivaller sırasında Kudüs'e gelen hacılar da burada kalıyorlardı. Hadrianlar MS 70 yılında yerle bir edilen şehrin yerine yeni Roma başkentini kurmaya başlandıklarında(MS 135 civarında), Golgota ve Çapraz Vadi yatağı taş ve moloz yığınlarıyla kaplandı. Bir Meydan ve Venüs Tapınağı yapmak için yapay bir platform oluşturulurken kayalık zemine sütunlar çakıldı.[254]

Hadrian'ın mimarlarının çalışmaları bölgenin görünüşünü tamamen değiştirdi. İsa'nın mezarının Kutsal Kabir Kilisesi'nde olduğu fikrini kabul edersek şu soruyu sormamız gerekiyor: Mezar; Psikopos Makaryus M.S. 325-26'da yeniden keşfedinceye kadar Roma Meydanı'nın altında kaldığına göre, İsa'nın takipçileri burayı nasıl oldu da kaybetmediler? Zor bir soru, ancak bir cevabı var. Golgota'nın kayalık bir çıkıntının üstünde kalan ve Kaya ya da İsa Tepesi olarak bilinen kısmının hiçbir zaman yerin altına inmediğini düşünüyorum. Sartlı Melito (MS 190) İsa'nın çarmıha gerildiği yerin bir sokağın 'ortasında' olduğunu yazıyor.[255] Demek ki ona kayalık bir tümsek gibi bir şey gösterdiler. Gördüğü şey bir kayanın üstüne yapılmış bir pagan heykeli bile olabilir. Söz konusu tümsek dördüncü yüzyıla kadar İsa'nın mezarının bulunduğu bölgeyi işaret eden ve İsa'nın takipçilerinin kolayca görebilecekleri bir nokta işlevini gördü. Bu yüzden İmparator Konstantine M.S. 325 yılında İznikli din adamlarından İsa'nın mezarının bulunmasını rica ettiğinde, Psikopos Makaryus nereye bakması gerektiğini çok iyi biliyordu. Aksi halde, özellikle Meydan şehrin içinde olduğu ve alttaki kayalardaki mezarların taşınmış olma ihtimali bulunduğundan saygınlığına gölge düşerdi. Kazılara tanıklık eden Eusebius, mezarın bulunmasını

Figür 13: İsa'nın mezarını gösteren canlandırma resim (Çizim: Shimon Gibson).

'kimsenin ummadığını' belirtiyor, ama bu çok abartılı bir ifade, çünkü İmparator keşfin 'her şeyin önüne geçtiğini' söylüyor.[256]

Bugün İsa'nın mezarının Kutsal Kabir Kilisesi'nin içinde olduğu varsayılıyor, ancak kayaya oyulmuş halinden eser yok. Mezarın batısını çevreleyen kaya yığını Konstantin döneminde temizlenerek mezarın kendisi M.S. 335'te yapılan büyük bir şehitliğin tam karşısına konuşlandırılan küçük bir yapıyla (Edicule) kapatıldı.[257] Caliph Hakim'in 1009'da burayı yıkması ve 1808'deki büyük yangın nedeniyle mezarın orijinal halinden geriye hiçbir şey kalmadı. İsa'nın mezarının ilk halinin nasıl olduğunu anlayabilmek için elimizde sadece iç kısmın planı ve boyutlarıyla civardaki kayalarla ilgili bilgi var. Bölgenin kuzeybatısından güneybatısına uzanan çok geniş bir alan Demir Çağı'nda, yani İsa'dan 600-700 yıl önce taş ocaklarıyla kaplanmış. Bu nedenle, mezara ocakların doğusundaki bir patikadan ulaşılıyor olmalıydı. Kudüslü Kiril'in 'önde kayadan bir sundurma vardı' tasvirinden yola çıkarsak, mezara girmek için önündeki bir avlu ya da sundurma kullanıldığını söyleyebiliriz (14:9); fakat burası bazı uzmanların düşündüğü gibi ayrı bir mezar odası değildi. Mezar dikdörtgen biçimindeydi ve üst tarafında ölünün yatırılması için tek bir sıra bulunuyordu. Bunların hiçbiri İncillerdeki tasvirlerle çelişmiyor. (1808'deki yangından sonra yapılmış olan) modern Edicule (mezarı kapatan yapı) son dönemdeki çalışmaların merkezi haline geldi. Filistin'deki İngiliz sömürgesi döneminde yan duvarlarda oluşan çatlaklar nedeniyle yapının yıkılmasını önlemek için demir bir iskeleyle desteklemişlerdi. Bu kadar çok insanın her an yıkılabilecek durumda olduğunu bilmeden mezarı ziyaret etmeleri çok şaşırtıcı. walls of the Edicule.

Kubbeli yapının batı kısmında, İsa'nın mezarından çok da uzak olmayan bir yerde birinci yüzyıla ait başka bir kaya oyması mezar bulunuyor. İçinde birçok gömü oyuğu bulunan ve ayakta rahat hareket edebilmek için zemini kazılmış olan bu mezar 'Arimatyalı Yusuf'un Mezarı' olarak biliniyor.[258]

İsa'nın mezarına yakınlığı nedeniyle buranın, kabul edilen görüşün aksine, Arimatyalı Yusuf'un değil, İsa'nın yakınlarının mezarları olduğunu düşünüyorum. İsa'nın anne babası Meryem ve Yusuf'un nereye gömüldüklerini bilmiyoruz; bu mezarda olabilirler. İnciller İsa'nın kardeşleri (ya da üvey kardeşlerinden James, Yusuf, Yahuda ve Şimun) olduğundan söz etmektedir (Markos 6:3; Matta 13:55); hemen hepsi Nasıralılar arasında öne çıkan insanlar olduklarına göre İsa'nın mezarının yakınlarına gömülmüş olmaları gayet olası. Agrippa'nın üçüncü duvarı yaptırmasıyla (M.S. 40-

45) Golgota şehrin içinde kalınca aile mezarlığı başka bir yere taşınmış olabilir. James'in Kidron Vadisi'ndc gömülü olduğu düşünülüyor.[259] İsa'nın son görüldüğü yer Kudüs olduğundan ailesinin buraya gömülmek istemesi oldukça mantıklı. Birçok kişi İsa'nın yakınlarının memleketleri Nasıra'da olması gerektiğini öne sürüyor. Ancak bu üç açıdan pek olası görünmüyor. Birincisi, İnciller İsa'nın bedeninin Kudüs'te yok olduğunu yazıyorlar; bu açıdan ailesinin İsa'nın kemiklerini doğduğu yere taşımış olmaları söz konusu değil. İkincisi, Nasıralılar İsa'yı oradan kovmuşlar ve tehdit etmişlerdi (Luka 4:28-29); dolayısıyla İsa'nın ölümünden sonra bile ailesinin oraya gömülmek istemiş olacaklarına inanmıyorum. Üçüncüsü, Kudüs birçok Yahudi'nin gömülmek için yanıp tutuştuğu Tapınak kentiydi. İsa'nın ailesinin bunun aksi yönde düşündüklerini sanmıyorum.

Peki, İsa'nın mezarı nasıldı? İncillerden edindiğimiz sınırlı bilgiye dayanarak mezarın üçgen bir iç odası (2X0.50 metre) ve bu odadaki duvarlardan birine bitişik, Yusuf'un (ve Nikodim'in) kefenledikleri İsa'yı yatırdıkları en az bir sıra (yaklaşık 2X2 metre) vardı. Bedenler mezarın zeminine konmuyordu. Üstelik herhangi bir tabuttan da söz edilmiyor. Normalde, mezarın üç yanında kanepe benzeri sıralar olurdu. İsa'nın mezarında da üç adet sıra olabilirdi, ama yoktu. Sıra bir gömü oyuğunun altındaki duvara oyulmuş olabilir, ama bununla ilgili de kesin bir bilgi yok elimizde. Sıraları olan mezarların çoğunun duvarlarında gömü oyukları var. Yusuf'un mezarı yeni kazılmış olduğundan, duvarcıların bunları yapmaya zaman bulduğunu sanmıyorum. Bu tür yapılar mezara yavaş yavaş, ihtiyaç duyuldukça eklenirdi. Mezarda bir sıra olması, içerideki insanların eğilmek zorunda kalmadan ayakta durabilmeleri için zemin de çukurlaştırılmış olmalıydı. Simun Petrus'un böyle yaptığı aktarılıyor (Yuhanna 20:6). Mezara, aile üyeleri ve yakınlarının toplandığı bir ön avludan giriliyor olmalıydı. Meryem'in ağlayarak 'eğilip mezara baktığı' (Yuhanna 20:11; Yuhanna 11:31) yer de burasıydı.

O dönem Kudüs'teki mezarlarla ilgili arkeoloji nc gibi bilgiler sunuyor? Birinci yüzyıl Kudüs'ünde ve çevresinde 1000 (belki daha fazla) kayaya oyulmuş mezar vardı. Bu mezarlar genelde önlerinde içeri açılan küçük bir avlu bulunan, iç odasındaki duvarlar boyunca (zaman zaman kavisli kovuklarla beraber) sıralar dizili olan, ayakta durmayı kolaylaştırmak için zemini oyulmuş, duvarların içlerine gömü hazncleri yerleştirilmiş basit görünümlü yapılardı. Araştırmalar mezarların hemen hepsinin benzer özellikleri olmasına karşın, her birini diğerlerinden ayıran eşsiz birtakım nitelikler de buluyordu. [260]

Kudüs'teki mezarların hiçbirinin İsa'nınkiyle aynı olmadığı söyleniyor.[261] Bunun nedeninin birinci yüzyılda mezar yaparken izlenen (bazı genel prensipler olsa da) yerleşik bir sistem bulunmaması olduğunu düşünüyorum. Sonuçta her zaman istisnalar oluyordu ve mezarlar tamamen aynı şekilde inşa edilmiyordu. Mezarların bir seferde değil, çeşitli aşamalardan geçerek ve ihtiyaç doğrultusunda tamamlanması da eşsizliklerine katkıda bulunuyordu.

İsa'nın mezarına açılan kapı çok küçük (0.40X0.60 metre) olmalıydı; içeri girebilmek için dizlerin üstünde sürünmek ya da önce ayakları sokmak gerekiyordu. İsa duvarın kenarındaki sıraya yatırılmıştı ve mezarın girişi büyükçe bir taşla kapatılmıştı.[262] Peki bu taş nasıl bir şeydi? Genel kanı, taşın pres makinelerinde ya da değirmenlerde kullanılanlar gibi büyük ve yuvarlak olduğu yönünde.[263] Mezarın girişinde bir oyukta tutuluyor ve gerektiğinde yuvarlanarak mezarı kapatmaya yarıyordu. Böyle taşlar genelde bir kişi tarafından hareket ettirilemez. Ama hem Markos hem de Matta, Yusuf'un taşı tek başına mezarın önüne yuvarladığını yazdığından, çok da büyük olmadığını düşünüyorum. Bir başka konu da, birinci yüzyıl Kudüs'ünde böyle taşların yalnızca çok büyük mezarlarda kullanılıyor olmasıydı. Oysa İsa'nın oldukça küçük, tek odalı ve tek sıralı bir mezara konulduğu belirtiliyor. Bu türden küçük mezarlar dikdörtgen ya da üçgen şeklinde, tıkaca benzeyen taşlarla kapatılırdı.[264] Arimatyalı Yusuf'un çok varlıklı bir adam olduğunu düşünerek, duvar ustalarının başlangıçta büyük ve çok odalı bir mezar yapmayı planladıklarını, ama henüz tek bir odayı bitirmişken İsa'nın bir an önce gömülmesi gerekliliği ortaya çıkınca inşaatın yarım kaldığını varsayabiliriz. Yani asıl amaç, Kudüs'teki Kral Davut Oteli'nin yakınlarındaki Nicophoprieh Mezarı'na (bazen yanlış şekilde Herod'un Aile Mezarlığı olarak da adlandırılır) benzer, girişi yuvarlak bir taşla örtülecek devasa bir mezar yapmak olabilirdi. Ancak mezarlara girmemizi gerektiren (son derece sancılı) arkeolojik kazılar esnasında, bir mezarı açıp kapatmak için dikdörtgen ve üçgen taşları da çekmek ya da itmek zorunda kalındığını gördüğümden böyle bir şeye çok da ihtimal vermiyorum. Mezarı korumak için kapı dışında şeyler de kullanılmış olabilir. Matta, Farisiler İsa'nın ruhunun uçup gideceğinden korktukları için mezarın Romalı bir asker tarafından korunduğunu yazıyor. Peter İncil'ine göreyse Pilatus, Yüzbaşı Petronius komutasındaki bir birliği mezara göz kulak olmakla görevlendirdi. "Kocaman bir taşı yuvarlayıp mezarın girişine sıkıştırdılar, çadır kurup nöbet tuttular." (8:31-33; 9:37)[265]

Kudüs'teki mezarlıklar nasıldı? Zenginlerle yoksulların mezarları birbirlerinden ne kadar farklıydı? e tombs of the rich and poor? Ailesinin İsa'nınkinin yakınlarında bir mezarı satın almaya gücü yeter miydi? Birinci yüzyıldaki mezarlık, şehri dört bir yandan sarmıştı; genel görünümü şehri yönetenlerce planlanmış olmaktan çok, bir yandan karmaşık toprak mülkiyeti, öte yandan da festivaller için şehre gelen hacıların arınmasıyla ilgili dini problemlerin sonucuydu. Yahudi kanunları (halakha) mezarların şehrin en az 25 kilometre dışında yapılmasını emrediyordu. Kudüs'e giden yollar ve mezarlar arasındaki olması gereken mesafe de bu olabilir; keza tabakhaneler ve kireç ocakları da pis olarak görüldüğünden şehrin dışına atılmışlardı. İtalya'daki Roma şehirlerine giden yollar Kudüs'tekilerden çok farklıydı; mezarlıklarla iç içe ilerliyordu.

Bunlar şehre düzgün bir şekilde yayılmamıştı; bir dizi mezarlık ve aralara dağılmış tek tük mezarlar vardı. Hinnom Vadisi'nin güney ucundaki Akeldama'da (Kan Tarlası) bir sürü -yetmişten fazla- mezar varken, kuzey tarafında yalnızca birkaç tane olması da bu yüzden. Mezarların stilleri ve oyulma şekilleri de birbirlerinden çok farklı. Ancak bu farkları ayrıntılı olarak görebilmek için daha fazla araştırmaya ihtiyaç var. There was no continuous band of tombs spread evenly around the city.

Kudüs bölgesinde, basit girişleri olan kayaya oyulmuş mezarlar çok sık görülürken, ön cepheleri süslenmiş ve sınır taşları olan mezar sayısı çok azdır. Örneğin Petra ve Palmyra'dakilerle karşılaştırıldığında böylesi mezarlar nadir ve sıra dışıdır. İçlerinde İsa da olmak üzere şehre gelen hacılar ve ziyaretçiler bu anıtları büyük bir hayranlık ve şaşkınlıkla incelemiş olmalılar. Bunlara örnek olarak Kidron Vadisi'ndeki mezarlar, (sözde) Havarilerin Mezarları, Akeldama'daki Ananus Mezarı, Kral Mezarları, Jason'un Mezarı ve Nicophorieh Mezarı verilebilir. Bunların kimlere ait olduğuyla ilgili olarak öne sürülen düşünce, mezarların ön cephelerini süslemek ve ek odalar yapmak çok masraflı olduğundan Kudüs'ün elit kesimine ait olduğu yönünde.

Bu tür mezarların az oluşu da bunların zengin kesime ait olduğu fikrini destekliyor. Kudüs'ün kuzeyindeki 'Kral Mezarları' Aidabene Kraliçesi Helena ve İzates'e aitti ve MS birinci yüzyılın ikinci çeyreğinde yapılmıştı. Mezarda üç tane piramit vardı.[266] Josephus, şehrin kuzeyi ve kuzeybatısındaki Hasmonean Kralları Jannaeus ve John Hyrcanusa ait mezarlardan söz ediyor, ancak bunlar henüz gün yüzüne çıkartılmadı. Ananus Anıtı'nın da Hinnom Vadisi'nin alt tarafında, Akeldama Mezarlığı civarında bulundu-

ğunu yazıyor.[267] Çok basit bir kaya mezarına sahip olan Kayfa ailesine bakılarak önemli kişilerin hepsinin mezarlarının böyle olmadığı söylenebilir. Ama bu mezarın bile zaman içinde yıkılmış olan etkileyici bir anıta sahip olabileceğini düşünüyorum.

Kudüs'te yüzlercesi bulunan kaya mezarlarının orta sınıf mensuplarına ait olduğu öne sürülüyor; ama bence bu yanlış bir varsayım. Arkeolojik araştırmalar bölgede yoksul kesime ait hendek mezarların varlığına dair herhangi kanıt ortaya çıkaramadı. Elimizde, şehrin birkaç kilometre güneyindeki Beyt Safafa'da bulunan hendek ya da toprak mezarlardan başka bir şey yok. Sion Dağı eteklerinde, Birket Sultan'ın üst taraflarında bulunan birkaç kemik haznesinin alt sınıftan kişilere ait olduğu söylendi. Ancak, bunların Herod'un sarayının çok yakınında olduğundan, "yoksullara" ait olması ihtimali oldukça zayıf.

Aşağı tabakadan insanların daha sade mezarlar alabildiği olasılığını ciddiye almamız gerektiğini düşünüyorum. Yaptığım araştırmalara göre, profesyonel bir duvar ustasının 1 metreküp kireç taşını oyması dört gününü alıyordu. 2X2 metrelik ortalama büyüklükte bir iç oda, sıraları ve zemin oymaları da hesaba katılırsa yaklaşık 20 günde yapılıyordu. Ön avluyu ve girişi yapmak da sekiz gün sürüyordu. Her bir gömü oyuğu için dörder gün gerekiyordu. Normal boyutlarda bir kaya mezarının tamamı yaklaşık 50 günde bitiriliyordu. Ancak mezarların her şeyiyle bir seferde bitirilmediğini, zamana yayıldığını, yıllar sonra değiştirildikleri, ihtiyaca göre genişletildikleri düşünüldüğünde zaman faktörünü biraz yumuşatmamız gerekiyor. Kudüs mezarlıkları yarısı tamamlanmış mezarlarla dolu. Meslektaşım Boaz Zissu'yla beraber incelediğimiz Akeldama Mezarlığı'ndaki mezarların hepsi 'yapım aşamasında'ydı. Çoğu mezarın ailenin gelirine ya da gereksinime bağlı olarak aşamalar halinde oyulduğu göz önünde bulundurulduğunda, yoksul bir ailenin bir iki aylığına mezar ustaları kiralaması fikri çok da mantıksız görünmüyor. Bir mezarın son halini alması iki kuşak, bazen daha fazla sürüyordu.

Kudüs'ün alt tabakası sanıldığı kadar yoksul değildi. Arkada kalan bölgeler haricinde, Kudüs'teki köylerin çoğu Filistin standartlarının çok üstündeydi. Bu biraz da, Yahudi hacıların Tapınak'ı ziyaret etmek için şehre akın etmelerinden kaynaklanıyordu. Büyük Herod döneminde(MÖ 37) kent son derece zenginleşmişti ve MS 70 yılında yıkılana kadar da öyle kaldı. İsa'nın alt tabakaya mensup olması nedeniyle kaya oyması bir mezara gömülmesinin imkânsız olduğunu, bu yüzden ailesinin Arimatyalı Yusuf'a

minnettar olması gerektiğini öne süren düşünce son derece temelsiz. Kendilerini İsa'nın dostları olarak tanımlayan Lazarus'un ailesinin gücü kaya mezara yeterken, İsa'nın ailesininki neden yetmesin ki?

Sıradan kaya mezarlarının asla kapatılmadığını ve uzaktan görülebildiğini belirtmemiz gerekiyor. Matta, daha belirgin hale gelsin diye zaman zaman ön cephelerin beyaza boyandığını yazıyor (23:27). Arkeolojik bulgularla da desteklendiği üzere, Yahudi geleneğinde ölüler o dönemde kişisel eşyalarıyla birlikte gömülmüyorlardı. Dolayısıyla burada mezar hırsızlığı ortadoğu ve Akdeniz'deki kadar ciddi bir problem değildi. Mezarların kapıları saklanmak yerine öne çıkarıldığına göre, İsa'nın mezarının yerinin MS 70 yılına, hatta pagan başkentin kurulup mezarın binalar altında kaldığı MS 135'e kadar kolayca bulunabildiği söylenebilir. Kişisel olarak, İsa'nın mezarının yerinin takipçilerince dilden dile aktarılarak -yer altına indiğinde dahi- kaybedilmediği görüşünü savunuyorum.[268]

Mezarların ön cephelerinin mezarın ait olduğu kişiyle ilgili bilgi veriyor olması gerçeğine çok da bel bağlamamak gerekiyor. Kudüs'ün kuzey doğusundaki bir mezarın ön yüzü son derece güzel yapılmışken, iç oda oyulmaya başlanmamıştı bile. Belki de mezarın sahibinin, şehrin M.S. 70'te yıkılması nedeniyle (Yahudiler'in MS 135 yılında kadar Shu'fat bölgesinde yaşamaya devam ettikleri ortaya çıkartılmış olsa da) buranın inşasını başlatma şansı olmamıştı. Kudüs civarında bir mezar bulunduğunda, yalnızca iç odası ve girişi kazılabiliyor. Enkaz çalışmalarının yarattığı riskler nedeniyle söz konusu mezarın çevresinde arazi çok nadiren incelenebiliyor. Akeldama Mezarlığı'nda yapılan çalışmalar, buradaki mezarların dış yapılarının -avlular, sıralı yas bölümleri (ki bazıları birden çok kişi için kullanılıyor ve dolayısıyla aileden çok klan mezarlığı gibi duruyor)- epey girift ve çeşitli olduğunu gösteriyor. Bir kısmında su tekneleri (ama arınma havuzları değil), çeşitli topografik seviyeler arasında geçişler yapabilmek için basamak ve yollar ve mezarların yapıldığı dönemden kalma taş ocağı kalıntıları bulunuyor.

İsa'nın mezarının görünüşü de böyle olmalıydı.

Peki, bütün bunlar bize İkinci Tapınak dönemi Kudüs'ünde yaşayanlarla ilgili ne gibi bilgiler veriyor? Yoksullara ait mezarlar bulunamamasının, herkesin kaya oyması mezarları karşılayabildiğini gösterdiğini düşünüyorum. Nüfusun çoğunluğunu oluşturan orta sınıf mensupları muhtemelen daha güzel oyulmuş ve şehre daha yakın yerlerdeki mezarlara sahiptiler ki bunun şaşırtıcı bir yanı yok. Zengin kesim daha hazırcıydı ve saygınlıklarına

saygınlık katacak anıtsal mezarları tercih ediyorlardı. Halk bunlardan nefret ediyor olmalıydı. Elit sınıf, Matta'nın "dış görünüşleri güzel ancak içleri ölü kemikleri gibi çürümüş mezarlar"a benzeterek alay ettiği ve kurnazlıklarını "Peygambermişçesine, doğru düzgün insanlarmışçasına mezarlar yaptırırsınız." diyerek eleştirdiği insanlardan oluşuyordu (23:27-29).

Süslenmiş ön cephelerin ve anıtların ölülerden çok yaşayanlara yönelik olduğu; ahiret inancından ziyade dönemin modasına uygun olarak yapıldığı açıktı.[269] Saygınlık ve anıtsal mezarlardan söz etmişken, İmparator Neron döneminde yaşamış Petronius'un Hiciv eserinde anlatılan, zengin patronu Trimalchio'nun verdiği bir akşam yemeğine katılan mezar ustası Habinnas karakterini hatırlamakta yarar var. Yemek sırasında mezar konusu açılıyor ve Trimalchio Habinnas'a dönerek: 'Sayende öldükten sonra da yaşamaya devam edeceğim.' diyordu.

Ailesi ve havarileri İsa'nın gömülüşünü tahmin edilebileceği üzere belli bir uzaklıktan seyretmişti. Markos, İsa hazırlanırken Meryem ve Mary Magdalene'den herhangi bir yardım alınmadığını, onların olan biteni seyretmekle yetindiklerini belirtiyor. Luka ise, baharat ve yağların Şabat'tan önce 'Celileli kadınlarca' (Meryem, Mary, Joanna ve diğerleri) -ama ilk gömülme için değil, pazar günü yapılacak ikinci törende kullanılmak üzere- hazırlandığını yazıyor.[270]

Pazar sabahı yaşananları her İncil çok farklı aktarıyor. Hikâyelerin ortak noktası, aile üyeleri ve havarilerin boş mezarı görünce şaşkınlığa düşmeleri. Amrkos'a göre Meryem ve Mary Magdalene bedeni yağlamak için mezara gitmişler, ancak İsa'nın bedeninin orada olmadığını görmüşlerdi. Mezarın içinde bulunan genç bir adam, onlara İsa'nın nereye gömülmüş olduğunu göstermişti. Bunun üstüne koşarak oradan uzaklaşmışlardı. Markos, iki kadının sabah erkenden mezara gittiklerini, aniden deprem olduğunu, bir meleğin gökten mezarın üstüne indiğini ve onlara İsa'nın nereye gömülmüş olduğunu gösterdiğini, ardından kadınların havarilere haber vermek için oradan uzaklaştıklarını yazıyor. Luka'da da kadınlar(Bu kez Joanna ve başkaları da var.) ellerinde baharatlarla mezara gidiyor, mezarın girişindeki taşın yerinde olmadığını görüyorlar. Mezarın içinde göz kamaştırıcı giysiler giymiş iki adam var. Oradan ayrılıp havarileri aramaya gidiyorlar. Ardından Simun Petrus mezara gidiyor ama keten kefenden başka bir şey bulamıyor.

Yuhanna İncil'inde, Meryem hava henüz aydınlanmamışken mezara gidiyor ve taşın yerinde olmadığını görüyor. Koşarak Simun Petrus'u ve diğer

havarileri buluyor ve İsa'nın mezardan çıkartıldığını, 'nereye koyduklarını bilmediğini' söylüyor. Simun Petrus mezara vardığında içeride kefenden başka bir şey bulamıyor. Onun ardından tekrar mezara gelen Meryem, İsa'nın bedeninin olduğu yerde iki melek görüyor. Hikâyenin farklı ama daha ayrıntılı bir tasviri de Peter İncil'inde bulunuyor. (9:36-13:56) Burada olaylar cumartesi akşamı gökyüzünün yarılıp iki adamın yere inmesi ve girişteki taşı kaldırarak içeri girmeleriyle başlıyor. Nöbet tutan askerler mezardan iki değil üç adamın çıktığını görüyor ve Pilatus'a bu şekilde rapor veriyorlar. Pilatus ilginç bir şekilde onlara gördüklerini kimseye anlatmamalarını söylüyor. Pazar sabahı Mary Magdalene ve diğer kadınlar mezara gittiklerinde taşın yerinde olmadığını fark ediyorlar. Mezarın içinde genç bir adam görüyorlar. Adam elleriyle İsa'nın gömüldüğü yeri işaret ediyor.

Aile üyelerinin ve havarilerin boş mezarı görünce dehşete düşmeleri bence gayet gerçekçi. Mezara iki kişinin girip üç kişinin çıktığını öne süren doğruluğu şüpheli Peter İncil'i haricindeki hiçbir kaynak, İsa'nın gece yarısı yakınlarınca kaçırıldığını ya da dirilip mezardan çıktığını yazmıyor. Kırbaç, çarmıha gerilme ve böğründeki mızrak yarası düşünüldüğünde İsa'nın mezarda uyanmış olma ihtimali çok düşük.[271] Matta'da, Şabat günü Farisiler'in Pilatus'un huzuruna çıkarak havarilerinin 'Üç gün sonra dirileceğim' sözü doğrulansın diye İsa'yı mezardan kaçırmayı planlıyor olabileceklerine dair endişelerini dile getirdikleri anlatılıyor (27:62-66; Peter İncili 8:29-30). Bu yüzden Pilatus mezara nöbetçiler gönderiyor. Bunun yerine neden Arimatyalı Yusuf'u çağırarak olayın aslını astarını sormadığını bilmiyoruz. Belki de sorduğu için Yusuf o noktadan sonra İnciller'de bir daha görünmüyor. Boş mezarı açıklamak için birçok tuhaf fikir ortaya atıldı; ancak hiçbiri mantıklı değil. Bir tanesi İsa'nın uyuşturulduğunu, kendine geldiğini, mezardan kaçırılıp başka bir yere götürüldüğünü ve Romalılara karşı ayaklanarak savaşırken öldüğünü öne sürüyor. Bir başka komik varsayıma göreyse İsa çarmıhtayken transa geçmiş, mezarda uyanmış, oradan çıkıp evlenmiş, Celile'de çocukları olmuş ve daha sonra Hindistan'a gitmiş. Arkeoloji ve tarih, İsa'nın kimliği belirsiz kişilerce uyuşturulmuş olduğu teorisini ne kanıtlayabiliyor ne de çürütebiliyor; bunlar tamamen spekülasyon. İşin gerçeği, mezarın boş olmasının teoloji (dirilme) haricinde bir açıklaması yok. Bunun yorumunu okura bırakıyorum.

SONUÇ

Bazı okurlar bir arkeoğun İsa gibi önemli bir insanın karakteri, eylemleri ve amaçlarıyla ilgili bir kitap yazmasını ukalalık olarak değerlendirebilirler. Sonuçta dünyada milyarlarca insan İsa'ya Mesih ve Tanrı'nın oğlu olarak tapıyor. Ama burada yazdığım her şey arkeolojik ve tarihî bilgilerin analizine dayanmaktadır; her ne kadar yazdıklarımın bir kısmı radikal ve muhalif düşünceler olarak görülse de, insanların dinî inançlarını baltalamak ya da birilerini rencide etmek gibi bir niyetim yok. Umarım okurlar İsa'nın M.S. 30 yılındaki Hamursuz Bayramı'ndan bir hafta önce başlayıp çarmıha gerilmesine kadarki son günlerini tarafsız bir biçimde değerlendirdiğimi fark ederler.

Arkeolojik ve tarihi incelemelerden yararlanarak ciddi ve sağlam çıkarımlara ulaşmaya çalıştım. Öncelikle İsa'nın doğduğu zamanlardaki Yahudi kültürünü gözümde canlandırmaya çalıştım. İkinci olarak içinde yaşadığı çevreye ne kadar uyumlu ya da uyumsuz olduğunu ve ondan nasıl etkilenmiş olabileceğini yorumladım. Üçüncü olarak İsa'nın Kudüs'e gitmesinin ve sonunda onu Yahudi ve Roma yetkilileriyle karşı karşıya getiren eylemlerde bulunmasının arkasındaki mantığı değerlendirmeye çalıştım.

İsa'nın son günleriyle ilgili elimizdeki kaynaklar İlk üç incil (Markos, Matta ve Luka) ve dördüncü İncil (Yuhanna) ile Peter İncili'dir, ama hiçbiri doğrudan tanıklığa dayanan aktarımlar değildir. Bu metinlerin her biri değiştirildi, üzerlerine eklemeler yapıldı ve yayıma hazırlayanlarca düzletildi. Dolayısıyla bunları oldukları gibi, hiç eleştirmeden kabul etmek çok tehlikeli. Bu kaynakların en eskisi İsa'nın ölümünden 40-60 yıl sonra yazıldı ve bir araya getirilip yayımlanma süreçlerinde, bir yandan İsa'nın takipçileriyle Yahudi cemaati arasında, öte yandan Baptist grupların kendi içlerinde tartışmalara ve çatışmalara neden oldular. Benim yapmaya çalıştığım, İnciller'in tarihsel gerçekliğiyle ve İsa'nın hayatıyla ilgili olarak yazılmış binlerce akademik çalışmayı da göz önünde bulundurarak kendi yorumumu getirmekti. Bulabildiğim bütün arkeolojik çalışmaları ayrıntısıyla incelemeye çalıştım, ama yine de gözden kaçırdığım bazı çalışmalar olabilir.

İsa'nın tarihî kişiliğiyle ilgili Farrar'dan Crossan'a kadar binlerce kitap var; ancak bu kitaplar, daha çok işin metinsel ve dilsel analiziyle uğraştıklarından, arkeolojiyi merkez almıyorlar. Umarım elinizdeki kitap bu konudaki açığı biraz olsun kapatabilmiştir.[272]

Kudüs'teki Sion Dağı'ndaki bir kazıda çalışmaktayım ve yorucu bir gün daha bitti. Bizans geleneğindeki "Kayfa'nın Evi" bölgesinde çalışıyoruz. Baş rahibin evinin tam olarak nerede olduğu bilinmese de, kazdığım alanda o dönemden kalma birçok görkemli ev bulunuyor. Toprağın parmaklarınızdan akması, kazanlar, kavanozlar ve zaman zaman madeni paralar bulmak çok güzel; ama asıl heyecan verici olan 2000 yıl önce yapılmış evlerin mutfaklarını, yemek ve yatak odalarını, iç dizaynlarını ortaya çıkarmak. Arkeoloji temel olarak dikkatli kazılar, araştırmalar ve analizler sonucu bulunan kanıtları anlamdırır, yorumlar. Ancak topraktan çıkarılan bilginin bir sınırı vardır. Geçmişin resmini, yeni keşifler ve çalışmalar doğrultusunda sürekli değiştirerek çizmeniz gerekir.

Bu arkeolojik bilgiyi toplayabilmek için çok çalışıldı. On dokuzuncu yüzyıldan bugüne kadar binlerce uzman bu konuda çalışmalar yürüttü ve buradan hepsini inanılmaz zor ve zahmetli işlerinden dolayı saygıyla selamlamak isterim.

İsa İsrail kökenliydi ve MÖ 6 yılında Celile'de küçük bir köy olan Nasıra'da doğmuştu. Genel görüşün aksine, İsa'nın ailesi fakir değildi. Yusuf saygın bir duvar ustası ve halıcıydı; aile festivallere katılmak üzere sık sık Kudüs'e gidiyordu. İlerleyen yıllarda İsa Lazarus, Meryem ve Matta, Arimatyalı Yusuf gibi birçok zengin ya da orta sınıf dost edinmişti. İsa hayatının büyük bir bölümünü Nasıra'da, geri kalanını ise haham, öğretmen ve hastalıklara şifa bulan bir hekim olarak ünlendiği Kapernaum'da geçirdi. <köyünde Born around 6 BCE, Jesus' family came from a Judean background,>

İsa Ürdün Nehri'nde, Vaftizci Yahya tarafından vaftiz edildi. Nehirde olanlar, Yahya dahil olmak üzere kimsenin anlam vermediği mahrem şeylerdi. Yahya dinî inançlarında oldukça radikaldi; İsrailli peygamberlerin ahlaki öğretileri doğrultusunda kurak bir bölgede sade bir yaşam sürüyor, insanları günahlarından kurtarıp arındıracak bir Mesih'in gelmesini bekliyordu. Hayatında bedensel zevklere yer olmadığı gibi, gerçekleştirdiği herhangi bir mucize de bulunmuyordu. Yahya, daha önce de söylediğim gibi İlyas peygamberin bedeninde dünyaya gelen aracıdan yola çıkarak Mesih'in insanları kurtarmaya geleceğine inanıyor ve Ürdün Nehri'nde yü-

celtici bir dinî arınma yaşatmayı vadediyordu.[273] Yahudi inancına göre İlyas peygamber Mesih'in habercisiydi. Yahya'nın vaftiz için Ürdün Nehri'ni seçmesinin nedeninin buranın Cherith Vadisi'ne ve İlyas peygamberin göğe yükseldiği yere yakın olması olduğunu düşünüyorum. Yine aynı nedenle Kudüs'teki evinden ayrılarak İlyas peygamberin dönüşünü beklemek için Ürdün Nehri'ne inmişti.

Yahya ile İsa arasındaki ilişkinin, İsa'nın son günlerinde Kudüs'te yapmaya çalıştıklarını anlayabilmek açısından çok önemli olduğunu düşünüyorum. Yahya'nın aksine İsa kozmopolit, liberal ve açık görüşlü bir insandı. Değişik sosyal ortamlara girerek dinî normlara uymayan aykırı görüşlerini yaymak istiyordu. Katalepsi, deri hastalıkları ve cüzam gibi tıbbi konularda derin bilgisi vardı. Bir süre Yahya'nın vaftizcileri arasına katıldı ve burada önemli bir figür oldu; ancak daha sonra kendi yolunu çizerek birkaç destekçisiyle birlikte oradan ayrıldı.

İsa, Yahya gibi vahşi doğada sade bir yaşam sürmek istemiyordu; Yahya da büyük olasılıkla İsa'nın vaftizi sağaltma amacıyla kullanmasıyla ilgilenmiyordu. İncillerdeki ipuçlarından yola çıkarak, İsa'nın sağaltma, arınma ve vücudun çeşitli yerlerini (özellikle baş ve ayaklar) yağlamayı birleştirerek, 'işaret ve mucizeleri'nin yarattığı etkiyi de kullanarak yeni bir vaftiz şekli yarattığını söyleyebiliriz. Herod Antipas'ın, İsa'nın öğretilerinden çok mucizelerinden etkilendiği belirtiliyor. (Luka 21:8)

Vaftizci Yahya'nın MS 28'deki ölümünün ardından, İsa İsrail'de tanınan bir vaftizci ve doktor oldu, ancak Ürdün Vadisi ve Yahya'nın doğum yeri olan Kudüs yakınlarındaki Beth Haccerem'de çok etkili olan Baptistler'in tepkisini çekmeye başladı (Yuhanna 10:41-42). Bu durum onu zorladığından olsa gerek, MS 30 yılında şöyle bir 'eylem planı' yapmıştı: (1) Havariler ve destekçilerini alarak Kudüs'teki Hamursuz Festivaline gitmek; (2) Oraya giderken Ürdün Vadisi'ndeki Baptist cemaatlerini ziyaret ederek Yahya'nın takipçileriyle bağını güçlendirmek; (3) Beytelem'de bir merkez kurmak; (4) Kudüs'teki belli başlı yerlerde, özellikle Şiloah ve Beytesta Havuzları'nda hastaları iyileştirmek ve öğretilerini yaymak ve son olarak (5) Vaftizci Yahya'nın halefi olarak Kudüs'te hastalıkları iyileştirmeye dayanan yeni bir vaftiz şekli geliştirmek.

Peki, İsa'nın başı neden Kudüs'teki Yahudi ve Romalı yetkililerle derde girdi? Şehre 'muzaffer' bir giriş yaptığı için mi? Bunun pek mümkün olmadığını, şehre girişinin son derece sessiz ve kalabalıktan uzak bir şekilde gerçekleştiğini daha önce söylemiştim. Bu, sadece destekçilerine bir şey ifade

eden, önemsiz bir olaydı. Peki, Tapınak'ın avlusunda masaları devirerek yaptığı eylem? Bunun da İsa'ya inananlar dışında kimsenin önemsediği bir şey olduğunu sanmıyorum. Tapınak görevlileri İsa'yı kolayca engelleyebilecekken, öğretilerini yaymasını sürdürmesine izin vermişlerdi.

O sırada Kudüs -Galya ve Mezapotamya gibi çok uzak yerler dahil- ülkenin dört bir yanından Hamursuz Festivali'ni kutlamak için gelen binlerce Yahudi hacıyla doluydu.[274] Arınması gereken hacıların toplandığı Şiloah ve Beytesta Havuzları, insanlarla dolup taşan Tapınak Dağı girişi ve sokakların asayişini sağlamaya çalışan Yahudi ve Romalı yetkililer çok meşguldü. Birçok hacı şehrin kuzeyinde, Golgota yakınlarındaki çadır kamplarında kalıyordu, Zeytin Dağı ve Beytelem ve Betphage gibi ücra yerleşimlerde de hacılar bulunuyordu. İsa ve destekçilerinin önce Bethelem'e yerleşip, sonra Tapınak'ın karşısındaki Zeytin Dağı'na geçmeleri o dönemde sık rastlanan bir durumdu. Hamursuz Bayramı, İsraillilerin Mısır boyunduruğundan kurtuluşu kutladığı, dinî farkındalığın doruğa ulaştığı bir festivaldi.[275] İsa'nın dikkat çekmek için ciddi isyankâr ve devrimci eylemlerde bulunduğu, ayaklanma planlarında liderlik yaptığı ve bu yüzden cezalandırıldığı söyleniyor.[276] Ben onun devrim yapmak gibi bir niyeti olduğunu düşünmüyorum. Şiloah ve Beytesta Havuzları'nı merkez alan, arınma ve sağaltmaya dayanan yeni bir vaftiz anlayışı geliştirmeye çalışıyordu. Hacılar Tapınak'a girmeden önce buralarda yıkandıklarından, onlarla tanışma fırsatı bulacaktı. İnsanlar Vaftizci Yahya'nın halefi olduğunu düşünerek ona ilgi duydular. Bu durum, yetkililerin İsa'nın potansiyel bir tehdit oluşturduğunu düşünmelerine ve sonunda onu idam etmelerine neden oldu. Luka İsa'nın "Celile'den başlayarak bütün İsrail'de insanları harekete geçirdiğini ve öğretilerini yaydığını" yazıyor. 70'ler Meclisi'nin üyelerinin İsa tutuklanıp başrahibin evine getirildikten sonra sözlerini geri alması için onu ikna etmeye çalıştıklarını, ancak başaramadıklarını düşünüyorum. Bundan sonra İsa yargılanmak üzere Romalı yetkililere teslim edildi. (Herod Antipas tarafından kafası kesilerek öldürtülen Vaftizci Yahya gibi) Bir Baptist cemaatinin lideri olan Pilatus, İsa'yı isyankarlıkla suçlayıp idam ettirmekte hiç zorlanmadı. Romalılar Hamursuz Bayramı'nın sakin ve sorunsuz geçmesini istiyorlardı; İsa'nın havuzlardaki insanları yanına çekmesinden hiç hoşlanmamışlardı. İsa'nın hiçbir havarisinin onunla birlikte çarmıha gerilmemiş olmasının birkaç olası açıklaması var. Kudüs'ten kaçıp saklanmış olabilirler (Markos 14:%0; 16:7); ancak Simun Petrus ve Yuhanna sonradan sorgulanmış olduklarından (Havariler Tarihi 4:3-6) bu pek olası görünmü-

yor. İsa'nın eylemlerinin örgütlü olduğunu ve dolayısıyla sadece onun idam edilmesinin yeterli olacağını düşünmüş olabilirler -ki bu Yuhanna'da ima ediliyor: "Herkes adına tek bir kişi ölmeli." (18:14)

Tarihî bir kişilik olarak İsa'nın Celileli zengin bir aileden geldiğini, Vaftizci Yahya tarafından vaftiz konusunda eğitildiğini, alternatif sağaltma yöntemlerine ve biraz da büyüye inandığını, ateşli konuşmaları ve aykırı öğretileriyle, Yahudi ve Romalı yetkilileri korkuttuğu için idam edildiğini düşünüyorum. Josephus'un eserlerindeki hikâyelere bakılırsa, İsa'nın yaptıklarından çok daha azı bile o dönemde idam edilmek için yeterliydi.

ARA SÖZ

TALPIOT MEZARI VE "JAMES" KEMİK HAZNESİ

Görevliler üzerlerinde "Yusuf'un oğlu İsa" ve "Mary Magdalene" yazdığı söylenen iki taş kutunun (kemik haznesi) üstündeki siyah örtüyü kaldırdıklarında salonda sessiz ve umut dolu bir bekleyiş vardı. Duyuru yapılırken herkes nefesini tutmuştu. Discover Channel'ın sponsorluğunda 'Kayıp Mezar' belgeselini çeken Simcha Jacobovici ve James Cameron tarafından düzenlenen basın toplantısı 2007 Şubatında New York Halk Kütüphanesi'nde yapıldı. Gerçekten çok etkileyici bir andı; soruları yanıtlamak için sahnede bekleyen bir sürü uzman vardı, yaşananları ölümsüzleştirmek için sürekli flaşlar patlıyordu. Duyurunun yapılmasının ardından herkesin kafasında aynı iki soru dolanıyordu: Bulunanın İsa'nın mezarı olduğuna dair yeterli bilimsel kanıt var mıydı? Eğer varsa bu Hristiyanlığı nasıl etkileyecekti?

Talpiot Mezarı'nın İsa ve ailesinin gömüldüğü yer olduğu konusunda ciddi kuşkularım olmasına karşın basın toplantısına ben de katıldım. Mezarı kazanlardan biri olduğum için ve şüphelerimi anında dile getirerek gazetecilere hikâyenin diğer yüzünü anlatabilme fırsatı bulurum diye orada bulunmamın önemli olduğunu düşünüyordum.

Mezar 28 yıl önce, eski Kudüs'ün 2 kilometre güneyindeki Doğu Talpiot'ta, bir dağın eteklerindeki yeni bir yerleşimde bulunmuştu.[278]

Bölge bir maden alanı görünümündeydi; buldozerler dağları deliyor, arazide büyük kamyonlar ilerliyor, havada molozlar uçuşuyor, sarı bir toz bulutu her yeri kaplıyordu. Sokakların genel görünümü kabaca ortaya çıkmıştı; zemin, inşaat halindeki yerlerde çalışan araçlara zorluk yaratmayacak kadar düzdü. Kimi binaların yarısı tamamlanmış, kimilerine ise hiç başlanmamıştı. Köşede bir benzin istasyonu vardı.

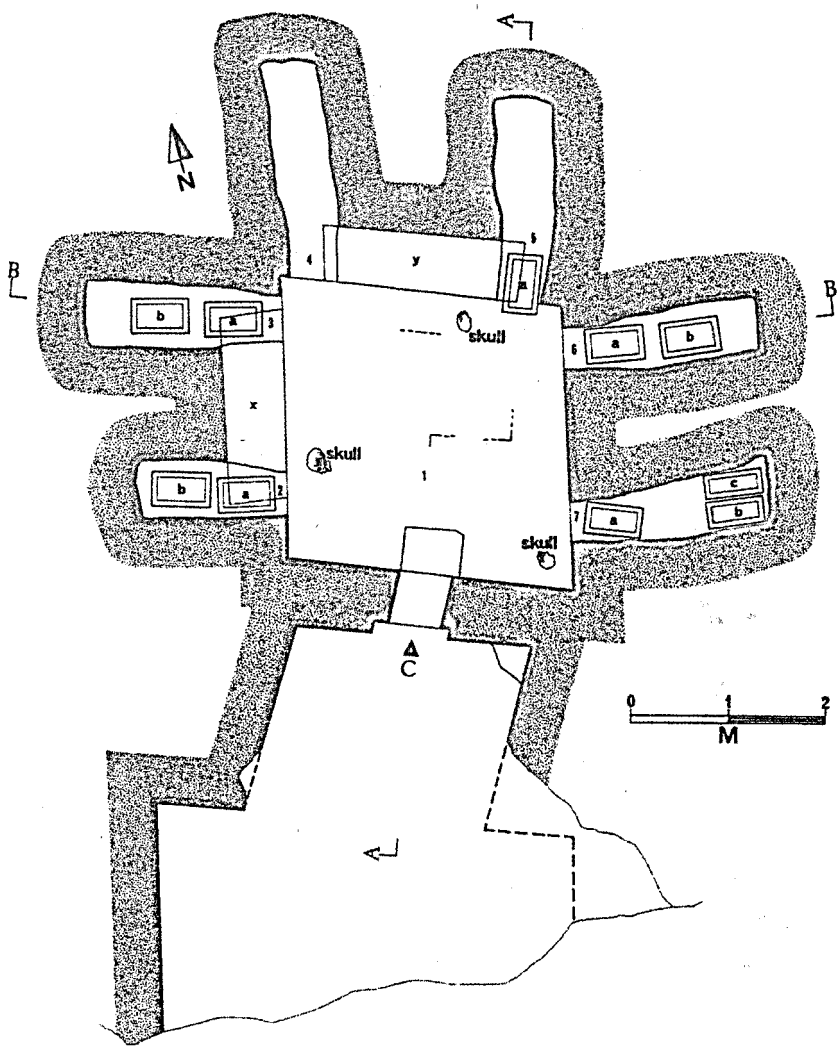
Mezar (sonradan Dov Gruner olarak adlandırılan) sokağın üst kısmındaki kayalık bir çıkıntıdaydı ve girişi belli bir mesafeden görülebiliyordu.

Kayaya oyulmuş ön cephesi gölgede kalmasına karşın, yaklaştıkça hemen göze çarpıyordu. Parlak kireç taşından yapılmıştı; buldozerlerin boşalttığı turuncu topraklara karışan ön kısımda verev çizilmiş keski izleri vardı. Kapısının üstüne bir çember ve bir dik üçgen kazılmıştı. d by bulldozers.

Keşif çok kolay yapılmıştı. İnşaat alanındaki bir patlama mezarı ortaya çıkartarak ön avlunun ve çatılı girişin yıkılmasına neden olmuştu. Mezarın bulunuşu 27 Mart 1980 günü iki ayrı kişi tarafından bildirilmişti. Biri Doğu Talpiot Projesinin başındaki Kerner Mandil, ötekiyse Solel Boneh inşaat firmasının mühendislerinden Ephraim Shoat'tı. İsrail Eski Eserler Bölümü aynı gün Arkeolog Eliot Braun'u araştırma yapması için bölgeye gönderdi. Braun Kudüs Bölgesi Arkeoloğu Amos Kloner'e keşifle ilgili rapor verdi. Ardından Kloner durumu görmek için Talpiot'a gitti. Mezarın kazılması gerekiyordu. Mezarı kapatan taş kaldırılmıştı ve iç oda yarım metre toprakla kaplanmıştı. Kemik haznelerinin tepelerinin görünüp görünmediği bilinmiyor. Ama girişte birkaç parça bulunmuş ve Kloner adına çalışan Arkeolog Yoseph ("Yoske") Gath tarafından rapor edilmişti. Çalışmaya başlamak için çok geç olduğundan kazı ertesi güne ertelendi.

28 Mart 1980 tarihinde, Gath kazı çalışmalarını başlattı; öğle saatlerinde mezardan on kemik haznesi çıkartılarak Rockefeller Müzesi'ne teslim edilmek üzere bir kamyona yüklenmişti. Bulgular Küratör ve Antropolog Joe Zias'a götürüldü ve daha sonra Baş Küratör L.Y. Rahmani tarafından incelenmek üzere geçici olarak bir depoya konuldu. Cumartesi günleri kazı yapılmasına izin verilmediği ve mezarda kalan haznelerin açgözlü hırsızlar tarafından çalınmasından korkulduğu için çok çabuk davranmak gerekiyordu. Bir başka endişe de Ortodoks Yahudi cemaatinin olay çıkartarak kazıları durdurma ihtimaliydi. İkinci tapınak döneminden kalma ve kazılan mezarın 20 metre kuzeydoğusunda bulunan ve içi kemik haznesi dolu başka bir mezar bu yüzden kazılamadan mühürlenmişti.

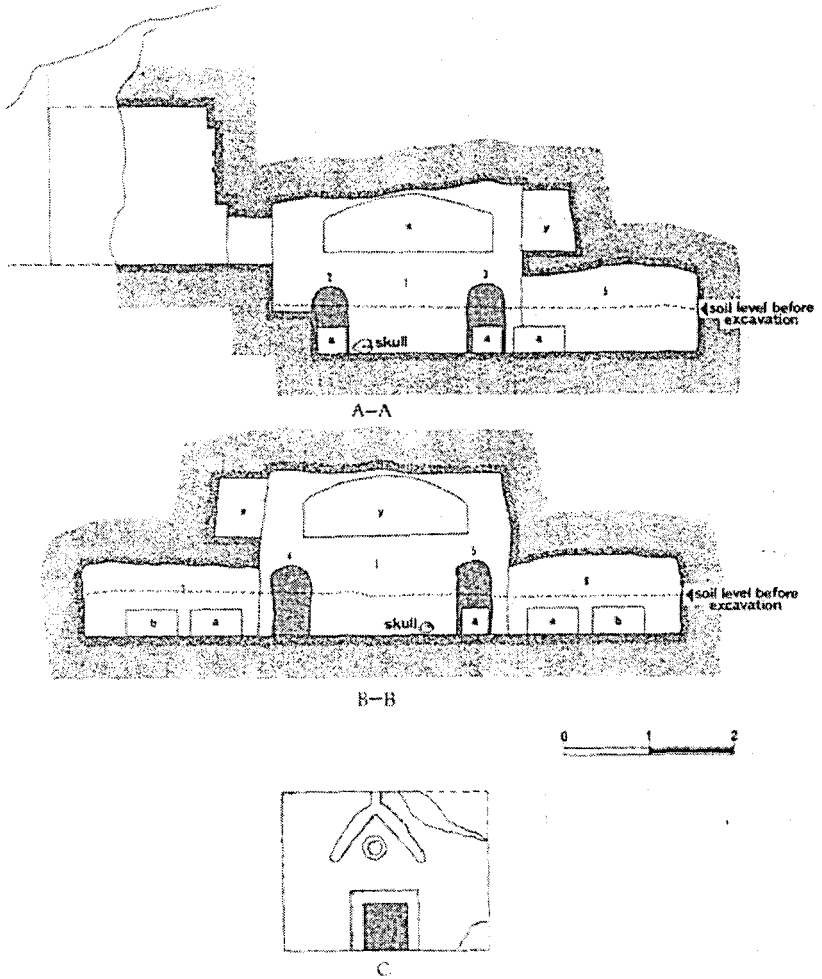
Cuma günü arkeologlar kazı alanından ayrıldıktan sonra, okuldan dönen 11 yaşındaki Ouriel adlı bir çocuk mezarın girişini gördü. Burada patlamalar olduğunu duymuştu. O anda civarda yalnızca bir Arap bekçi bulunduğunu ve bütün çalışanların gitmiş olduğunu söyleyen çocuk, içeri şöyle bir göz attı, buranın bir mezar olduğunu anladı ve eve giderek annesi Rivka Maoz'a gördüklerini anlattı. Maoz ailesi 1976'dan beri Doğu Talpiot'ta, mezarın yaklaşık 100 metre güneyindeki bir apartman dairesinde yaşıyorlardı. Rivka Rockefeller Müzesine ulaşmaya çalıştı, ancak çok geç bir saat olduğundan kimseyle görüşemedi. Cumartesi günü kazı çalışması yapılma-

Figür 14: Talpiot Mezarı'nın krokisi (Çizim: Shimon Gibson)

yacaktı ve bekçi çok vicdanı elvermeyen Rivka Maoz oğlunun yardımıyla çocuklardan kemikleri geri alarak plastik bir torbaya yerleştirdi. Pazar günü Ouriel bunları arkeologlara teslim etti.

Kloner'in beni arayıp "Yarın sabah Talpiot'a, Yoske'nin kazı yaptığı

Figür 15: Talpiot Mezarı'ndan kesitler
(Çizim: Shimon Gi Ya'aqov(James)bson)

yere gider misin?" demesiyle ben de çalışmaya dahil oldum. O dönemde Eski Eserler Bölümü'nde yarı zamanlı arkelog asistanı ve araştırmacı olarak çalışıyordum. Kloner gerekli ölçüleri almamı, bir kroki çizmemi ve inceleme yapmamı istiyordu. Gath'ı aradım; ertesi gün buluşmak üzere sözleştik. Benim aksime çok somurtkan bir insandı. 'Mezarda dikkatinizi

çeken özel bir şey var mı?' diye sordum. 'Pek sayılmaz. Yarın kendi gözlerinle görürsün.' dedi.

Mezarın kazılması (IAA İzin No. 938) aşamalar halinde 30 Mart'tan 11 Nisana kadar sürdü. İşin başında Gath'ın ve Solel Boneh şirketinin görevlendirdiği üç dört çalışan vardı. Kazı bittikten sonra (15 nisan) Gath ofisine dönüp bir ön rapor ve kartoteks kartı hazırlayarak bölümün arşivine koydu.[279] Ancak ne yazık ki 1986'da, mezar hakkındaki son raporu tamamlayamadan öldü.[280] Ardında bıraktığı notlar çok karışık ve dağınık olduğundan, Kloner raporu yazarken çok zorlandı. Sonradan Rockefeller Müzesi arşivlerinde incelediğim notlar sahiden de yarım yamalaktı ve mezarla ilgili birçok önemli bilgi kaybolmuştu.[281]

Kloner'in yüz yüze kaldığı ikinci sorun mezarda bulunan kemiklerle ilgili bir rapor yazılmamış olmasıydı. Mezarda bulunanları incelemiş olan Antropolog Joe Zias ve Patricia Smith kemiklerle ilgili herhangi bir analiz yapmadıklarını söylediler. Üstelik kemikler ya İsrail Hükümeti ile kemiklerin depoda saklanmasına karşı çıkan dinî otoriteler arasında yapılan bir anlaşma uyarınca Bölüm tarafından ya da kazı bittikten kısa bir süre sonra Gath tarafından yeniden gömülmek üzere Yahudiler'e teslim edilmişti.

Mezarın girişindeki avlu patlamalar yüzünden yıkılmıştı. Geçit daha sağlam kaldığından mezarın planını çıkartırken boyutlarını aşağı yukarı hesaplayabildim. Kapının üstünde kabartma rölyef oymalar vardı. Gath üstünde üçgen olan bir gül çizilmeye çalışıldığını, ancak kireç taşı ayrıntıları belirgin kılamayacak kadar yumuşak olduğundan yarım bırakılmış olabileceğini söyledi. Oymalar Kudüs'teki birçok mezarın ön cephesinde ve iç duvarlarında var olan, sıradan motiflerdi. Sion Dağı'nın güneyindeki Akeldama (Kan Tarlası) Mezarlığı'nda böyle üçgen figürlerine sıkça rastlanıyordu. Çemberse genelde çelenk simgesiydi ve (Kidron Vadisi'ndeki "Absalom'un Mezarı" ile Akeldama'daki "Havarilerin Mezarları" gibi) Kudüs'teki birçok mezarın süslemelerinde kullanılmıştı.[282]

Mezarın içine girdiğimde iç odanın hiç bozulmadan kalmış olduğunu gördüm. Duvarlarda ve tavanda keski izleri vardı. Rahatlıkla ayakta durulabilmesi ve aile üyelerinin ölülerini kuzeydeki ve doğudaki duvarlara oyulmuş raflara kolayca yerleştirebilmesi için tavanı yüksek (2 metre) tutulmuş üçgen şeklindeki (2.9X2.9 metre) odaya bir basamakla iniliyordu. Kefenlenmiş ölülerin buraya konularak çürümeleri bekleniyordu(Bu, yaklaşık bir yıl alıyordu). Daha sonra geriye kalan kemikler toplanarak haznelere yerleştiriliyordu. Üç duvarda ikişer tane gömü oyuğu vardı (1.8 metre

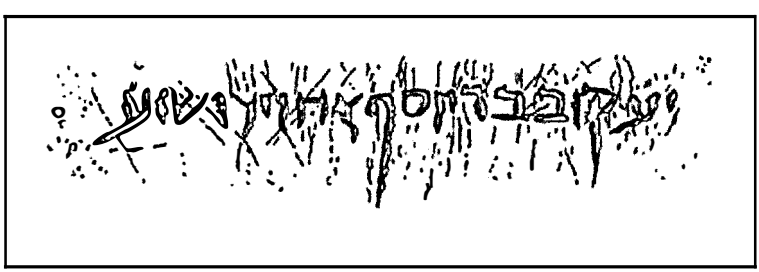
derinliğinde ve 0.50 metre genişliğinde). On haznenin dokuzunda insan kemikleri bulunmuştu.

Mezar daha önce hırsızlarca yağmalanmıştı. Gath bunu kapıyı örten taşın kaldırılmasından ve mezara dolan topraktan anlamıştı. Soyguncular (eğer vardıysa) gömü oyuklarını kapatan taşları kaldırmışlar, materyalleri almışlar, bazı kemik haznelerini kırmışlar(Yedi kırık hazneden altısı restore edildi) ve iki hazne kapağını yere fırlatmışlardı.

Gath zeminde kafatasları ve eklem kemikleri buldu; bunlar büyük olasılıkla ilk gömme töreninden kalmıştı ve hırsızlar tarafından dağıtılan oyuklardan düşmüştü. Kazılar sırasında raflarda (5 cm kalınlığında) kemik tozu bulundu. İç odanın köşesinde üçüncü bir kafatasına rastlandı; bu da muhtemelen haznelerden birinden düşmüştü. Odanın dört bir yanına dağılmış kırık kemikler ve birinci yüzyıldan kalma çömlek parçaları vardı. Mezara kaç kişinin gömüldüğü bilinmiyor; ancak Kloner yaklaşık otuz beş kişi olduğunu düşünüyor. Ancak Talpiot Mezarı'nın kalıntıları hiçbir zaman incelenip sayılmadığından bu sadece bir tahmin.

Mezarda on kemik haznesi bulundu. Krokiyi çıkarırken bu hazneleri Gath'ın tarifine göre yerleştirdim. Gath, Rockefeller'in haznelere verdiği IDAM numaralarıyla benim krokimde bulunan tasnif numaralarını eşleştirmediği için, hangi haznenin hangi oyukta bulunduğunu asla öğrenemeyeceğiz ve bu yüzden birçok önemli bilgiye ulaşamayacağız. Gath'ın mezarın girişinden topladığı hazne kalıntılarıyla ilgili de bilgimiz yok. Üç tanesi dışında bütün hazneler kırıktı ve restore edilmeleri gerekiyordu. Biri üçgen gerisi düz, altı -yedi hazne kapağı bulundu.

Haznelerden beş tanesi sade, geri kalanlar ise gül motifleri ve (diklemesine çember disklerle süslenmiş biri hariç) şeritli çapraz figürlerle donatılmıştı. Üç -dört haznede ustanın izleri seçiliyordu.

Figür 16: Üstünde Yosef'in(Yusuf)oğlu, Yeshua'nın(İsa) kardeşi "Ya'aqov [James] yazan kemik haznesi (Çizim: Shimon Gibson)

Beth Shemesh'teki İsrail Eski Eserler Bölümü'nde yalnızca dokuz kemik haznesi var.[283] Onuncu hazne nerede? Rahmani 1994'te çıkardığı katalogda ondan 'düz, kırık bir örnek' olarak söz ediyor. Tabor tıpkı "İsa'nın kardeşi, Yusuf'un Oğlu James" gibi olduğunu söylerek haznenin çalınıp eski eser koleksiyoncusu Oded Golan'a satıldığını ima ediyor.[284] Hazneye ne olduğu bilinmiyor. Nesnenin kendisi gerçek olsa da, üstündeki yazının (en azından bir kısmının) sahte olma ihtimali var ve sahibi şu sıralarda bu konuda bir dava açmış durumda. Bence yazı gerçek olsa dahi tarihi anlamda işimize yaramaz; çünkü kökeniyle ilgili elimizde hiçbir bilgi yok. James, Yusuf ve İsa birinci yüzyılda çok yaygın isimlerdi. James haznesini Talpiot Mezarı'yla ilişkilendirmenin çok cazip geldiğinin farkındayım; ancak onuncu 'kayıp' hazne düz, sade, yazısız ve en önemlisi kırık olduğundan, böyle bir bağlantı kurmamız imkânsız. Bu tarif bütün halde bulunan, bir tarafı gül motifleriyle işlenmiş, öbür tarafına ise İbranice bir yazı kazılmış James haznesiyle uyuşmuyor. Rahmani onuncu haznenin nasıl kaybolmuş olduğuna dair bir tahminde bulundu. 1980 yılında Rockefeller Müzesi'ne teslim edilen işlenmiş ve yazılı hazneler raflara koyulurken, düz ve yazısız olanlar müzenin avlusuna götürülmüş. Daha sonra hazneler Beth Shemesh'teki yeni bir depoya nakledilirken, yer yokluğundan söz konusu hazne büyük ihtimalle atılmış.

Haznelerden altısı da yazılıydı. (beşi İbranice, biri Yunanca) Yazılar başka başka kişiler tarafından çivi ya da iğneyle kazınmıştı. Yazıların kazındıkları yerler değişiyordu: Üçünün ön tarafı, birinin arka tarafı, ikisinin altı, birinin içi yazılıydı. Yazılar L.Y. Rahmani (ve L. Di. Segni) tarafından okunarak Yahudi kemik hazneleri kataloğunda yayımlandı.[285]

(1) Rahmani Yunanca yazıda "Mariamenou Mara" yazdığını, Mariamenon'un Mariamene'nin kısaltması olduğunu açıkladı. Okumasını Beth Shearim'deki daha geç döneme ait mezar yazılarıyla karşılaştırarak yapmıştı. Mara'nın 'saygıdeğer kadın' anlamına geldiğini belirtti, ancak 'saygıdeğer kadın' Mara değil Martha'dır. Mara ya bunun erkek formu -ki o zaman bir kadın için yazılması tuhaf- ya da Martha'nın kısaltması olabilir (Süryani Kilisesi Meryem ve diğer kadın azizlerden Martha olarak söz eder). Son yıllarda birçok uzman, birbirlerinden bağımsız olarak yazının 'Mariame kai Mara' olarak okunması gerektiğini ve Mariame ve Mara adında iki ayrı kişiye atıfta bulunulduğunu dile getirdi.[286] İlk isim MS birinci yüzyılda çokça kullanılan iki Yahudi isminin türevi: Miriam/Maryam ve Marya. İkinci isim olan "Mara" ise Martha'nın kısaltılmışı olarak kabul ediliyor.

(2) Haznelerden birinin ön yüzünde, çok derin kazılmış İbranice "Yehuda bar Yeshua" yazısı bulunuyor. Yehuda (Yahuda) ve Yeshua (İsa) birinci yüzyılda çok kullanılan isimler. Rahmani bu kişinin bir başka haznedeki yazıda geçen "Yusuf'un oğlu İsa" olduğunu düşündü(bkz No 4).

(3) Kemik haznesinin iç ve dışındaki İbranice "Matya" ve "Maya" yazıları farklı kişilerce kazınmıştı. İkisi de Matityahu (Matta) isminin kısaltmaları. Rahmani ikinci isimdeki İbranice 'ya' harfinin silinmiş olabileceğini ve bunun da Matya olarak okunması gerektiğini söyledi.

(4) Çok özensiz bir şekilde kazınmış İbranice "Yehosef'in oğlu Yeshua (?)" yazısı da Rahmani ve Kloner tarafından yorumlandı. İlk isim "Yeshua" (İsa) çok net okunmuyor ve (Pfann'ın öne sürdüğü gibi) başka bir ismin üzerine de kazınmış olabilir. İlk ismin üstünde daha önceye ait başka bir iz var.

(5) İbranice bir başka yazı: "Yose". Bu birinci yüzyılda çok yaygın olan Yehosef'in(Yusuf) kısaltması. Yusuf büyük ihtimalle başka bir haznede adı geçen(İsa) (bkz: No. 4) kişinin babasıydı.

(6) İbranice bir başka yazı da "Marya". Dünyanın dört bir yanından uzmanlar Talpiot Mezarı'nın İsa'nın ailesinin gömüldüğü yer olup olmadığını tartışıyor.[287] Talpiot'taki kemik haznelerindeki isimlerle İncillerdeki isimlerin benzerliği dışında, "Mariamene'nin Mariamne (Mary Magdalene) ve Yose'nin İsa'nın kardeşlerinden Joses olabileceği düşünülüyor. Bu isim benzerliği o dönemki Yahudi adlarının görülüş sıklığı da göz önünde bulundurulduğunda, buranın İsa'nın ailesinin mezarı olduğu argümanını destekliyor.[288]

Peki nasıl bir çıkarıma ulaşmamız gerekiyor? Mariamne isminin Mary Magdalene'ye karşılık geldiği varsayımı Philip'in Havariler Tarihi'ne dayandırılıyor.[289] Ancak söz konusu eser dördüncü yüzyılda yazıldı ve bu görüşü destekleyen tek başka kaynak MS ikinci yüzyılda yaşamış olan Hippolytus'un yazdıkları olduğundan, Mariamne'nin Mary Magdalene'nin gerçek ismi olduğu görüşüne kuşkuyla yaklaşmamız gerekir.[290]

Birçok uzmanın öne sürdüğü üzere, Mariamne yazısını "Mariame kai Mara" olarak okumak daha doğru. Bu, haznede anne-kız ya da kardeş olan iki kadının kemiklerinin bulunduğu anlamına geliyor. Bu okuma doğruysa, söz konusu kişinin Mary Magdalene olma ihtimali ortadan kalkıyor. Başka bir haznenin üstündeki "Yose" ismi gerçekten Yusuf'un kısaltılmışı olabilir ve kanımca bu kişi diğer haznelerdeki Yeshua ve Yahuda'nın babasıdır. Mariamne-Mary Magdalene ve Yose-İsa'nın kardeşi bağlantıları ortadan

kalktığında, elimizde tek kalan birinci yüzyılda sıkça görülen erkek ve kadın isimleri. Sonuç olarak mezarı İsa'nın ailesiyle ilişkilendirecek hiçbir kanıtımız yok. İsimler akıl çelici, o kadar.

NOTLAR

1. Nasıra'da İsa'nın dönemine tarihlenen arkeolojik buluntuların azlığı konusunda, bkz. Bagatti 1969. 1. yüzyıla tarihlenen tarımsal kalıntılar konusunda, bkz. Pfann et al. 2007. Nasıra daha sonra da, bu dönemin hemen ardından gelen Geç Roma ve Bizans dönemlerinde de küçük bir köy olarak varlığını sürdürdü: Tzaferis 1993: 1103. Köyün İsa dönemindeki halinin yeniden canlandırılması konusunda, bkz. Kauffmann 2005.

2. Sepphoris'in 1. yüzyılda Helenizm'in kalesi olup olmadığı ve İsa'nın bundan ne kadar etkilenmiş veya buna nasıl tepki göstermiş olabileceği konusunda, bkz. Meyers 2003; Freyne 2004.

3. Yusuf sadece marangoz olarak değil, taş ustası olarak da çalışıyordu: Kee 1992: 15.

4. Celsus Philosophus, İS 178 civarında, Meryem'e "zina suçundan hüküm giymesi ve Pantera adında bir askerin çocuğunu doğurması yüzünden kendisiyle evli olan marangoz tarafından yol verildiğini..." (Origen, Contra Celsum II.32; Stern 1980: 266'da alıntılanmıştır.) iddia etti. Bu konuda daha fazla bilgi için, bkz. öykünün geçerliliğine inanan Tabor 2006: 64-72.

5. Flusser (1969: 16) İsa'nın Nasıra'da doğduğu kanısını taşıyordu.

6. m. 70'ler Meclisi 6:4.

7. Kafernahum'da ve "Peter'in Evi"nde 1. yüzyıla tarihlenen arkeolojik buluntuların bir özeti için, bkz. Strange ve Shanks 2006. Bu buluntuların eleştirel incelemesi için, bkz. Taylor 1989-1990. Celile'deki İsa konusunda, bkz. Freyne 2007: 159.

8. Gibson 2004 a: 133. Tarihsel (İS 36) ve astronomik (İS 29) çıkarımlara dayalı alternatif tarihler için, bkz. Kokkinos 1989; ve Depuydt 2002.

9. Kokkinos 2002.

10. Kirinyus'un nüfus sayımı konusunda, bkz. Vermes ve Millar 1973: 420-427; ve Sanders 1993: 86-87. Farklı bir görüş için bkz. Kokkinos 1998: 374-375.

11. Schwartz 1992: 182-217.

12. Yahya'nın başının kesildiği tarih konusunda, bkz. Gibson 2004 a: 132.

13. Sanders 1993: 290.

14. Markos 10:1, 32, 46; 11:1; Matta 19:1-2; 20:17, 29; 21:1; Luka 17:11; 18:31, 35; 19:1, 11, 28-29; Yuhanna 10:40; 11:7, 18, 54; 12:1. Çelişkiler ve tutarsızlıklar konusunda, bkz. McCown 1941: 11 ve devamı.

15. Yuhanna 10:40. İsa ve öğrencilerinin çöle yakın Efrayim kentinde saklanması (Yuhanna 11:54) olayının tarihe uygunluğu konusundaki kuşkular için, bkz. McCown 1932: 108.

16. Notley 2006: 363.

17. Erken dönem Hıristiyan edebiyatında Samiriyelilerin marjinalleştirilmesi konusunda, bkz. Zangenberg 2006.

18. Avi-Yonah ve Gibson 2007: 397 ve kaynakçası.

19. Dorsey (1991: 12) bir günde yaya olarak 32 kilometre yol katettiklerini varsayıyor. Dalman (1935: 233) göreyse, yaya olarak Taberiye'den Kudüs gitmek üç gün sürüyordu. Adomnan, İS yedinci yüzyılın sonlarında, hacı Arculf'un Celile Denizi'nden Ölü Deniz'e gitmesinin en az sekiz gün sürdüğünü belirtiyor; Wilkinson 1977: 108.

20. Dorsey 1991.

21. McCown 1932: 124.

22. Wilkinson 1981: 108-112.

23. Abel 1913: 218; Dalman 1935: 233-234; Zertal 2005: 144-147.

24. Kazı alanını Jane Taylor eşliğinde gezdim. Kazı alanı konusunda daha fazla bilgi için, bkz. Gibson 2004 a: 240-241; aynı yazar 2007: 145.

25. Gibson 2004 a: 219 ve devamı.

26. Waheeb 2003.

27. Eriha'dan Kudüs'e giden yol konusunda, bkz. Beauvery 1957; Wilkinson 1975.

28. Bu tür konular için, bkz. Casey 1998; Chilton 2002; Charlesworth 2002.

29. Hachlili ve Killebrew 1999.

30. Netzer 2006: 43 ve devamı.

31. Freyne 2007: 157. Aynı zamanda bkz. Barnett 1981; Horsley 1984.

32. Bu yaklaşım, İsa'nın Fısıh Bayramı'ndan iki gün önce Beytanya'da olduğunu belirten Markos (14:1)'la çatışıyor gibi görünebilir.

33. Beytanya olaylarına dair Yuhanna anlatısının "ikinci derecede" geçerliliği için, bkz. Beytanya anlatılarında geçen kişi adlarının tarihsel ol-

madığını iddia eden Bultmann (1971: 414, n. 3) ve anlatıların hemen hiç bağımsız tarihsel gelenek içermediğini söyleyen Brown (1971: 428-429). Öte yandan, bkz. Luka geleneğine kıyasla Yuhanna'nın önceliğini kuvvetli savlarla tartışan Coakley (1988). Yuhanna'nın tekrar değerlendirilen kaynaklarının tarihselliği konusunda, bkz. Anderson 2006; von Wahlde 2006.

34. Beytanya: Markos 11:1, 11, 12; 14:3; Matta 21:17; 26:6; Luka 19:29; 24:50; Yuhanna 11:1, 18; 12:1. Beytfaci: Markos 11:1; Matta 21:1; Luka 19:29.

35. Men. 11:2; Men. 75b.

36. Baedeker 1876: 152.

37. Tsafrir et al. 1994: 80; Saller 1957; Pringle 1993: 122-137.

38. Taylor 1987; aynı yazar, 1990.

39. Adların görülme sıklığı konusunda, bkz. Ilan 2002: 242-248 ve 423-424. Zeytin Dağı (Mount of Offense) mezarı konusunda, bkz. Gibson ve Avni 1998.

40. Nesbitt (1961: 120)'e göre Simun muhtemelen Marta'nın kocası veya en azından ailenin babasıydı. Sanders (1954-55: 41) Simun'un, sadece Lazar, Meryem ve Marta'nın değil, Yahuda İskariot'un da babası olabileceğine değinir (Yuhanna 6:71; 13:2, 26'ya dayanarak).

41. Bkz. Coakley (1988)'in mükemmel makalesi ve sonundaki kaynakça. Bkz. Dudley ve Rowell 1993.

42. Legault 1954: 138; Brown 1971: 451.

43. Bunların tümü Coakley (1988: 246-248)'in makalesinde özetlenmiştir.

44. tosef. Shabbath 3:16.

45. Gibson 2004: 159-166.

46. Genel olarak ibadet amaçlı yağ kullanımı konusunda, bkz. Dudley ve Rowell 1993: 26-34.

47. Ellerin yıkanması konusunda, bkz. m. Yadaim 1:1 b.a..

48. Eusebius, Onomasticon 140; Tsafrir et al. 1994: 192; Negev ve Gibson 2001: 361; Freeman-Grenville et al. 2003: 77, 147.

49. Bkz. Babil Talmudu Moed Katan, 27a-27b.

50. Bu alıntılara dikkatimi çektiği için Rafi Lewis'e müteşekkirim.

51. Kloner ve Zissu 2007: 226-227. Mezar Avigad (1967: 140) tarafından Mezar No.30 adıyla yayımlanmıştı ancak anlaşılması güç bir nedenle mezarın planını yayımlamadı. Bu yüzden, plan ilk kez burada yayımlanıyor. Plan, İsrail Eski Eserler İdaresi (IAA) arşivlerinde bulundu.

52. Mas. Semahoth 8:1.

53. Beytanya yakınlarında bir mezarda bulunan küçük ziller konusunda, bkz. Gibson ve Avni 1998: 168.

54. Davies 1999.

55. Aynı şekilde, Yair'in on iki yaşındaki kızı da epilepsi hastasıydı (Matta 9:24).

56. Pardes veya paradeisus (cennet veya cennet bahçesi), Karş. I Enoch 60:8. Ahiret algılamalarıyla ilgili iki mükemmel kitap: Cooper 1989; Clark-Soles 2006.

57. 1934'te, Beytanya'da, üzerinde Marta ve Meryem'in, İsa'yla dirilişle ilgili konuları tartıştığından söz eden Yunanca bir kitabe bulunan bir taş levha ele geçirildi (Saller 1957:366; Hoade 1973:570). Geçenlerde kitabenin fotoğrafını Dr. Leah di Segni'yle birlikte inceledim. Kitabe şöyle: "Meryem ve Marta İsa'nın [bütün] ölülerin dirilişi hakkında söylediklerini dinledi. Sonra İsa..." [gerisi okunmuyor]. Kitabenin aslı ed-Jeneneh veya Burj el-Ehmar'daki Yunan Ortodoks Kilisesi ve Manastırı'nda, geleneksel olarak Marta'yla İsa'nın buluştuğu köy olarak kabul edilen yerde saklanıyor (Yuhanna 11:29-30). Kitabe muhtemelen on dördüncü yüzyıldan veya daha sonradan kalma.

58. Cüzamla ilgili göndermeler: Markos 1:40; 14:3; Matta 8:2; 10:8; 11:5; 26:6; Luka 5:12; 7:22; 17:12.

59. Yuhanna 4:48; Elçilerin İşleri 2:22. McCasland 1957.

60. Luka'da sözü geçen mucizevi faaliyetlerin önemi konusunda, bkz. Achtemeier 1975.

61. Masterman 1920: 50-55.

62. Crossan 1991: 341-344.

63. Webb 2006.

64. m. Kelim 1:4.

65. Hulse 1975; Zias 1989; Lieber 2000.

66. Bir tıp adamı, aynı zamanda ünlü kâşif ve arkeolog R.A.S. Macalister'ın babası olan Alexander Macalister, Hasting's Dictionary of the Bible Vol. III, 1903: 95-99'da cüzam hakkında son derece yararlı bölüm yazmış. Levililer ve kâhinle cüzamlı farklılığı konusunda, bkz. Lewis 1987 ve İncillerde sözü geçen tsara'at'ın binalara ve içlerinde yaşayan insanlara saldıran bir tür küf olduğu konusunda farklı bir görüş için, bkz. Heller et al. 2003.

67. Mark 2002.

68. Mariottiet al. 2005.

69. Dzierzykray-Rogalski 1980; Zias 1988 a; aynı yazar 1991 b: 149; 2002; Spigelman ve Donoghue 2002.

70. Spigelman 2006.

71. Araştırma ekibinin başkanı Chuck Greenblatt'tı.

72. Bahat 1990; Cline 2004.

73. Genel: Levine 2002: 170 ve devamı; Hipodrom/Amfiteatr: Kloner 2000 b.

74. Fısıh kurbanları göndermeleri için, bkz. Çölde Sayım 9:11-14; II. Tarihler 30:17.

75. Gibson 2004 b.

76. Jeremias 1969: 62-71.

77. Jeremias 1969: 57.

78. Coakley 1988: 242-243.

79. Jacobson 1990-1991; Goldhill 2005; Netzer 2006: 137-178.

80. Tapınak ve Tapınak Tepesi'ndeki (Josespus, Yahudilerin Eski Eserleri, XV.380-390) inşaatların tarihleri için, bkz. Levine 2002: 223-226; Bahat 2006 a: 300.

81. Gibson ve Jacobson 1996: 166-172.

82. Bahat 2006 a: 300.

83. Tapınak Tepesi'nin batı ve güney duvarları boyunca yapılan kazılar için, bkz. Mazar 1975; Ben-Dov 1982; Ritmeyer 2006; Mazar 2000.

84. Barcelona, "Bulevard dels Antiquaris" sergi salonunda, (Paul van der Voort'un izniyle).

85. Israeli 1999. Öküz başı motifi Kudüs'te, biri Akeldama'da, diğeri Eski Kent'in kuzeyinde bulunan ve birinci yüzyıla tarihlenen iki ayrı mezardan da biliniyor.

86. Dalman 1912; Kingsley 2006; Taylor 2008.

87. Tapınak Tepesinin altında toplam 45 yeraltı odası ve sarnıcı var: Gibson ve Jacobson 1996.

88. Gibson 1997.

89. Demsky 1986.

90. Markos 11:15, 27; 12:35; 13:1-3; 14:49; 15:29; Matta 21:12, 23; 24:1; 26:55; 27:40; Luka 21:5, 37; Yuhanna 2:19; 7:28. İsa'nın ölümü sırasında Tapınağın durumuyla ilgili göndermeler için, bkz. Markos 15:35, Matta 27:51; Luka 23:45.

91. Bahat 2006 a: 306.

92. Branham 2006.

93. Kenyon 1967: 161 ve Çizim 73, 74.

94. Greenhut 2006.

95. Ben-Ami 2007.

96. Elçilerin İşleri 2:44-45'in arka planını anlamak için kaynak oluşturacak, ikinci yıla tarihlenmesi mümkün arkeolojik kalıntıların bir özeti için, bkz. Murphy-O'Connor 1995.

97. Levine 2002: 139.

98. m. Yadaim 1:2.

99. Gibson 2003 b.

100. Babil Talmudu, Şabat 13a.

101. m. Kelim 1:8; Zabim 5:8; Markos 3:3.

102. Smith 2004.

103. Taylor 2006 b; Bagatti et al. 1975.

104. Walaskay 1975: 87-90.

105. Flusser 1988: 575 ve devamı. Ayrıca bkz. Elçilerin İşleri 8:1.

106. Elçilerin İşleri 2:22. McCasland 1957.

107. Gibson 2005.

108. Miqwaot'larla ilgili çalışmalar için: Reich 1991; idem 1988; 1997; 2000; Amit 1996; Galor 2003; Gibson 2005.

109. m. Miqwa'ot 1:1-8. Kurak mevsimlerde içlerinde çok az su olan havuzlar, sarnıçlar, hendekler, oyuklar ve göletler ile bir metreküpten az su barındıran havuzlar pis ve yetersiz olarak görüldüğünden(özellikle şehirlere, köylere ya da yollara yakın yerlerdekiler) arınma için kullanılmıyorlardı. Miqwaotlar'ın geçerliliği Kudüs'teki Yontma Taş Odası'nca sıkça tartışılan bir konuydu: m. Eduyoth 7:4.

110. m. Miqwa'ot 9:2. Avigad 1980: Ill. 175; Galor 2003: 267.

111. Regev 1996.

112. Örneğin: m. Miqwa'ot 2:9-10; 5:6; 6:1, 10:1; cf. Markos 7:4.

113. Berlin 2005: 452, not 92.

114. Din değiştirme için: m. Pesahim 8:8. Schiffman 1982; Samet 1993.

115. Gibson ve Jacobson 1996.

116. m. Tamid 1:1; m. Miqwa'ot 4:5.

117. tosef. Shekalim 1:2. Mazar 2000: 51.

118. Tarımsal arazilerde miqwa'ot'ların kullanımıyla ilgili: m. Temurah 1:4; m. Tohoroth 10:3. Kumran'daki miqwa'otların nasıl muhafaza edildiği ciddi bir problemdir. (Bu konudaki tartışma için: Gibson 2005).

119. Tapınak Dağı'nın kuzeyindeki Birkat Isra'il bu dönemde kullanılmıyordu, daha sonraya aitti (Bkz. Jacobson'ın konuyla ilgili görüşü 1990-91: 37-44). Birket es-Sultan ve Birket Mamila da Orta Çağa aittir. (Levine'in görüşüne karşıt olarak 2002: 214-215).

120. Nehemiah 3:15; Josephus, War V.145; m. Parah 3:2. Gibson 2003 b: 292293.

121. Grenfell ve Hunt 1908; Schneelmelcher 1991: 94-95.

122. Reich 1980: 225-256. Bovon daha yakın bir zamanda (2000) 'havuzun' aşağı inmek ve yukarı çıkmak için kullanılan merdivenleri olan bir vaftiz yeri olduğunu ve bunun MS ikinci ve üçüncü yüzyıllarda suyla vaftiz edilmenin olup olmadığına yönelik tartışmaya yeni bir boyut katabileceğini ileri sürdü.

123. Reich ve Shukrun 2004: 138.

124. Yakın zamanda ortaya atılan (Elitzur 2008) Şiloah Havuzu'nun, şehirdeki diğerleri gibi yüzme havuzu olarak kullanıdığına yönelik görüş temelsizdir. Herod'un saraylarında (örn. Eriha'da) yüzme havuzları olduğu bilinmekle beraber, Kudüs'ün içinde böyle havuzların bulunması pek muhtemel değildir.

125. Bölgede 1865-1967 yılları arasında yapılan kazı çalışmaları için: Jeremias 1969; Duprez 1970; Pierre and Rousée 1981. 1995 yılından bu yana, meslektaşım profesör Claudine Dauphin ile birlikte, White Fathers adına, Fransız Dış İşleri Bakanlığı ve Fransa Kudüs Konsolosluğu korumasında düzenlenen Beytesta Havuzu kazılarının sonuçlarının yayınlanmasına ilişkin uzun vadeli bir projede çalışmaktayım. White fathers kurumuna yardımlarından dolayı müteşekkirim.

126. Pierre ve Rousée 1981; Bahat 1989.

127. Havuzla ilgili sonraki dönemlerde yazılanlar için: Baldi 1982: 455-466.

128. Regev 1996.

129. Poirier 2003.

130. Taş araçlar Büyük Herod döneminden MS birinci yüzyıl ortalarına kadar çok sınırlı olarak kullanıldı. Bundan sonraysa, Kudüs'ün yıkılmasından on ya da yirmi yıl önceye kadar oldukça fazla sayıda taş araç üretildi: Gibson 2003 b: 287-308; cf. Magen 2002.

131. Gibson 2004 a: 164-165; Milikowsky 2000.

132. Carmichael 1963; Winter 1964; age 1974; Brandon 1968; Flusser 1969: 116-132; age 1988: 588-592; Horvath 1969; Burkill 1970; Walaskay

1975; Grant 1977: 156-166; Millar 1990; Sanders 1993: 265-274; Crossan 1996: 82117; Crossan ve Reed 2001: 264-271;

133. Crossan 1996: 117.

134. Schwartz 1992 a: 182-217.

135. Bu aileyle ilgili İbrani kaynaklarındaki göndermeler için: m. Parah 3:5; tos. Yebamoth 1:10.

136. Greenhut 1992; age 2006; Zias 1992; Reich 1992; age 2006; Flusser 1992. Bu bulguların önemiyle ilgili eleştirel görüşler için: Horbury 1994; Evans 2003: 107-108.

137. m. 70'ler Meclisi 7.1. Burkill 1956; Winter 1974: 63-74.

138. Stephen'ın taşlanmasıyla ilgili: Havariler Tarihi 7:58-59; James'in suçlu bulunmasıyla ilgili: Josephus, Antikite XX.200; cf. Havariler Tarihi 12:1-2.

139. Tek bir 70'ler Meclisi mi olduğu, yoksa meclisin Kudüs'te bu adla siyasi ve dini olmak üzere iki ayrı organ olarak mı görev yaptığı kesin olarak bilinmiyor. İkincisi doğruysa, bet din ha-gadol olarak da geçiyor olabilir: Mantel 2007: 22-23.

140. Horvath 1969: 180.

141. Markos 14:54, 66-68; Matta 26:58, 69, 71; Lukas 22:55; Yuhanna 18:15-19.

142. Avigad 1974: 47; Ritmeyer ve Ritmeyer 2004: 48.

143. Talmud Babil Pesahim 57:1; tos. Menahot 13:21.

144. Broshi 1974: Pl. III.

145. Levine 2002: 389-390, not 75.

146. Pilatus'un MÖ 19'da göreve geldiği görüşü için: Schwartz 1992 b: 395-401.

147. Stern 1980: 89, 92; Evans 2003: 45-47.

148. Tiberieum'un deniz feneri olduğu varsayımı için: Alföldy 1999; Roma İmparatorluğu kültü olduğu görüşü için: Taylor 2006 a: 564-575.

149. Havariler Tarihi 23:35. Sezariye'deki valilik binası için: Gleason 1998; Cotton and Eck 2001: 216. Cotton ve Eck valilik binası derken yalnızca valinin resmi rezidansından değil, meydandan kuzeye, şehir duvarından güneye uzanan bütün binalardan söz ediyorlar. Meydan da muhtemelen Pilatus'un yargılamayı gerçekleştirdiği 'büyük stadyum'du. Josephus, Savaş II.172

150. Karşıt görüşler için Patterson 2004 ve Maier 2004.

151. Josephus Antikite'de (XVIII.55) bunları 'askeri bayraklara iliştiril-

miş imparator resimleri' olarak tarif ediyor. Bayrak bölümüyle ilgili ayrıntılı bir çalışma için: Kraeling 1942.

152. Bayrakların Antonia'ya götürüldüğünü düşünen Kraeling'in aksine 1942: 280.

153. Burkill 1970: 327; Crossan 1996: 111.

154. Stern 1980: 89.

155. Benoit 1952; Lémonon 1981: 117-124.

156. Maier 1969; Taylor 2006 a: 575-582.

157. Kaledeki belirgin kulelerden birinin (Davut Kulesi) Hippicus olduğu konusunda herkes hemfikir. Ancak diğer ikisinin yerleriyle ilgili tartışmalar var: Geva 1981; Bahat 1981. Ben bunların kazılarda ortaya çıkarılan Kale avlusunun güneyindeki Phasael ve Eski Şehir'in batı duvarına uzanan Mariamne olduğunu düşünüyorum.

158. Gibson 1987; Netzer 2006: 129-132.

159. Askeri kamp ve burada konuşlanan birlikler için: Dalman 1935: 336-337; Millar 1993: 45; Kokkinos 2007: 285. Garnizonda 500-1000 asker vardı Kraeling1 942: 269.

160. Josephus İlk Duvar'ın Bethso'nun (Tahckeray'in çevirisindeki gibi 'ilerisinde' değil) karşısında olduğunu yazıyor (Bkz. Emerton 1988: 100-101).

161. Yadin 1975: 91; age 1985: 178; Emerton 1988: 94

162. Broshi ve Gibson 1994: 153.

163. Kalenin güneyindeki bina 1917'den önce kışla olarak kullanıyordu, bu tarihten sonraysa polis karakoluna bitişik bir hapishane olarak kullanılmaya başlandı.

164. Conrad Shick 1899'da bu yeraltı yapısının yayımlanmamış bir krokisini yaptı. Krok, Londra'daki Filistin Araştırma Fonu arşivlerinde bulunmaktadır (PEF Arşivleri/Schick/191/1-2).

165. Kloner (2001: 164-165) tünelin Roma dönemi sonları ya da Bizans'tan kalma olduğunu belirtiyor. Ancak içerideki toprak ve molozun o dönemden kalıp kalamdığını bilemeyiz. Herod dönemi Roması da olabilir.

166. Orta Çağ Havuzu için: Boas 2001: 173. Yılan Havuzu'nun yeri için: Broshi 1992; Smith 1907: 114.

167. Broshi ve Gibson 1994.

168. Gabbatha Aramice'dir ve 'yükseklik' anlamına gelen gabbeta kökünden gelir. Dalman 1935: 335. İbranice karşılığı gibath ya da gabath'tır. Savaş'ta (V. 51) geçen Gabath Saul'daki (örn. Gibeah of Saul/Tell el Ful) kullanımı için ve diğer yer isimleri için bknz. Elitzur 2004: 177, 297, 300.

169. Avi-Yonah 1956: 307, ve Harita 10.

170. Yadin 1975: 91.

171. Emerton 1988: 98 Essene Kapısı'nın güneybatıda yer almasıyla ilgili haklı kuşkularını dile getiriyor: "Josephus'un kapıların tamamını yazdığını bilemeyiz, bu tanıma uyan başka bir kapı da olabilir."

172. Bliss and Dickie 1898: 14-16.

173. Magness 1991: 212-213; Weksler-Bdolah 2007.

174. Kapıdan şehre uzanan yolun genişliği, Kudüs'teki diğer Bizans sokakları gibi 5.4 metre idi(Broshi 1977).

175. Pixner et al. 1989: 87; Chen et al 1994: 79.

176. Ayrıca bkz. Wightman'ın konuyla ilgili yorumları (1993: 145).

177. Philo, Hypothetica 11:18; Josephus, Antiquities XV.371-379. Stegemann 1998: 160-161, 267; Taylor 2007: 17.

178. Philo, Prob. 85; Hypothetica 11:1, 5; Josephus, Antikite XVIII.21. Capper (2006:478) Kudüs'teki Essene evinde 100-200 kişinin olduğunu söyledi; ki muhtemeledir.

179. Notley 2006: 368; Yadin 1975: 91; 1985: 182.

180. Essene kışlası teorisinin destekleyenler için bknz. Pixner 1976; 1989; 1992a-b; 1997; 2006; Reisner 1989; 1992a-c. For critics: Emerton 1988: 99; Levine 2002: 333; Notley 2006: 368: "İsa döneminde Kudüs'te olduğu söylenen Essene Kışlası'nın varlığına ilişkin tek bir arkeolojik kanıt bulunmamaktadır. Gibson 2007 b.

181. Lémonon 1981: 124.

182. İsa'nın çarmıha gerilişinin sanatsal yönü ve çivi motifleri için bknz. Hewitt 1932.

183. Hjosephus'un Havariler Tarihi'deki çarmıha gerilmeyle ilgili ek bilgiler için: Cohn ve Gibson 2007: 309-310.

184. m. 70'ler Meclisi 7.1.

185. Aynı şekilde Appian (Bella Civilia I.120) MÖ 71'de, Spartaküs'ün başlattığı köle ayaklanmasından sonra Roma ve Capua arasındaki Via Appia'da altı bin kişinin çarmıha gerildiğini yazıyor.

186. Hengel 1977: 87.

187. Edwards et al. 1986: 1457 ve Resim 2. Roma İmparatorluğunda' üç çeşit kırbaç vardı ancak bunların şiddet derecesi bilinmiyor: Sherwin-White 1963: 27; Walaskay 1975: 90-91.

188. Roma'da, Santa Croce'deki yafta için bkz: Thiede ve D'Ancona 2000. Bu yazarların söylediğinin aksine yafta büyük olasılıkla Orta Çağda

yapılmış ve sahte. Ölümünden kısa bir süre önce Thide'ye söylediğim gibi yaftanın kesin tarihinin saptanması için radyokarbon testi gerekiyor.

189. Tzaferis 1970; age 2006;

190. Çivi üçgen şeklindeydi ve başı yuvarlaktı, sivri tarafına doğru inceliyordu. Haas'ın yazdığı rapora göre(1970: 58) 17-18 cm uzunluğundaydı, ancak hesaplamada bir yanlışlık olmuş olmalı. Çünkü Haas'ın arşiv raporunda çivinin 12 cm olduğu yazıyor(IAA Arşivleri: A-167/1968 kazı dosyası). İsrail Eski Eserler Bölümünün baş küratörü L.Y. Rahmani tarafından 8 Mart 1976'da yazılan bir mektupta çivinin 10.9 cm olduğu belirtiliyor: "kavisli kısma kadar 99 mm, baş kısmına ek olarak 12 mm." Ancak Rahmani baş kısmının uzunluğunu dahil etmiyordu muhtemelen. Çiviyi 1980lerin başında tekrar ölçen J. Zias, bütünün 11.5 cm olduğunu söyledi (Zias ve Sekeles 1985: 23); uzunluktaki bu küçük azalma çivinin üstündeki pas tabakasının temizlenmesinden kaynaklanmış olabilir.

191. Hewitt, 35 yıl sonra 'Çarmıha gerilen bir insanın vücudunun kirişe çivilendiğiyle ilgili çok az kanıt var" diye yazıyor ve buluşu çürütüyordu (1932: 45).

192. Bu mezarı yıkılmaktan kurtarma çabaları boşa gitti. Oysa buranın Tapınak ustalarından Simun'un mezarı olduğunu düşünen bazı Yahudiler ve çarmıha gerilmeyle ilgili kalıntılar bulunduğunu düşünen Hristiyanlar da buranın korunmasından yanaydılar.

193. Yahudiler ölülerini gömmeden önce yağlar ve güzel kokular sürerlerdi: Markos 16:1.

194. Tuhaf bir biçimde kemik haznelerinden birinde insan kemikleri haricinde bir köpeğin, bir başkasında ise iki kuzunun kemikleri vardı.

195. Zias ve Sekeles 1985; Zias ve Charlesworth 1992: 280.

196. Naveh 1970: 35.

197. Yadin 1973. Antropolog Haas, çarmıha geriliş adamın kemiklerinin ince ve narin olmasından yola çıkarak adamın bedensel güç gerektiren bir işte çalışmadığı sonucuna vardı (IAA Arşivleri: A-167/1968 kazı dosyası).

198. Çarmıha gererken kullanılan çivilerin epilepsi hastalarına ve vücudunda şişlik olanlarla bir hayvan tarafından sokulanlara(m. Şabat 6:10). iyi geldiği düşünülüyordu (Yaşlı Pliny, Hist. Nat. XXVIII.36). Eriha'daki birinci yüzyıl mezarlarında da çiviler bulundu: Hachlili and Killebrew 1999: 169.

199. Haas 1970; Zias ve Charlesworth 1992: 280. Ayrıca bkz. Møller-Christensen'nin çarmıha gerilmiş adamın pozisyonunu canlandırma

girişimi(1976), çivinin 17-18 santim olduğunu düşünerek hata yapması dolayısıyla boşa çıktı (Bkz., not 9); ve Haas'ın iki topuk kemiğinin çiviyle birbirlerine bağlandığı varsayımından hareket eden Kuhn da canlandırmasını buna dayandırdı (1979).

200. Profesör Israel Hershkovitz Ras el-Masaref'te bulunan çarmıha gerilmiş adam hakkında yeni bir araştırma yürütüyor. 10 Şubat 2008'te bana yolladığı e-postada şöyle yazıyordu: "İskelet kalıntılarına bakılarak altı farklı pozisyon önerildi. İlk üçünü topuk kemiği(sağ/sol) konusunda birçok hata yapmış olan Haas, dördüncüsünü Møller-Christensen; beşincisini Zias ve Sekeles; altıncısını ise (isimden yola çıkan) Yadin ortaya attı. Bunların tümü spekülasyondur, yanlış temellere dayanmaktadır ve doğruluğu kanıtlanmamıştır."

201. Çivilenmiş topuk kemiği dışındaki kemiklerin hepsi ve diğer bulgular, dört hafta sonra antropolojik inceleme tamamlandığında dini otoritelere teslim edildi(Kavod ha-Met, Hevrat Kadisha'daki Menashe Ichler'e). Bkz. Haas 1970: 39.

202. Kırbaçlama kan dolaşımına zarar verebilir; ancak İsa'yı neyin zayıf düşürdüğü bilinmiyor. Bknz. Edwards et al. 1986.

203. Eusebius M.S. dördüncü yüzyılda, erkeklerin zaman zaman çarmıha baş aşağı gerildiklerini anlatıyor. Çarmıha germe, Hristiyanlıktaki yeri nedeniyle 4. yüzyılda İmparator Konstantine tarafından yasaklandı. (Hist. Eccles. VIII.8)

204. Yaşlı Pliny (Hist. Nat. XXVIII.4) çarmıha germede kullanılan halatlardan söz ediyor. Ayrıca bkz. Zugibe 1989.

205. Hewitt 1932: 43-44.

206. Markos 15:22-41; Matta 27:33-55; Luka 23:33-49; Yuhanna 19:17-37; Peter İncili 4:10-6:22: Schneemelcher 1991, I: 223.

207. Grant 1977: 166; Vermes 1987; age 2001: 258-259; Meier 1990.

208. Gibson 2003a: 30.

209. Mark 15:22; Matthew 27:33; John 19:17; Luke 23:33.

210. Gibson ve Taylor 1994: 57.

211. Schneemelcher 1991: 224.

212. Taylor 1998: 191; Biddle 1999: 62-63.

213. Avigad 1980: 69.

214. Parrot 1957 a: 19-23; Avi-Yonah 1968; Wightman 1993: 181-184. Bazı uzmanlar İkinci Duvar'ın güney ucunun Hezekiah Havuzu'nun doğu duvarıyla paralel olduğunu öne sürmüşlerdir (örn. Bahat 1990: 35), bu,

Gennath Kapısı'nın daha batıda olduğu anlamına gelir. Ancak Yahudiler şehrin içine bahçe yapılmasına karşı olduklarından, bu pek de olası değildir. Bunun tek istisnası Herod'un sarayının içindeki taraçalı bahçelerdir.

215. Dalman 1935: 345; Gibson ve Taylor 1994: 52.

216. Taylor 1998. Golgota'nın Zeytin Dağı'nda olduğuna yönelik alternatif bir görüş için: Kokkinos 1980.

217. Economopoulos 1971; Gibson ve Taylor 1994: 74.

218. Schneemelcher 1991: 224.

219. Matta 27:29; Markos 15:17; Yuhanna 19:2.

220. İsa'nın nasıl öldüğünü açıklığa kavuşturmaya çalışan araştırmacılar gereksiz bir şekilde Torino kefeninin orijinalliğine inanmaktadırlar (örn. Brenner 2005; Rehman 2005, mantıklı bir eleştiri için bknz. Saliba 2006). Daha önceki düşünceler için (örn. Edwards et al. 1986), Zias ve Charlesworth bunu belirtmişlerdir (1992: 281), ancak görüşleri dikkate alınmamıştır.

221. İsa'nın sempatizanları için bkz. Flusser 1988: 578.

222. Markos 15:21; cf. Matta 27:32; Luka 23:26. Evans 2003: 94-96.

223. Konuya açıklık getirmek açısından Deuteronomy'nin canlı canlı çarmıha gerilmekten söz etmediğini vurgulamakta yarar var (21:23). İdam edilen kişi öldükten sonra bir ağaca asılıyor ve hava kararana kadar orada tutuluyordu (karşılaştırma için Joshua 8:29; 10:26-27). Ayrıca bkz. Crossan 1996: 163-164.

224. Hengel 1977: 10.

225. Zeytin Dağı'ndaki çarmıha gerilme için: Kokkinos 1980; Tabor 2006: 226227; Hinnom Vadisi'ndeki Cehennem Kayası için: Haupt 1920.

226. Matta 27:57-60; Markos 15:42-46; Luka 23:50-56; Yuhanna 19:38-42; ayrıca Havariler Tarihi 13:29, ve Peter İncil'i 2:3-13:56.

227. Broshiet al. 1983: 29-32.

228. Luka'da (23:51) buradan 'Yahudiler şehri' olarak söz ediliyor. Arimatya Rouma ya da Arima oalrak da biliniyor. git is described as "a city of the Jews." Eusebius burayı 'İnciller'e göre Yusuf'un doğduğu yer' olarak tasvir ediyor (Freeman-Grenville, Chapman and Taylor 2003: 26, 81; cf. Negev and Gibson 2001: 427: "Ramah"). Arimatyalı Yusuf adı, on üçüncü yüzyıldan kalma bir Orta Çağ efsanesinde de geçiyor. Burada Yusuf, Kutsal Kâse'yi İngiltere'ye götüren ve burada Glastonbury Kilisesi'ni kuran kişi olarak anlatılıyor. Schneelmelcher 1991: 223.

229. Ayrıca bknz. Havariler Tarihi 13:29 Deuteronomy'deki pasajın de-

vamı, İsa'nın, düşmanları tarafından çarmıhtan indirilip gömülmesine gönderme yapılıyor.

230. Flusser 1969: 119.

231. Ölmüş bir insanın çukura atılması Yahudilerce lanet olarak görülürdü: Lieberman 1965: 515; Kloner ve Zissu 2007: 98. Ancak Kudüs'ün kuzeyindeki Tell el-Ful'da bir sarnıçta içinde bebek kemikleri bulunana M.S. birinci yüzyıldan kalma bir kavanoz bulundu. (cf. m. Oholoth 16:5).

232. Magness 2007 a: 5*.

233. Bu argüman sadece Magness (2007 a: 5*) tarafından değil, Kloner ve Zissu tarafından da dile getirildi(2007: 95). Ancak (Beyt Safafa mezarlığı dışında) elimizdeki arkeolojik bulgular son derece yetersiz: Sion Dağı'nın batısında keşfedilen kime ait olduğu belirsiz birkaç kemik haznesi ve Zeytin Dağı'daki Dominus Flevit'te bulunan birkaç kayaya oyulmuş mezar.

234. Zissu 1998. K.D. Politis, Ölü Deniz'in doğu kıyısındaki Kirbet Kazane'de ikinci yüzyıldan kalma 3500 mezarlı çok büyük bir Nabatean mezarlığını inceledi. (Politis; Negev and Gibson 2001: 419: "Qazone").

235. Yapı(1000. Mezar) boyutlarından dolayı arkeologlar Broshi ve Eshel (2003) tarafından Ölü Deniz Tarikatı'nın denetçisi olarak adlandırıldı. ancak ben bunun yanlış olduğunu düşünüyorum.

236. Safrai (1976: 784-785) Semahoth'taki 'üç gün' yazısının bazı baskılarda yanlış olarak 'otuz gün' diye verildiğini belirtiyor. (cf. Tal. Bab., mas. Şabat 18). Ayrıca bkz. Kraemer 2000: 21; Hachlili 2005: 482.

237. Tabitha'nın bedeninin Yafa'da yıkanması için bkz. Havariler Tarihi 9:37.

238. Kraemer'e göre (2000: 32, 34) ölü yemekleri mezarda değil kişinin ölümünden bir yıl sonra ailesinin evinde yenirdi. Bknz. Kloner ve Zissu 2007: 124.

239. Hachlili 2005: 480.

240. Mas. Semahoth 12:4-5; cf. Hachlili 2005: 482. Ayrıca bknz. Mas. Semahoth: 2-5; Tal. Bab., Shabbat; 151a-b, kefenleme için.

241. Wilson 1978; age 1986; 1991.

242. Avni ve Greenhut 1994. Bu etkileyici mezarlıkla ilgili yeni bir çalışma yapıldı(2007, Bar İlan Üniversitesi'nden Boaz Zissu, benim ve Mareike Grosser'in katkılarıyla).

243. Kumaş parçası Paris'teki Louvre Müzesi'nde bulunuyor; ancak tam olarak incelenmiş olduğunu düşünmüyorum. "Kral Mezarları"nda bulunanların bir özeti için: Kloner ve Zissu 2007: 234. Jason'ın mezarındaki kumaş parçaları için: Rahmani 1967: 93-94.

244. Matta 8:22 ve Luka 9:60 muhtemelen kemik toplama(Ossilegium) ritüeline gönderme yapıyorlar: McCane 1990. Bu ritüele dair bilgi için: Kraemer 2000: 22; Hachlili 2005: 483-484.

245. Kemik Hazneleri ile ilgili olarak bkz. Meyers 1971; Rahmani 1994; Hachlili 2005:94 ff.; Magness 2005; age 2007 b.

246. Radyokarbon analizi sonuçları: 2025 +/- 28 yıl önce; bir sigma: 50 BCE -16 CE ve iki sigma: 95 BCE – 53 CE.

247. Eriha'daki kefen parçasıyla ilgili olarak: Hachlili ve Killebrew 1999: 169. Kazone kefenleriyle ilgili olarak bkz. Negev ve Gibson'daki Politis'in raporu. 2001: 419: "Qazone."

248. Kraemer 2000: 78.

249. Kefen Mezarı'nın bilimsel analizi Kudüs'teki İbrani Üniversitesi'nin Hadssah Tıp biriminde Chuck Greenblatt yönetiminde yapıldı. Çalışanların adları şöyleydi: H. D. Donoghue, I. Findlay, A. Gorski, A. Lahti, C. Matheson, E. Nuorala, M. Spigelman ve K. Vernon; hepsine minnettarım.

250. Mezarın keşfine yol açan olaylar için: Parrot 1957 a: 59-65. Protestanların "Kutsal Kabir'i aramalarını sonlandıran Mezar Bahçesi için: Kochav 1995.

251. Franklin'e göre (1911: 88): "Bölgede birçok mezar vardı ve başından sonuna değin bulunduğum kazılar esnasında, çıkarılan kemiklerden bazılarının atıldığını gördüm. Yakınlardaki mezarlarda üç tane düz mezar taşı vardı; bunlardan ikisi Yunanca yazılar içeriyordu. Biri Nonus'a, öteki Onesimus'a ithaf edilmişti: 'Diriliş kilisesinin papazları İsa'nın yanında yatıyorlar.' Bu taşlar şu anda St. Stephen Kilisesi'nin bitişiğinde bulunuyor [Bugünkü incil Okulu'nun zemini; S.G.) ve katolik hacılara gösteriliyor. Ancak burası onların asıl bulunduğu yer değil."

252. Barkay 1986; age 2006. Mezarın önemiyle ilgili alternatif bir yorum için: Walker 1999: 109-170.

253. Kilise bölgesinin Roma döneminin sonlarındaki değişimi için: For the Gibson ve Taylor 1994: 65-71.

254. Taylor 1998: 189.

255. Hunt 1984: 8.

256. Kilise'deki arkeolojik kalıntılar için: Parrot 1957 a; Coüasnon 1974; Corbo 1981; 1988; Gibson ve Taylor 1994; Ousterhout 2003.

257. Clermont-Ganneau 1877; Vincent ve Abel 1914:192-193.

258. Eliav 2004.

259. Kudüs'teki mezarlarla ilgili on dokuzuncu yüzyıldan beri çalışma-

lar yapılıyor. Yakın zamanda kapsamlı bir külliyat yayımlandı: Bkz. Amos Kloner ve Boaz Zissu (2007).

260. Kloner 2005: 275; cf. Biddle 1999: 55.

261. Markos 15:46; Matta 27:60; 28:2; Luka 24:2; Yuhanna 20:1.

262. Vincent ve Abel 1914: 89-96, Resim. 53; Parrot 1957 a: Resim. ix.

263. Kloner 1997.

264. Schneelmelcher 1991: 224.

265. Josephus, Antikite. XX.95-96. Pausanius (VIII.16:5) de Helena'nın Mezarı'nın muhteşem olduğundan, ancak asıl etkileyici olanın piramitler değil, kapının kapanmasını sağlayan mekanizma olduğunu yazıyor(Stern 1980: 196).

266. Alexander Jannaeus ve John Hyrcanus anıtlarıyla ilgili olarak: Josephus, Savaş V.304; Başrahip Ananuss'la ilgili olarak Josephus, Savaş V.506.

267. Sözsel kaynakların kullanımı ve bunun tarihçiliği nasıl etkilediğiyle ilgili: Thompson 1988.

268. Roma'daki ölü gömme geleneği ve toplumsal hiyerarşi için bknz: Fedak 1990; Cormack 1997; Toynbee 1996; Davies 2004.

269. Kadın tanıklarla ilgili olarak: Setzer 1997

270. Schonfield 1967: 163 ff.; idem 1974.

271. Farrar 1879; Crossan 1996. Arkeolojik bulguların dini yorumu için bknz. Kelso 1969. Otuz yıldan uzun bir süre önce yazılmış olsalar da aşağıdaki kitapların okunmasını tavsiye ederim: Wilkinson 1978; Finegan 1978. İsa ve arkeolojiyle ilgili modern bir makaleler derlemesi için bknz. Charlesworth 2006. Bkz. Reed 2007.

272. Gibson 2004 a.

273. Jeremias 1969: 58 ff.

274. Sanders 1993: 269.

275. Carmichael 1963; Brandon 1968: 175-176.

276. Talpiot Mezarı'nın İsa'nın ailesine ait olup olmadığıyla ilgili bir çok kitap yazıldı. Bunlardan ilki, Ray Bruce'un 1996'daki televizyon programından sonra (CTVC) yayımlanan Tabor'un eseriydi (2006: 22-33). Jacobovici ve Pellegrino da "İsa'nın Kayıp Mezarı" filmiyle eş zamanlı yayımlanan bir kitap yazdılar (2007). Bknz. Habermas (2007).

277. Mezarın yerini gösteren harita için: Kloner 2000 a: 136. Mezarda bulunanların özeti için: Kloner ve Zissu 2007: 342-343 ve mezarın ön yüzü için: Resim 237.

278. Gath mezarla ilgili yalnızca İbranice kısa bir rapor yazdı. Gath 1981. Gath tarafından yazılan bu rapor ve diğer kayıtlar Kudüs'teki Rockefeller Müzesi'nde bulunan İsrail Eski Eserler Bölümü'ndedir. Onları incelememde yardımcı olan Aryeh Rochman'a teşekkür ederim.

279. Mezarla ilgili bilgi için: Kloner 1996.

280. Bu ve 20 metre ötesindeki başka bir mezarla ilgili arşiv kayıtları ve mektuplar için IAA arşivi/ peh/J-M/ bet/8/X.

281. Benzerleri için: Hachlili 2005: 43-54; Gibson 2006; Kloner ve Zissu 2007: Resim 9.

282. Beyt Shemesh Kayıt No. 501-508/1980.

283. Haznenin tasviri ve yapılan çalışmalar için: Shanks ve Witherington 2003. James haznesi hakkındaki yazım için bkz: Gibson 2004.

284. Rahmani 1994: Nos. 701-706. Benzer okumalar için: Kloner 1996: Nos. 1-6.

285. Pfann 2006: 130-131.

286. Tabor 2006: 22-33; Jacobovici ve Pellegrino 2007.

287. Feuerverger 2008.

288. Bovon 2002.

TEŞEKKÜR

Bu kitabı yayıma hazırarken beni yüreklendiren ve destekleyen arkadaşlarım ve meslektaşlarım Claudine Dauphin, Boaz Zissu, Amos Kloner, James Tabor, Sheila Bishop, Joan Taylor, Rafi Lewis, Nikos Kokkinos, Yehiel Zelinger, James Charlesworth, Claire Pfann, Stephen Pfann, Joe Zias, Leah Di Segni, Ronny Reich, Herb Krosney, Maayan Yatras, Eilat Mazar, Zvi Greenhut, Hillel Geva, Zeev Weiss, Alexander Shick, Chuck Greenblatt ve Mark Spigelman'a minnettarım.

Bölümlerin başındaki İncil alıntıları Yeniden Gözden Geçirilmiş Standart Baskı'dandır. Kitaptaki haritaları Vered Shatil hazırlardı. Çizimler Fadi Amirah, Leen Ritmeyer, Uwe Beer ve Joan Taylor tarafından yapıldı. Fotoğrafları Gabi Laron, Duby Tal, Zeev Radovan, Joe Zias, Sandu Mendrea, James Tabor, Jim Haberman ve Daniel çekti. Arşivlerinden yaralanmama izin verdikleri için İsrail Eski Eserler Bölümünün arşiv departmanında çalışan Aryeh Rochman ve Sylvia Krapiwko'ya teşekkür ederim.

Arkeolog asistanım Mareike Grosser'e araştırmalar ve kaynak taramalardaki yardımlarından ötürü teşekkür ederim.

Mümessilim Jonathan Harris'e, Londra'daki Luxton-Harris Ajansı'na, HarperCollins'teki editörüm Gideon Weil'e bu kitabın yayıma hazırlanmasındaki katkılarından ötürü sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Çalışmalarının meyvelerinden yararlanmama izin veren bütün meslektaşlarıma teşekkür ederim -onların emeği olmadan bu kitap yazılamazdı. Kitaptaki -özellikle radikal- yorumlar ve hataların hepsi bana aittir.

KAYNAKÇA

Abel, F.-M. 1913. Mélange I, exploration de la vallée du Jourdain. *Revue Biblique* 10: 218-245.

Achtemeier, P. J. 1975. The Lucan Perspective on the Miracles of Jesus: A Preliminary Sketch. *Journal of Biblical Literature* 94 (4): 547-562.

Alföldy, G. 1999. Pontus Pilatus und das Tiberieum von Caesarea Maritima. *Scripta Classica Israelitica* 18: 85-108.

Amit, D. 1996. *Ritual Pools From the Second Temple Period in the Hebron Hills*. Unpublished M.A. Thesis, Hebrew University, Jerusalem (Hebrew).

Anderson, P. N. 2006. Aspects of Historicity in the Gospel of John: Implications for Investigations of Jesus and Archaeology. Pp. 587-618 in J. H. Charlesworth (ed.), *Jesus and Archaeology*. Grand Rapids and Cambridge.

Avigad, N. 1967. Jewish Rock-Cut Tombs in Jerusalem and in the Judean Hill-Country. *Eretz-Israel (E. L. Sukenik Memorial Volume)* 8: 119-142 (Hebrew).

Avigad, N. 1974. Excavations in the Jewish Quarter of the Old City, 1969-1971. Pp. 41-51 in Y. Yadin (ed.), *Jerusalem Revealed: Archaeology in the Holy City 1968-1974*. Jerusalem.

Avigad, N. 1980. *Discovering Jerusalem*. Nashville.

Avi-Yonah, M. 1968. The Third and Second Walls of Jerusalem. *Israel Exploration Journal* 18: 98-125.

Avi-Yonah, M. 1956. Jerusalem in the Time of the Second Temple: Archaeology and Topography. Pp. 305-319 in *Sepher Yerushalyim*. Vol. 1. Jerusalem and Tel Aviv (Hebrew).

Avi-Yonah, M., and Gibson, S. 2007. Archelais. *Encyclopaedia Judaica*. Second Edition. 2: 397. Detroit.

Avni, G., and Greenhut, Z. 1994. Akeldama. Resting Place of the Rich and Famous. *Biblical Archaeology Review* 20 (6): 36-46.

Baedeker, K. 1876. Jerusalem and its surroundings. Handbook for travelers. Freiburg im Breisgau and Jerusalem.

Bagatti, B. 1969. *Excavations in Nazareth.* Jerusalem.

Bagatti, B., Piccirillo, M., and Prodomo, A. 1975. New Discoveries at the Tomb of the Virgin Mary in Gethsemane. Jerusalem.

Bahat, D. 1981. David's Tower and its Name in Second Temple Times. *Eretz-Israel* 15: 396-400 (Hebrew).

Bahat, D. 1986. Does the Holy Sepulchre Church Mark the Burial of Jesus? *Biblical Archaeology Review* 12 (3): 26-45.

Bahat, D. 1989. The Fuller's Field and the Conduit of the Upper Pool. *Eretz Israel (Yadin Volume)* 20: 253-255.

Bahat, D., 1990. The Illustrated Atlas of Jerusalem. New York.

Bahat, D. 2006 a. Jesus and the Herodian Temple Mount. Pp. 300-308 in J. H. Charlesworth (ed.), *Jesus and Archaeology.* Grand Rapids and Cambridge.

Bahat, D. 2006 b. Holy Sepulchre Church—Jesus' Tomb. Pp. 176-195 in H. Shanks (ed.), *Where Christianity was Born.* Washington.

Bahat, D., and Rubinstein, C. T. 1990. *The Illustrated Atlas of Jerusalem.* New York.

Baldi, P. D. 1982. Piscina Probatica. Pp. 455-466 in P. D. Baldi (ed.), *Enchiridion Locorum Sanctorum: Documenta S. Evangelii Loca Respicientia.* Jerusalem.

Barkay, G. 1986. The Garden Tomb. Was Jesus Buried Here? *Biblical Archaeology Review* 12 (2): 40-57.

Barkay, G. 2006. The Garden Tomb—It Isn't. Pp. 196-211 in H. Shanks (ed.), *Where Christianity was Born.* Washington.

Barnett, P. W. 1981. The Jewish Sign Prophets—A. D. 30-70. Their Intentions and Origin. *New Testament Studies* 27: 679-697.

Barrick, W. B. 1977. The Rich Man from Arimathea (Matt 27:57-60) and 1Qİsaa. *Journal of Biblical Literature* 96 (2): 235-239.

Barth, K. 1933. The Resurrection of the Dead. New York.

Barton, G. A. 1922. On the Trial of Jesus before the 70'ler Meclisi. *Journal of Biblical Literature* 41 (3/4): 205-211.

Baumgarten, J. M. 1972. Does *tlh* in the Temple Scroll Refer to Crucifixion? *Journal of Biblical Literature* 91 (4): 472-481.

Beauvery, R. 1957. La Route Romaine de Jérusalem a Jéricho. *Revue Biblique* 64: 77-101.

Ben Ami, D., and Chachnowetz, Y. 2007. An Architectural Complex of the Late Second Temple Period—one of the Adiabene Palaces? Pp. 19-24 in

J. Patrich and D. Amit (eds.), New Studies in the Archaeology of Jerusalem and its Region. Collected Papers. Jerusalem 2007 (Hebrew).

Ben-Dov, M. 1982. In the Shadow of the Temple. The Discovery of Ancient Jerusalem, Jerusalem.

Ben-Dov, M. 2002. *Historical Atlas of Jerusalem.* New York and London.

Benoit, P. 1952. Prétoire, Lithostroton et Gabbatha. *Revue Biblique* 59: 531-550.

Berlin, A. 2005. Jewish Life Before the Revolt: The Archaeological Evidence. *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period* 36 (4): 417-470.

Bernardin, J. B. 1940. The Resurrection of Lazarus. *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 57 (3): 262-290.

Betz, H. D. 1971. The Cleansing of the Ten Lepers (Luke 17:11-19). *Journal of Biblical Literature* 90 (3): 314-328.

Bickerman, E. J. 1947. The Warning Inscriptions of Herod's Temple. *The Jewish Quarterly Review* 37 (4): 387-405.

Biddle, M. 1991. Jerusalem: The Tomb of Christ. *Current Archaeology* 123 (XI, 3): 107-112.

Biddle, M. 1999. *The Tomb of Christ.* Stroud.

Bliss, F.J., and Dickie, A.C., 1898. *Excavations in Jerusalem 1894-1897*. London.

Boas, A. J., 2001. *Jerusalem in the Time of the Crusades*. London and New York.

Boismard, M.-E. 1999. Bethzatha ou Siloé? *Revue Biblique* 106 (2): 206-218.

Borg, M. J., and Crossan, J. D. 2006. The Last Week. A Day-by-Day Account of Jesus's Final Week in Jerusalem. San Francisco.

Bovon, F. 2000. Fragment Oxyrhynchus 840, Fragment of a Lost Gospel, Witness of an Early Christian Controversy over Purity. *Journal of Biblical Literature* 119 (4): 705-728.

Bovon, F. 2002. Mary Magdalene in the Havariler Tarihi of Philip. Pp. 75-89 in *Which Mary? The Marys of Early Christian Tradition*, edited by F. Stanley Jones. Society of Biblical Literature.

Bovon, F. 2006. *The Last Days of Jesus.* Louisville.

Brandon, S. G. F. 1968. The Trial of Jesus of Nazareth. London.

Branham, J. R. 2006. Penetrating the Sacred: Breaches and Barriers in

the Jerusalem Temple. Pp. 6-24 in S. E. J. Gerstel (ed.), *Architectural, Art, Historical, Liturgical, and Theological Perspectives on Religious Screens, East and West.* Harvard.

Brenner, B. 2005. Did Jesus Christ Die of Pulmonary Embolism? *Journal of Thrombosis and Haemostasis* 3: 2130-2131.

Broshi, M.1974. Excavations in the House of Caiaphas, Mount Zion. Pp. 57-60 in Y. Yadin (ed.), *Jerusalem Revealed: Archaeology in the Holy City 1968-1974.* Jerusalem.

Broshi, M., 1977. Standards of Street Widths in the Roman-Byzantine Period. *IEJ* 27: 232-235.

Broshi, M. 1992. The Serpent's Pool and Herod's Monument: A Reconsideration. *Maarav* 8: 213-222.

Broshi, M., Barkay, G., and Gibson, S. 1983. Two Iron Age Tombs below the Western City Wall, Jerusalem and the Talmudic Law of Purity. *Cathedra* 28: 17-32 (Hebrew).

Broshi, M., and Eshel, H. 2003. Whose Bones? New Qumran Excavation, New Debates. *Biblical Archaeology Review* 29: 26-33, 71.

Broshi, M. and Gibson, S., 1994. Excavations along the Western and Southern Walls of the Old City of Jerusalem. Pp. 147-155 in H. Geva (ed.) *Ancient Jerusalem Revealed.* Jerusalem.

Brown, R. E. 1971. The Gospel according to John. London.

Brown, R. E. 1994. The Death of the Messiah: From Gethsemane to the Grave. A Commentary on the Passion Narratives in the Four Gospels. London.

Bultmann, R. K. 1934. *Jesus and the World.* New York.

Bultman, R. 1971. *The Gospel of John.* Oxford.

Burkett, D. 1994. Two Accounts of Lazarus' Resurrection in John 11. *Novum Testamentum* 36 (3): 209-232.

Burkill, T. A. 1956. The Competence of the 70'ler Meclisi. *Vigiliae Christianae* 10 (2): 80-96.

Burkill, T. A. 1958. The Trial of Jesus. *Vigiliae Christianae* 12 (1): 1-18.

Burkill, T. A. 1970. The Condemnation of Jesus: A Critique of Sherwin-White's Thesis. *Novum Testamentum* 12 (4): 321-342.

Capper, B. J., 2006. Essene Community Houses and Jesus' Early Community. Pp. 472-502 in J. H. Charlesworth (ed.), *Jesus and Archaeology.* Grand Rapids.

Carmichael, J. 1963. The Death of Jesus. A New Solution to the Historical Puzzle of the Gospels. Harmondsworth.

Casey, M. 1998. Aramaic Sources of Mark's Gospel. Cambridge.

Charlesworth, J. H. 1988. Jesus within Judaism. New Light from Exiting Archaeological Discoveries. New York.

Charlesworth, J. H. 1992. *Jesus and the Dead Sea Scrolls.* New York.

Charlesworth, J. H. 2002. Can One Recover Aramaic Sources Behind Mark's Gospel? *Review of Rabbinic Judaism. Ancient, Medieval, and Modern* 5 (2): 249-258.

Charlesworth, J. H. 2003. Jesus Research and Near Eastern Archaeology: Refl ections on Recent Developments. Pp. 37-70 in D. E. Aune, T. Seland, and J. H. Ulrichsen (eds.), *Neotestamentica et Philonica. Studies in Honor of Peder Borgen.* Eiden and Boston.

Charlesworth, J. H. (ed.). 2006. *Jesus and Archaeology.* Grand Rapids and Cambridge.

Chen, D., Margalit, S., and Pixner, B., 1994. Mount Zion: Discovery of Iron Age Fortifications Below the Gate of the Essenes. Pp. 76-81 in H. Geva (ed.) *Ancient Jerusalem Revealed.* Jerusalem.

Chilton, B. D. 2000. Rabbi Jesus: An Intimate Biography. New York.

Chilton, B. 2002. Maurice Casey's Aramaic Sources of Mark's Gospel. *Review of Rabbinic Judaism. Ancient, Medieval, and Modern* 5 (2): 259-262.

Clark-Soles, J. 2006. Death and the Afterlife in the New Testament. New York and London.

Clermont-Ganneau, C. 1871. Discovery of a Tablet from Herod's Temple. *Palestine Exploration Fund Quarterly Statement* 3: 132-133.

Clermont-Ganneau, C. 1877. L'authenticité du Saint-Sépulcre et le Tombeau de Yusuf d'Arimathie. Paris.

Cline, E. H. 2004. Jerusalem Besieged. From Ancient Canaan to Modern Israel. Ann Arbor.

Coakley, J. F. 1988. The Anointing at Beytesta and the Priority of John. *Journal of Biblical Literature* 107 (2): 241-256.

Cohn, H. H., and Gibson, S. 2007. Crucifixion. *Encyclopaedia Judaica.* Second Edition. 5: 309-310. Detroit.

Comay, J. 1975. The Temple of Jerusalem With the History of the Temple Mount. London.

Cooper, J. W. 1989. Body, Soul & Life Everlasting. Biblical Anthropology and the Monism—Dualism Debate. Leicester.

Corbo, V. C. 1981. Il Santo Sepolchro Di Gerusalemme. Jerusalem.

Corbo, V. C. 1988. Il Santo Sepolcro di Gerusalemme. Nova at Vetera. *Liber Annus* 38: 391-422.

Cormack, S. 1997. Funerary Monuments and Mortuary Practice in Roman Asia Minor. Pp. 137-156 in S. E. Alcock (ed.), *The Early Roman Empire in the East*. Oxford.

Cotton, H. M, and Eck, W. 2001. Governors and Their Personnel on Latin Inscriptions from Caesarea Maritima. *The Israel Academy of Sciences and Humanitis Proceedings* 7 (7): 215-240.

Coüasnon, C. 1974. The Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem. London.

Crossan, J. D. 1991. The Historical Jesus. The Life of a Mediterranean Jewish Peasant. Edinburh.

Crossan, J. D. 1996. Who Killed Jesus? Exposing the Roots of Anti-Semitism in the Gospel Story of the Death of Jesus. New York.

Crossan, J. D., and Reed, J. L. 2001. Excavating Jesus. Beneath the Stones, Behind the Texts. New York.

Dalman, G. 1912. The Search for the Temple Treasure at Jerusalem. *Palestine Exploration Fund Quarterly Statement* January: 35-39.

Dalman, G. 1935. *Sacred Sites and Ways*. London.

Danby, H. 1933. The Mishnah Translated from the Hebrew with Introduction and Brief Explanatory Notes. Oxford.

Davies, J. E. 2004. Death and the Emperor: Roman Imperial Funerary Monuments from Augustus to Marcus Aurelius. Austin.

Davies, R. 1999. The Lazarus Syndrome. Burial Alive and Other Horrors of the Undead. London.

Demsky, A. 1986. When the Priests Trumpeted the Onset of the Sabbath. A Monumental Hebrew Inscription from the Ancient Temple Mount Recalls the Sacred Signal. *Biblical Archaeology Review* 12 (6): 50-52, 72-73.

Depuydt, L. 2002. The Date of Death of Jesus of Nazareth. *Journal of the American Oriental Society* 122 (3): 466-480.

Dharmendra, R. 1947. Leprosy in Ancient Indian Medicine. *International Journal of Leprosy* 15: 424-430.

Dorsey, D. A. 1991. *The Roads and Highways of Ancient Israel*. Baltimore and London.

Dudley, M., and Rowell, G. 1993. The Oil of Gladness: Anointing in the Christian Tradition. London.

Duprez, A. 1970. Jésus et les Dieux Guérisseurs. *A Propos de Jean V.* Paris.

Dzierzykray-Rogalski, T. 1980. Paleopathology of the Ptolemaic inhabitants of Dakhle Oasis (Egypt). *Journal of Human Evolution* 9: 71-74.

Economopoulos, A. 1971. Archaeological Findings in the Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem. IAA Archives.

Edwards, W. D., Gabel W. J., and Hosmer, F. E. 1986. On the Physical Death of Jesus Christ. *Journal of the American Medical Association* 255 (11): 1455-1464.

Eliav, Y. Z. 2004. The Tomb of James, Brother of Jesus, As Locus Memoriae. *Harvard Theological Review* 97 (1): 33-59.

Eliav, Y. Z. 2005. God's Mountain. The Temple Mount in Time, Place and Memory. Baltimore.

Elitzur, Y. 2004. Ancient Place Names in the Holy Land. Preservation and History. Jerusalem and Winona Lake.

Elitzur, Y. 2008. The Şiloah Pool—'Solomon's Pool'—Was a Swimming Pool. *Palestine Exploration Quarterly* 140: 17-25.

Emerton, J. A., 1988. A Consideration of Two Recent Theories about Bethso in Josephus's Description of Jerusalem and a Passage in the Temple Scroll. Pp. 93-104 in W. Claassen (ed.), *Text and Context: Old Testament and Semitic Studies for F. C. Fensham.* Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 48. Sheffield.

Evans, C. A. 1992. Predictions of the Destruction of the Herodian Temple in the Pseudepigraphia, Qumran Scrolls, and Related Texts. *Journal for the Study of the Pseudepigrapha* 10: 89-147.

Evans, C. A. 2003. Jesus and the Ossuaries. What Jewish Burial Practices Reveal about the Beginning of Christianity. Waco.

Evans, C. 2006. Excavating Caiaphas, Pilatus, and Simon of Cyrene: Assessing the Literary and Archaeological Evidence. Pp. 323-340 in J. H. Charlesworth (ed.), *Jesus and Archaeology.* Grand Rapids and Cambridge.

Farrar, F. W., 1879. *The Life of Christ.* Vols. 1-2. London.

Fedak, J.1990. Monumental Tombs of the Hellenistic Age: A Study of Selected Tombs from the Pre-Classical to the Early Imperial Era. Toronto.

Feuerverger, A. 2008. Statistical Analysis of an Archaeological Find. *The Annals of Applied Statistics* 2: 3-54.

Finegan, J. 1978. The Archaeology of the New Testament. The Life of Jesus and the Beginning of the Early Church. Princeton.

Flusser, D. 1969. *Jesus*. New York.

Flusser, D. 1988. Judaism and the Origins of Christianity. Jerusalem.

Flusser, D. 1992. Caiaphas in the New Testament. *'Atiqot* 21: 81-87.

Flusser, D. 1997. *Jesus*. Jerusalem.

Foster, C. 2006. *The Jesus Inquest*. Oxford and Grand Rapids.

Franklin, G. E. 1911. Palestine Depicted and Described. London.

Freeman-Grenville, G. S. P., Chapman, R. L., and Taylor, J. E. 2003. *Palestine in the Fourth Century A.D.: The Onomasticon by Eusebius of Caesarea*. Jerusalem.

Frey, J., and Schröter, J. (eds.). 2005. *Deutungen des Todes Jesu im Neuen Testament* Tübingen.

Freyne, S. 2004. Jesus a Jewish Galilean. A New Reading of the Jesus Story. London and New York.

Freyne, S. 2007. Galilee as Laboratory: Experiments for New Testament Historians and Theologians. *New Testament Studies* 53: 147-164.

Funk, R. W. 1996. Honest to Jesus: Jesus for a New Millennium. San Francisco.

Galor, K. 2003. Qumran's Plastered Pools: A New Perspective. Pp. xxx-xxx in J.-B. Humbert and J. Gunneweg (eds.), *Science and Archaeology at Khirbet Qumran and 'Ain Feshkha. Studies in Archaeometry and Anthropology* II. Fribourg.

Gath, Y., 1981. East Talpiyot, *Hadashot Arkheologiyot* 76: 24-25 (Hebrew).

Geva, H. 1981. The 'Tower of David'—Phasael or Hippicus? *Israel Exploration Journal* 31 (1/2): 57-65.

Geva, H. (ed). 1994. *Ancient Jerusalem Revealed*. Jerusalem.

Gibson, S. 1983. The Stone Vessel Industry at Hizma. *Israel Exploration Journal* 33: 176-188.

Gibson, S., 1987. The 1961-67 Excavations in the Armenian Garden, Jerusalem. *PEQ* 119: 81-96.

Gibson, S. 2003 a. Jerusalem in Original Photographs. 1850-1920. London.

Gibson, S. 2003 b. Stone Vessels of the Early Roman Period from Jerusalem and Palestine. A Reassessment. Pp. 287-308 in G. C. Bottini, L. Di Segni and L. D. Chrupcala (eds.), *One Land—Many Cultures. Archaeological Studies in Honour of S. Loffreda*. Jerusalem.

Gibson, S. 2004 a. *The Cave of John the Baptist*. London and New York.

Gibson, S. 2004 b. The James Ossuary: A Lost Cause. *Biblical Archaeology Review* 30 (6): 55-58.

Gibson, S. 2005. The Pool of Beytesta in Jerusalem and Jewish Purification Practices of the Second Temple Period. *Proche-Orient Chrétien* 55 (3/4): 270-293.

Gibson, S. 2006. Is the Talpiot Tomb Really the Family Tomb of Jesus? *Near Eastern Archaeology* 69 (3-4): 118-124.

Gibson, S. 2007 a. *Flights into Biblical Archaeology*. With D. Tal and M. Haramati. Herzlia.

Gibson, S. 2007 b. Suggested Identifications for "Bethso" and the "Gate of the Essenes" in the light of Magen Broshi's excavations on Mount Zion. Pp. 25-33 in J. Patrich and D. Amit (eds.), *New Studies in the Archaeology of Jerusalem and its Region. Collected Papers.* Jerusalem 2007.

Gibson, S., and Avni, G. 1998. The "Jewish-Christian" Tomb from the Mount of Offense. *Revue Biblique* 105 2): 161-175.

Gibson, S., and Jacobson, D. M. 1996. Below the Temple Mount in Jerusalem. A sourcebook on the cisterns, subterranean chambers and conduits of the Haram al-Sharîf. Oxford.

Gibson, S., and Taylor, J. E. 1994. Beneath the Church of the Holy Sepulchre Jerusalem. The Archaeology and Early History of Traditional Golgota. London.

Gleason, K. L. 1998. The Promontory Palace at Caesarea Maritima: Preliminary Evidence for Herod's Praetorium. *Journal of Roman Archaeology* 11: 41-52.

Goldhill, S. 2005. *The Temple of Jerusalem.* Cambridge.

Gonen, R. 2003. Contested Holiness. Jewish, Muslim and Christian Perspectives on the Temple Mount in Jerusalem. Jersey City.

Grant, M. 1977. *Jesus.* London.

Green, J. B. 1992. Death of Jesus. Pp. 146-163 in J. B. Green, S. McKnight, and I. H. Marshall (eds.), *Dictionary of Jesus and the Gospels.* Downers Grove.

Grenfell, B. P., and Hunt, A. S. 1908. *Fragment of an Uncanonical Gospel From Oxyrhynchus.* Egypt Exploration Fund (Graeco-Roman Branch), London.

Greenhut, Z. 1992. The 'Caiaphas' Tomb in North Talpiyot, Jerusalem. *'Atiqot* 21: 63-72.

Greenhut, Z. 2006. Where the High Priest Caiaphas Was Buried. Pp.

146-155 in H. Shanks (ed.), *Where Christianity was Born.* Washington.

Haas, N. 1970. Anthropological Observations on the Skeletal Remains from Giv'at ha-Mivtar. *Israel Exploration Journal* 20: 38-59.

Habermas, G. R. 2007. *The Secret of the Talpiot Tomb.* Nashville.

Hachlili, R. 2005. Jewish Funerary Customs, Practices and Rites in the Second Temple Period. Leiden and Boston.

Hachlili, R., and Killebrew, A. E. 1999. Jericho. The Jewish Cemetery of the Second Temple Period. Jerusalem.

Haupt, P. 1920. Golgota. Proceedings of the American Philosophical Society 59 (3): 237-244.

Heller, R. M., Heller, T. W., and Sasson, J. M. 2003. Mold, "tsara'at," Leviticus, and the History of a Confusion. *Perspectives in Biology and Medicine* 46 (4): 588-591.

Hengel, M. 1977. Crucifixion in the Ancient World and the Folly of the Message of the Cross. Philadelphia.

Hewitt, J. W. 1932. The Use of Nails in the Crucifixion. *The Harvard Theological Review* 25 (1): 29-45.

Hoade, E. 1973. *Guide to the Holy Land.* Jerusalem.

Horbury, W. 1994. The 'Caiaphas' Ossuaries and Yusuf Caiaphas. *Palestine Exploration Quarterly* 126: 32-48.

Horsley, R. A. 1984. Popular Messianic Movements around the Time of Jesus. *Catholic Biblical Quarterly* 46 (3): 471-495.

Horsley, R. A. 2003. Jesus and Empire: The Kingdom of God and the New World Disorder. Mineapolis.

Horvath, T. 1969. Why was Jesus brought to Pilatus? *Novum Testamentum* 11 (3): 174-184.

Hulse, E. V. 1975. The Nature of Biblical {dec63}Leprosy' and the Use of Alternative Medical Terms in Modern Translations of the Bible. *Palestine Exploration Quarterly* 107 (July): 87-105.

Hunt, E. D. 1984. Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire AD 312-460. Oxford.

Ilan, T. 2002. Lexicon of Jewish Names in Late Antiquity I. Palestine 330 BCE—200 CE. Tübingen.

Israeli, Y. (ed.) 1998. In the Light of the Menorah. Story of a Symbol. Jerusalem.

Jacobovici, S., and Pellegrino, C. 2007. *The Jesus Family Tomb.* San Francisco.

Jacobson, D. M. 1990-1991. The Plan of Herod's Temple. *Bulletin of the Anglo-Israel Archaeological Society* 10: 37-44.

Jacobson, D. M. 1997. Search for the Holy Temple. Digging the Temple Mount. *Eretz. The Geographic Magazin from Israel* 52: 26-34.

Jacobson, D. M., and Gibson, S. 1997. The Original Form of Barclay's Gate. *Palestine Exploration Fund Quarterly Statement* 130: 138-149.

Jeffrey, G. 1919. A Brief Description of the Holy Sepulchre, Jerusalem, and other Christian Churches in the Holy City. Cambridge.

Jeremias, J. 1966. *The Rediscovery of Beytesta , John 5:2.* New Testament Archaeology Monograph No. 1. Louisville.

Jeremias, J. 1969. Jerusalem in the Time of Jesus. London.

Kane, J. P. 1978. The Ossuary Inscriptions of Jerusalem. *Journal of Semitic Studies* 23 (2): 268-282.

Kaufman, A. S. 2004. The Temple Mount. Where is the Holy of Holies? Jerusalem.

Kauffmann, J. 2005. *The Nazareth Jesus Knew.* Nazareth.

Kee, H. C. 1992. Early Christianity in the Galilee: Reassessing the Evidence from the Gospels. Pp. 3-22 in L. I. Levine (ed.), *The Galilee in Late Antiquity.* New York and Jerusalem.

Kelso, J. L. 1969. An Archaeologist Looks at the Gospels. Waco.

Kennard, J. S. 1955. The Burial of Jesus. *Journal of Biblical Literature* 74 (4): 227-238.

Kenyon, K. 1967. Jerusalem. Excavating 3000 Years of History. New York and London.

Kenyon, K. M. 1974. *Digging up Jerusalem.* London.

Kingsley, S. 2006. God's Gold. The Quest for the Lost Temple Treasure of Jerusalem. London.

Kloner, A., 1996. A Tomb with Inscribed Ossuaries in East Talpiyot, Jerusalem, '*Atiqot* 29: 15-22.

Kloner, A. 1997. Reconstruction of the Tomb in the Rotunda of the Holy Sepulchre According to Archaeological Finds and Jewish Burial Customs of the First Century CE. Pp.269-278 in J. Pastor and M. Mor (eds.), *The Beginnings of Christianity. A collection of articles.* Jerusalem.

Kloner, A. 2000 a. Survey of Jerusalem. The Southern Sector. Jerusalem.

Kloner, A. 2000 b. Hippodrome/Amphitheater in Jerusalem. Pp. 75-86 in A. Faust and E. Baruch (eds.), *New Studies on Jerusalem. Proceedings of the Sixth Conference.* Jerusalem.

Kloner, A. 2001. Survey of Jerusalem. The Northeastern Sector. Jerusalem.

Kloner, A. 2005. Reconstruction of the Tomb in the Rotunda of the Holy Sepulchre According to Archaeological Finds and Jewish Burial Customs of the First Century CE. Pp. 269-278 in J. Pastor and M. Mor, *The Beginnings of Christianity. A Collection of Articles.* Jerusalem.

Kloner, A., and Zissu, B. 2007. The Necropolis of Jerusalem in the Second Temple Period. Leuven.

Kochav, S. 1995. The Search for a Protestant Holy Sepulchre: The Garden Tomb in Nineteenth-Century Jerusalem. *Journal of Ecclesiastical History* 46 (2): 278-301.

Kokkinos, N. 1980. *The Enigma of Jesus the Galilean.* 4th ed. 2007. Athens (Greek).

Kokkinos, N. 1989. Crucifixion in A.D. 36: The Keystone for Dating the Birth of Jesus. Pp. 133-163 in J. Vardaman and E.M. Yamauchi (eds.), *Chronos, Kairos, Christos: Nativity and Chronological Studies Presented to Jack Finegan.* Winona Lake.

Kokkinos, N. 1998. The Herodian Dynasty. Origins, Role in Society and Eclipse. Sheffield.

Kokkinos, N. 2002. Herod's Horrid Death. *Biblical Archaeology Review* 28 (2): 28-35.

Kokkinos, N. 2007. The Royal Court of the Herods. Pp. 279-303 in N. Kokkinos (ed.), *The World of the Herods.* Stuttgart.

Kraeling, C. H. 1942. The Episode of the Roman Standards at Jerusalem. *The Harvard Theological Review* 35 (4): 263-289.

Kraemer, D. 2000. The Meanings of Death in Rabbinic Judaism. London and New York.

Küchler, M. 2007. Jerusalem. Ein Handbuch und Studienreiseführer zur Heiligen Stadt. Göttingen.

Kuhn, H.-W. 1979. Der Gekreuzigte von Giv'at ha-Mivtar. Theologia Crucis—Signum Crucis. Festschrift für Erich Dinkler zum 70. Geburtstag: 305-334.

Lechat, M. F. 2002. The Palaeopidemiology of Leprosy: An Overview. The Past and Present of Leprosy. Archaeological, Historical, Palaeopathological and Clinical Approaches. BAR International Series 1054: 157-162.

Lémonon, J.-P. 1981. Pilatus et le Gouvernement de la Judée. Textes et Monuments. Paris.

Levin, S. S. 1969. *Jesus Alias Christ.* New York.

Levine, L. I. 2002. Jerusalem. Portrait of the City in the Second Temple Period (538 B.C.E.-70 C.E.). Philadelphia.

Lewis, G. 1987. A Lesson from Leviticus: Leprosy. *Man* 22 (4): 593-612.

Lewy, H. 1945. A Note on the Fate of the Sacred Vessels of the Second Temple. *Kedem: Studies in Jerusalem Archaeology* II: 123-125 (Hebrew).

Lichtenberger, A. 2006. Jesus and the Theater in Jerusalem. Pp. 283-299 in J. H. Charlesworth (ed.), *Jesus and Archaeology.* Grand Rapids and Cambridge.

Lieber, E. 2000. Old Testament "Leprosy," Contagion and Sin. Pp. 99-136 in L. I. Conrad and D. Wujastyk (eds.), *Contagion: Perspectives from Pre-Modern Societies.* Aldershot.

Lieberman, S. 1965. Some Aspects of Afterlife in Early Rabbinic Literature. Pp. 495-532 in L. W. Schwartz (ed.), *Harry Austryn Wolfson Jubilee Volume.* Jerusalem.

Macalister, A. 1903. Leprosy. Pp. 95-99 in J. Hastings (ed.), A Dictionary of the Bible, dealing with its Language, Literature, and Contents, including the Biblical Theology III. New York.

Magen, Y. 2002. The Stone Vessel Industry in the Second Temple Period. Excavations at Hizma and the Jerusalem Temple Mount. Jerusalem.

Magness, J., 1991. The Walls of Jerusalem in the Early Islamic Period. *Biblical Archaeologist* 54: 208-217.

Magness, J. 2005. Ossuaries and the Burials of Jesus and James. *Journal of Biblical Literature* 124 (1): 121-154.

Magness, J. 2006. Jesus' Tomb—What Did It Look Like? Pp. 212-226 in H. Shanks (ed.), *Where Christianity was Born.* Washington.

Magness, J. 2007 a. The Burial of Jesus in Light of Archaeology and the Gospels. *Eretz-Israel* (Teddy Kollek Volume) 28: 1-7.

Magness, J. 2007 b. Why Ossuaries? Pp. 228-239 in S. W. Crawford (ed.), "Up to the Gates of Ekron." Essays on the Archaeology and History of the Eastern Mediterranean in Honor of Seymour Gitin. Jerusalem.

Maier, P. 1969. The Episode of the Golden Roman Shields at Jerusalem. *The Harvard Theological Review* 62 (1): 109-121.

Maier, P. L. 2004. Pilatus in the Dock: For the Defense. *Bible Review* 20 (3): 27-30, 32.

Mantel, H, 2007. 70'ler Meclisi. *Encyclopaedia Judaica.* Second Edition. 18: 21-23. Detroit.

Mare, W. H. 1987. The Archaeology of the Jerusalem Area. Grand Rapids.

Mariotti, V., Dutour, O., Belcastro, M. G., Faccini, F., and Brasili, P. 2005. Probable early presence of leprosy in Europe in a Celtic Skeleton of the 4th—3rd Century BC (Casalecchio di Reno, Bologna, Italy). *International Journal of Osteoarchaeology* 15: 311-325.

Mark, S. 2002. Alexander the Great, Seafaring, and the Spread of Leprosy. *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 57 (3): 285-311.

Masterman, E. W. G. 1920. Hygiene and Disease in Palestine in Modern and Biblical Times. London.

Mazar, B. 1975. The Mountain of the Lord. New York.

Mazar, E. 2000. A Complete Guide to the Temple Mount Excavations. Jerusalem.

McCane, B. R. 1990. "Let the Dead Bury Their Own Dead": Secondary Burial and Matt 8:21-22. *The Harvard Theological Review* 83 (1): 31-43.

McCasland, S. V. 1957. Signs and Wonders. *Journal of Biblical Literature* 76 (2): 149-152.

McCown, C. C. 1932. The Geography of Jesus' Last Journey to Jerusalem. *Journal of Biblical Literature* 51 (2): 107-129.

McCown, C. C. 1941. Gospel Geography: Fiction, Fact, and Truth. *Journal of Biblical Literature* 60 (1): 1-25.

Meier, J. P. 1990. Jesus in Josephus: A Modest Proposal. *Catholic Biblical Quarterly* 52 (1): 76-103.

Meyers, E. M. 1971. Jewish Ossuaries: Reburial and Rebirth. Rome.

Meyers, E. 2003. Jesus and His World: Sepphoris and the Quest for the Historical Jesus. Pp. 185-197 in C. G. den Hertog, U. Hübner, and S. Münger (eds.), *Saxa Loquentur: Studien zur Archäologie Palästinas/Israels. Festschrit für Volkmar Fritz.* Münster.

Meyers, E. M., and Strange, J. F. 1981. Archaeology, the Rabbis and Early Christianity. Bungay.

Milikowsky, C. 2000. Reflections on Hand-washing, Hand-purity and Holy Scripture in Rabbinic Literature. Pp. 149-162 in M. J. H. M. Poorthuis and J. Schwartz, (eds.), *Purity and Holiness: The Heritage of Leviticus.* Leiden.

Millar, F. 1990. Reflections on the Trial of Jesus. Pp. 356-381 in P.R. Davies and R.T.White (eds.), *A Tribute to Geza Vermes.* Sheffield.

Millar, F. 1993. *The Roman Near East 31 BC-AD 337*. Cambridge and London.

Møller-Christensen, V. 1976. Skeletal Remains from Giv'at ha-Mivtar. *Israel Exploration Journal* 26 (1): 35-38.

Morison, F. 1930. *Who Moved the Stone?* London.

Murphy-O'Connor, J. 1995. The Cenacle—Topographical Setting for Havariler Tarihi 2:44-45. Pp. 303-321 in R. Bauckham (ed.), *The Book of Havariler Tarihi in Its First Century Setting* 4: *The Book of Havariler Tarihi in Its Palestinian Setting*. Grand Rapids and Carlisle.

Naveh, J. 1970. The Ossuary Inscriptions from Giv'at ha-Mivtar. *Israel Exploration Journal* 20: 33-37.

Negev, A., and Gibson, S. (eds.) 2001. *Archaeological Encyclopedia of the Holy Land*. New York and London.

Nesbitt, C. F. 1961. The Beytesta Tradition in the Gospel Narratives. *Journal of Bible and Religion* 29 (2): 119-124.

Netzer, E. 2006. The Architecture of Herod, the Great Builder. Tübingen.

Notley, R. S. 2006. Historical Geography of the Gospels. Pp. 349-369 in A. Rainey and R. S. Notley (eds.), *The Sacred Bridge. Carta's Atlas of the Biblical World: An Overview of the Ancient Levant*. Jerusalem.

Ousterhout, R. 2003. Architecture as Relic and the Construction of Sanctity: The Stones of the Holy Sepulchre. *The Journal of the Society of Architectural Historians* 62 (1): 4-23.

Parrot, A. 1957 a. Golgota and the Church of the Holy Sepulchre. London.

Parrot, A. 1957 b. *The Temple of Jerusalem*. London.

Patterson, S. J. 2004. Pilatus in the Dock: For the Prosecution. *Bible Review* 20 (3): 30-32.

Peters, F. E. 1985. Jerusalem. The Holy City in the Eyes of Chroniclers, Visitors, Pilgrims, and Prophets from the Days of Abraham to the Beginnings of Modern Times. Princeton.

Pfann, S. J. 2006. Mary Magdalene has left the Room: A Suggested New Reading of Ossuary CJO 701. *Near Eastern Archaeology* 69 (3-4): 118-124.

Pfann, S., Voss, R., and Rapuano, Y. 2007. Surveys and Excavation at the Nazareth Village Farm (1997-2002): Final Report. *Bulletin of the Anglo-Israel Archaeological Society* 25: 11-71.

Pierre, M.-J., and Rousée, J.-M. 1981. Sainte-Marie de la Probatique état et orientation des recherches. *Proche-Orient Chrétien* 31: 23-42.

Pixner, B. 1976. An Essene Quarter on Mount Zion? Pp. xx-xx in Studia Hierosolymitana I: Studi archeologici in onore a Bellarmino Bagatti. Jerusalem.

Pixner, B. 1979. Noch einmal das Prätorium. Versuch einer neuen Lösung. *Zeitschrift des Deutschen Palästina- Vereins* 95: 56-86.

Pixner, B., 1989. The History of the "Essene Gate" Area. *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 105: 96-104.

Pixner, B., 1992 a. Archäologische Beobachtungen zum Jerusalemer Essener-Viertel und zur Urgemeinde. Pp. 89-113 in B. Mayer (ed.), *Christen and Christliches in Qumran?* Eichstätter Studien, Neue Folge, Bd. 32. Regensburg.

Pixner, B., 1992 b. The Jerusalem Essenes, Barnabas and the Letter to the Hebrews. Pp. 167-178 in Z.J. Kapera (ed.), *Intertestamental Essays in Honour of Jósef Tadeusz Milik.* Cracow.

Pixner, B., 1997. Jerusalem's Essene Gateway: Where the Community Lived in Jesus's Time. *Biblical Archaeology Review* 23 (3): 23-31, 64-66.

Pixner, B., 2006. Mount Zion, Jesus and Archaeology. Pp. 309-322 in in J. H. Charlesworth (ed.), *Jesus and Archaeology.* Grand Rapids.

Pixner, B, Chen, D. and Margalit, S., 1989. The 'Gate of the Essenes' Re-excavated. *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 105: 85-95.

Poirier, J. C. 2003. Purity beyond the Temple in the Second Temple Era. *Journal of Biblical Literature* 122 (2): 247-265.

Politis, K. D. 2001. Qazone. P. 419 in A. Negev and S. Gibson (eds.), *Archaeological Encyclopedia of the Holy Land.* New York and London.

Pringle, D. 1993. The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem. A Corpus I. Cambridge.

Rahmani, L. Y. 1967. Jason's Tomb. *Israel Exploration Journal* 17: 61-100.

Rahmani, L. Y. 1994. A Catalogue of Jewish Ossuaries in the Collections of the State of Israel. Jerusalem.

Reed, J. L. 2007. The HarperCollins Visual Guide to the New Testament: What Archaeology Reveals About the First Christians. New York.

Regev, E. 1996. Ritual Baths of Jewish Groups and Sects in the Second Temple Period. *Cathedra* 79: 3-20 (Hebrew).

Rehman, H. U. 2005. Did Jesus Christ Die of Pulmonary Embolism? A Rebuttal. *Journal of Thrombosis and Haemostasis* 3: 2131-2133.

Reich, R. 1980. Mishnah, Sheqalim 8:2 and the Archaeological Evidence. Pp. 225-256 in A. Oppenhcimer, U. Rappaport, and M. Stern (eds.), *Jerusalem in the Second Temple. Avraham Schalit Memorial Volume.* Jerusalem.

Reich, R. 1988. The Hot Bath-House (*balneum*), the Miqweh and the Jewish Community in the Second Temple Period. *Journal of Jewish Studies* 39: 102-107.

Reich, R. 1991. *Miqwa'ot (Jewish Ritual Baths) in the Second Temple Period of Mishna and Talmud.* Unpublished Ph.D. Thesis, Hebrew University, Jerusalem (Hebrew).

Reich, R. 1992. Ossuary Inscriptions from the 'Caiaphas' Tomb. *'Atiqot* 21: 72-77.

Reich, R. 1997. Ritual Baths. Pp. 430-431 in E. M. Meyers (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East* IV. New York.

Reich, R. 2000. Miqwa'ot at Qumran and the Jerusalem Connection. Pp. 728-733 in L. H. Schiffman, E. Tov and J. C. VanderKam (eds.), *The Dead Sea Scrolls: Fifty Years After Their Discovery.* Jerusalem.

Reich, R. 2006. Caiaphas's Bone Box Discovered. Pp. 156-163 in H. Shanks (ed.), *Where Christianity was Born.* Washington.

Reich, R., Avni, G., and Winter, T. 1999. *The Jerusalem Archaeological Park.* Jerusalem.

Reich, R., and Shukrun, E. 2004. The Şiloah Pool in the Wake of Recent Discoveries. *New Studies on Jerusalem* 10: 137-139.

Reisner, R. 1989. Josephus' "Gate of the Essenes" in Modern Discussion. *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 105: 105-109.

Reisner, R., 1992 a. Essener und Urkirche in Jerusalem. Pp. 139-155 in B. Mayer (ed.), *Christen and Christliches in Qumran?* Eichstätter Studien, Neue Folge, Bd. 32. Regensburg.

Reisner, R., 1992 b. Das Jerusalemer Essenerviertel Antwort auf einige Einwände. Pp. 179-186 in Z.J. Kapera (ed.), *Intertestamental Essays in Honour of Jósef Tadeusz Milik.* Cracow.

Reisner, R., 1992 c. Jesus, the Primitive Community, and the Essene Quarter of Jerusalem. Pp. 198-234 in J. H. Charlesworth (ed.), *Jesus and the Dead Sea Scrolls.* New York.

Ritmeyer, L. 1992. Locating the Original Temple Mount. *Biblical Archaeology Review* 18 (2): 24-45.

Ritmeyer, L. 2006. The Quest. Revealing the Temple Mount in Jerusalem. Jerusalem.

Ritmeyer, L., and Ritmeyer, K. 2004. *Jerusalem in the Year 30 A.D.* Jerusalem.

Roitman, A. 2003. *Envisioning the Temple.* Jerusalem.

Roloff, J. 2000. *Jesus.* München.

Rubin, R. 1999. Image and Reality. Jerusalem in Maps and Views. Jerusalem.

Safrai, S. 1976. Home and Family. Pp. 784-785 in S. Safrai and M. Stern (eds.), *The Jewish People in the First Century.* Assen.

Saliba, W. R., 2006. Did Jesus Christ Die of Pulmonary Embolism? *Journal of Thrombosis and Haemostasis* 4: 891-892.

Saller, S. J. 1957. *Excavations at Beytesta.* Jerusalem.

Samet, M. 1993. Conversion in the First Centuries C.E. pp. xx-xx in I. Gafni, A. Oppenheimer and M. Stern (eds.), *Jews and Judaism in the Second Temple, Mishna and Talmud Periods.* Jerusalem (Hebrew).

Sanders, E. P. 1985. *Jesus and Judaism.* Philadelphia.

Sanders, E. P. 1993. *The Historical Figure of Jesus.* London.

Sanders, J. N. 1954-1955. {dec63}Those Whom Jesus' (John 11.5). *New Testament Studies* 1: 29-41.

Schick, C. 1887. Beit el Makdas, oder Der alte Tempelplatz zu Jerusalem; wie er jetzt ist. Jerusalem.

Schick, C. 1896. Die Stiftshütte, der Tempel in Jerusalem und der Tempelplatz der Jetztzeit. Berlin.

Schiffman, L. H. 1982. Proselytism in the Writings of Josephus: Izates of Adiabene in Light of the Halakhah. Pp. 247-265 in U. Rappaport (ed.), *Josephus Flavius: Historian of Eretz-Israel in the Hellenistic-Roman Period.* Jerusalem (Hebrew).

Schneemelcher, W. 1991. *New Testament Apocrypha* I. Revised edition, translated by R. McL. Wilson. Cambridge.

Schonfield, H. J. 1967. *The Passover Plot.* New York.

Schonfield, H. J. 1974. *The Jesus Party.* New York.

Schwartz, D.R. 1992 a. Studies in the Jewish Background of Christianity. Tübingen.

Schwartz, D.R. 1992 b. Pontus Pilatus. Pp. 395-401 in D.N. Freedman et al. (eds), *The Anchor Bible Dictionary.* Vol.5. New York.

Schwartz, D. R. 2006. "Stone House," Birah, and Antonia during the Time of Jesus. Pp. 341-348 in J. H. Charlesworth (ed.), *Jesus and Archaeology.* Grand Rapids and Cambridge.

Schwartz, J. A. 2005. Temple and Temple Mount in the Book of Havariler Tarihi: Early Christian Activity, Topography, and Halakha. Pp. 279-295 in J. Pastor and M. Mor, *The Beginnings of Christianity, a collection of articles.* Jerusalem.

Setzer, C. 1997. Excellent Women: Female Witness to the Resurrection. *Journal of Biblical Literature* 116 (2): 259-272.

Shanks, H., and Witherington, B. 2003. The Brother of Jesus. The Dramatic Story & Meaning of the First Archaeological Link to Jesus & His Family. London.

Sherwin-White, A. N. 1963. Roman Society and Roman Law in the New Testament. Oxford.

Simons, J. 1952. Jerusalem in the Old Testament. Researches and Theories. Leiden.

Smith, D. E. 2004. Dinner with Jesus and Paul: The Social Role of Meals in the Greco-Roman World. *Bible Review* 20 (4): 30-45.

Smith, G. A. 1907. Jerusalem. The Topography, Economics and History from the Earliest Times to A.D. 70. Vols. I and II. Jerusalem.

Spigelman, M. 2006. The Jerusalem Shroud: A Second Temple Burial Answers Modern Medical Questions. *Bulletin of the Anglo-Israel Archaeological Society* 24: 127.

Spigelman, M., Donoghue, H. D. 2002. The Study of ancient DNA answers a palaeopathological question. The Past and Present of Leprosy. Archaeological, Historical, Palaeopathological and Clinical Approaches. BAR International Series 1054: 293-296.

Stegemann, H., 1998. The Library of Qumran. On the Essenes, Qumran, John the Baptist, and Jesus. Grand Rapids.

Stern, M. (ed.) 1980. *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism.* Vol. II. Jerusalem.

Strange J. F. and Shanks, H. 2006. Where Jesus Stayed in Capernaum. Pp. 67-78 in H. Shanks (ed.), *Where Christianity was Born.* Washington.

Sukenik, E. L. 1947. The Earliest Records of Christianity. *American Journal of Archaeology* 51 (4): 351-365.

Tabor, J. D. 2006. The Jesus Dynasty. The Hidden History of Jesus, His Royal Family, and the Birth of Christianity. New York.

Taylor, J. E. 1987. The Cave at Beytesta. *Revue Biblique* 94 (1): 120-123.

Taylor, J. E. 1989-1990. Capernaum and its 'Jewish-Christians': a Re-

examination of the Franciscan Excavations. *Bulletin of the Anglo-Israel Archaeological Society* 9: 9-28.

Taylor, J. E. 1990. The Beytesta Cave: A Jewish-Christian Cult Site? *Revue Biblique* 97 (3): 453-465.

Taylor, J. E. 1993. Christians and the Holy Places. The Myth of Jewish-Christian Origins. Oxford.

Taylor, J. E. 1998. Golgota: A Reconsideration of the Evidence for the Sites of Jesus' Crucifixion and Burial. *New Testament Studies* 44: 180-203.

Taylor, J. E. 2006 a. Pontus Pilatus and the Imperial Cult in Roman Judaea. *New Testament Studies* 52: 555-582.

Taylor, J. E. 2006 b. The Garden of Gethsemane. Pp. 116-127 in H. Shanks (ed.), *Where Christianity was Born.* Washington.

Taylor, J. E. 2008. The Nea Church. Were the Temple Treasures Hidden Here? *Biblical Archaeology Review* 34 (1): 50-59, 82.

Theißen, G., and Merz, A. 1998. *The Historical Jesus: A Textbook.* London and Minneapolis.

Thiede, C. P. 2004. The Cosmopolitan World of Jesus. New Light from Archaeology. London.

Thiede, C. P. and D'Ancona, M. 2000. *The Quest for the True Cross.* London.

Thompson, P. 1988. The Voice of the Past: Oral History. Oxford.

Toynbee, J. M. C. 1996. *Death and Burial in the Roman World.* Baltimore, London.

Tzaferis, V. 1970. Jewish Tombs at and near Giv'at ha-Mivtar, Jerusalem. *Israel Exploration Journal* 20: 18-32.

Tzaferis, V. 1993. Nazareth. The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land. Vol. 3. Jerusalem.

Tzaferis, V. 2006. Crucifixion: The Archaeological Evidence. Pp. 165-175 in H. Shanks (ed.), *Where Christianity was Born.* Washington.

Tsafrir, Y., Di Segni, L., and Green, J. (eds.). 1994. *Tabula Imperii Romani Iudaea Palaestina.* Jerusalem.

Vermes, G. 1973. *Jesus the Jew.* Glasgow.

Vermes, G. 1987. The Jesus Notice of Josephus Re-Examined. *Journal of Jewish Studies* 38: 1-10.

Vermes, G. 2001. The Changing Faces of Jesus. London.

Vermes, G. 2003. The Authentic Gospel of Jesus. London.

Vermes, G., and Millar, F. 1973. Excursus I: The Census of Quirinius. Pp. 420-427 in E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 BC—AD 135)*. Revised and edited by G. Vermes and F. Millar. Vol. I. Edinburgh.

Vincent, H., and Abel, F.-M. 1914. Jérusalem. Recherches de Topographie, d' Archéologie et d'Histoire II: Jérusalem Nouvelle. Paris.

de Vogüé, M. 1864. Le Temple du Jerusalem. Monographie du Haram-Ech-Chérif, Suivie d'un Essai sur la Topographie de la Ville-Sainte. Paris.

Waheeb, M. 2003. The Discovery of Beytesta Beyond the Jordan. Site of Jesus Baptism. Amman.

von Wahlde, U. C. 2006. Archaeology and John's Gospel. Pp. 523-586 in J. H. Charlesworth (ed.), *Jesus and Archaeology*. Grand Rapids and Cambridge.

Walaskay, P. W. 1975. The Trial and Death of Jesus in the Gospel of Luke. *Journal of Biblical Literature* 94 (1): 81-93.

Walker, P. 1999. The Weekend that Changed the World. The Mystery of Jerusalem's Empty Tomb. London.

Warren, C. 1876. Underground Jerusalem. An Account of Some of the Principal Difficulties Encountered in its Exploration and the Results Obtained. London.

Warren, C. 1880. *The Temple of the Tomb*. London.

Waywell, G. B., and Berlin, A. 2007. Monumental Tombs. From Maussollos to the Maccabees. *Biblical Archaeology Review* 33 (3): 54-65.

Webb, R. L. 2006. Jesus heals a Leper: Mark 1.40-45 and Egerton Gospel 35-47. *Journal for the Study of the Historical Jesus* 4: 177.

Weksler-Bdolah, S., 2007. The Fortifications of Jerusalem in the Byzantine Period. *ARAM* 19: 85-112.

Wightman, G. J. 1993. The Walls of Jerusalem. From the Canaanites to the Mamluks. Sydney.

Wilkinson, J. 1975. The Way from Jerusalem to Jericho. *The Biblical Archaeologist* 38 (2): 10-24.

Wilkinson, J. 1977. Jerusalem Pilgrims Before the Crusades. Jerusalem.

Wilkinson, J. 1978. Jerusalem as Jesus knew it. Archaeology as Evidence. London.

Wilkinson, J. 1981. *Egeria's Travels to the Holy Land*. Jerusalem and Warminster.

Wilson, C. W., and Warren, C. 1871. The Recovery of Jerusalem. A Narrative Exploration and Discovery in the City and the Holy Land. New York.

Wilson, I. 1978. *The Turin Shroud.* London.

Wilson, I. 1984. *Jesus. The Evidence.* Frome and London.

Wilson, I. 1986. The Evidence of the Shroud. London.

Wilson, I. 1991. Holy Faces, Secret Places. The Quest for Jesus' True Likeness. London.

Wilson, W. R. 1961. The Trial of Jesus: A Judicial, Literary, and Historical Study. Durham.

Winter, P. 1964. The Trial of Jesus. *Commentary*, September: 35-41.

Winter, P. 1974. *On the Trial of Jesus.* Berlin, New York.

Witherington, B. 1994. Jesus the Sage: The Pilgrimage of Wisdom. Minneapolis.

Yadin, Y. 1973. Epigraphy and Crucifixion. *Israel Exploration Journal* 23: 18-22.

Yadin, Y. 1975. The Gate of the Essenes and the Temple Scroll. Pp. 90-91 in Y. Yadin (ed.), *Jerusalem Revealed: Archaeology in the Holy City 1968-1974.* Jerusalem.

Yadin, Y., 1985. *The Temple Scroll.* London.

Zangenberg, J. 2006. Between Jerusalem and the Galilee: Samaria in the Time of Jesus. Pp. 393-432 in J. H. Charlesworth (ed.), *Jesus and Archaeology.* Grand Rapids and Cambridge.

Zertal, A. 2005. The Manasse Hill Country Survey. Vol. IV: From Nahal Bezeq to the Sartaba. Tel Aviv (Hebrew).

Zias, J. 1989. Lust and Leprosy: Confusion or Correlation? *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 275: 27-31.

Zias, J. 1991 a. Leprosy and Tuberculosis in the Byzantine Monasteries of the Judean Desert. Pp. 197-199 in D. J. Ortner and A. C. Aufderheide (eds.), *Current Synthesis and Future Options.* Washington.

Zias, J. 1991 b. Current Archaeological Research in Israel: Death and Disease in Ancient Israel. *The Biblical Archaeologist* 54 (3): 146-159.

Zias, J. 1992. Human Skeletal Remains from the {dec63}Caiaphas' Tomb. *'Atiqot* 21: 78-80.

Zias, J. 2002. New Evidence for the History of Leprosy in the Ancient Near East: An Overview. The Past and Present of Leprosy. Archaeological, Historical, Palaeopathological and Clinical Approaches. BAR International Series 1054: 259-268.

Zias, J. and Charlesworth, J. H. 1992. Crucifixion: Archaeology, Jesus, and the Dead Sea Scrolls. Pp. 273-289 in J. H. Charlesworth (ed.), *Jesus and the Dead Sea Scrolls*. New York and London.

Zias, J. and Sekeles 1985. The Crucified Man from Giv'at ha-Mivtar: A Reappraİsal. *Israel Exploration Journal* 35: 22-27.

Zissu, B. 1998. "Qumran Type" Graves in Jerusalem: Archaeological Evidence of an Essene Community? *Dead Sea Discoveries* 5 (2): 158-171.

Zugibe, F. T. 1989. Two Questions About Crucifixion: Does the Victim Die of Asphyxiation? Would Nails in the Hands Hold the Weight of the Body? *Bible Review* 5 (2): 34-43.

ÇİZİMLER LİSTESİ

BÖLÜMLERE GÖRE ÇİZİMLER

İKİ

1. İS birinci yüzyılda, Kudüs'ün batısındaki Zova Mağarası'nda uygulanan yağlama işlemini gösteren canlandırma çizim (Çizen: Fadi Amirah).

ÜÇ

2. Arkeolojik kalıntılara göre Tapınak Tepesi bölgesinin planı (Çizen: Shimon Gibson; Gibson-Jacobson 1996'dan uyarlanmıştır).

3. Kudüs'ün Yukarı Kent'inde, Hirodes döneminden kalma büyük ibr konağın canlandırma çizimi (Çizen: Hillel Geva ve Yahudi Mahallesi Arkeoloji Çalışmaları-Leen Ritmeyer).

BEŞ

4. Pontus Pilatus'tan söz eden Sezariye Yazıtı (çizim: Joan Taylor).

5. Büyük Herod'un sarayını gösteren canlandırma çizim(çizim Fadi Amirah).

6. İsa'nın yargılanmasının yapıldığı düşünülen Essene Kapısı'nı gösteren canlandırma çizim (Çizim: Shimon Gibson)

7. İsa'nın yargılanmasının yapıldığı düşünülen Essene Kapısı'nı gösteren canlandırma çizim (Çizim: Fadi Amirah).

ALTI

8. Ras el-Masaref'teki mezarda bulunan çarmıha gerilmiş adamı gösteren canlandırma çizim. (Çizim: Shimon Gibson).

9. Kudüs'teki Kutsak Kabir Kilisesi'nin haritası: 1) ön avlu; 2) ana giriş; 3) Kulübe/İsa'nın mezarı; 4) Calvary / Çarmıha gerilmenin gerçekleştiği söylenen yer; 5)St Helena Şapeli; 6) Haç Mağarası; 7)St Vartan Şapeli (Çizim: Shimon Gibson; Gibson/Taylor'dan uyarlanmıştır 1994).

10. Kutsal Kabir Kilisesi'ndeki kayalık alanlar ve girintilerin haritası (Çizim: Shimon Gibson; Gibson/Taylor'dan uyarlanmıştır 1994).

11. "Kireneli İskender"den söz eden Yunanca ve İbranice kemik haznesi yazıtı. (Çizim: Shimon Gibson).

YEDİ

12. Akeldama'daki Kefen Mezarı'nı gösteren canlandırma resim. (Çizim: Fadi Amirah).

SEKİZ

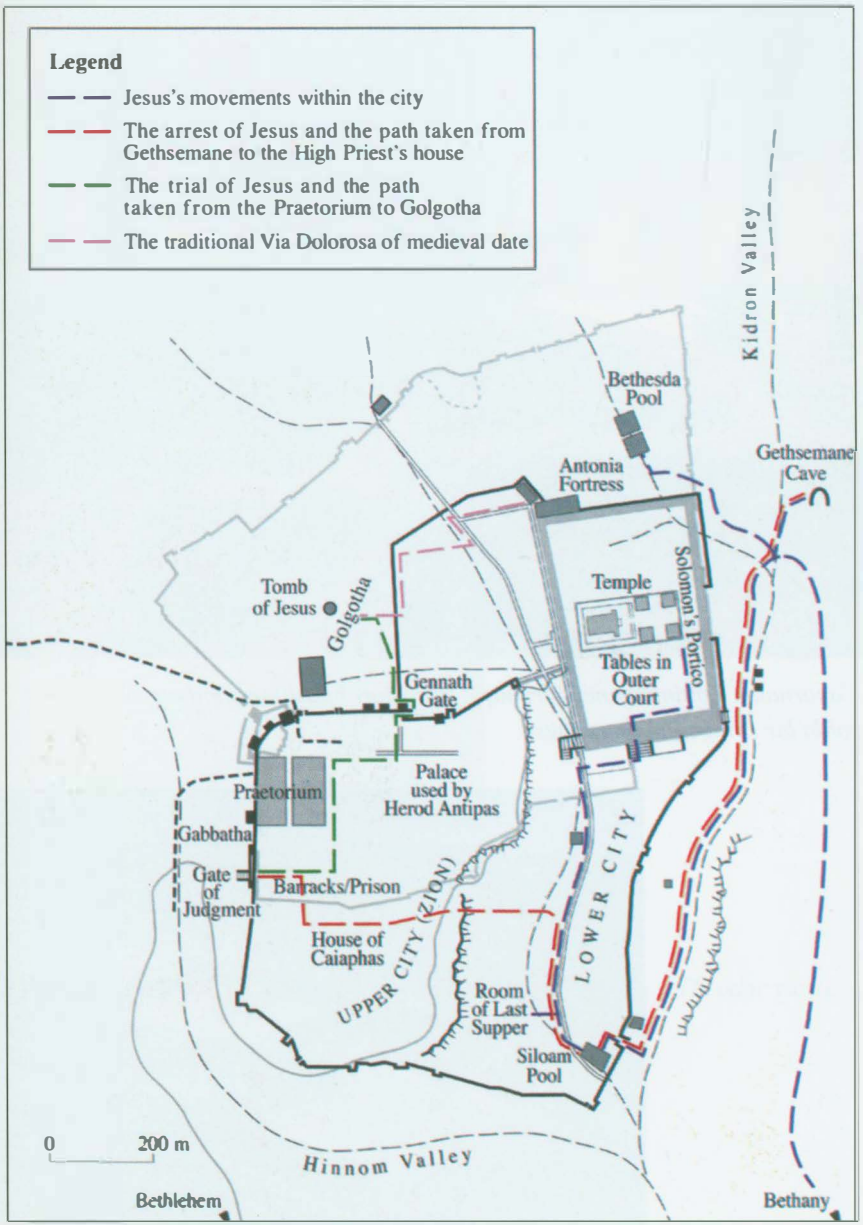
13. İsa'nın Mezarı'nı gösteren canlandırma resim. (Çizim: Shimon Gibson).

ARA SÖZ

14. Talpiot Mezarı'nın krokisi (Çzim: Shimon Gibson).

15. Talpiot Mezarı'ndan kesitler (Çizim: Shimon Gi Ya'aqov(James) bson).

16. Üstünde "Yosef'in (Yusuf)oğlu, Yeshua'nın (İsa) kardeşi "Ya'aqov" [James] yazan kemik haznesi (Çizim: Shimon Gibson).

İsa'nın yaşadığı dönemde Kudüs

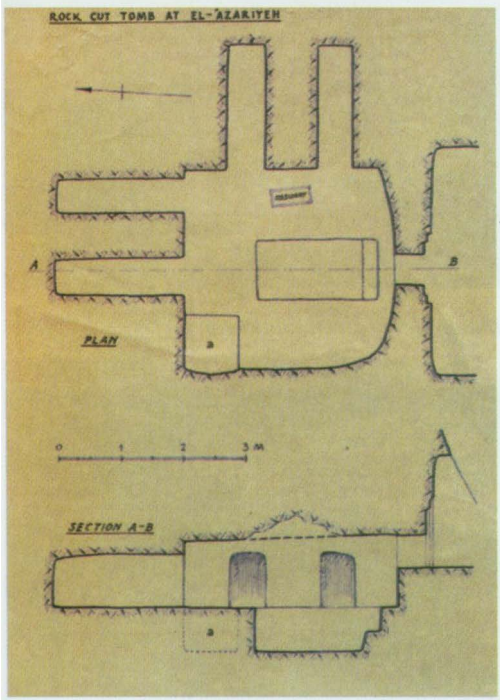
Caparnaum kentinin genel görünüşü: duvarları bazalttan yapılmış evler, solda bir sinagogun ön cephesi.

Tapınak Dağı ve Kudüs'teki Eski Şehir'in genel görünüşü.

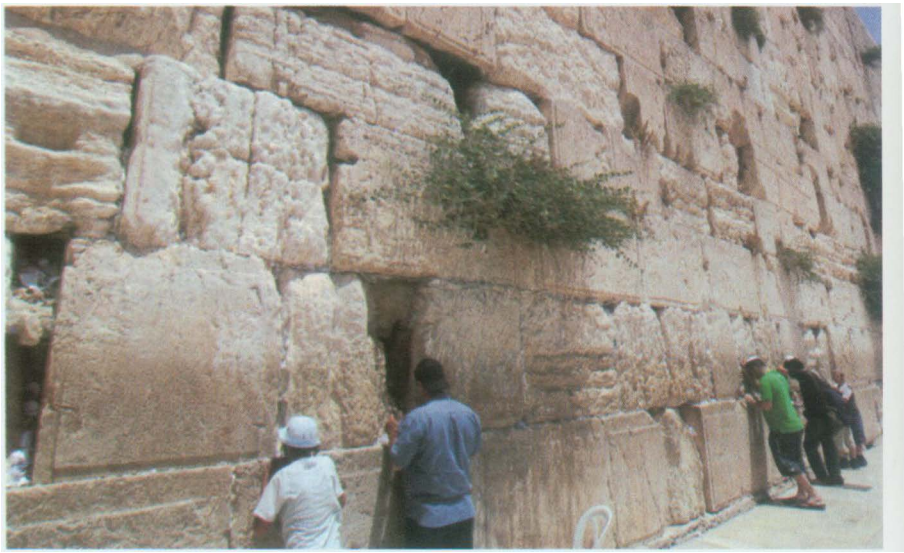
Birinci yüzyıl Kudüs'ünün(Kutsal Topraklar) modeli, Tapınak Dağı'nın Şiloam Havuzu yönündeki güney cephesi.

Bethany kentinde M.S. birinci yüzyıldan kalma bir mezarın arşiv çizimi.

Theodor yazıtı.

Tapınak Dağı'nın batı duvarında bulunan devasa yontma taşlar.

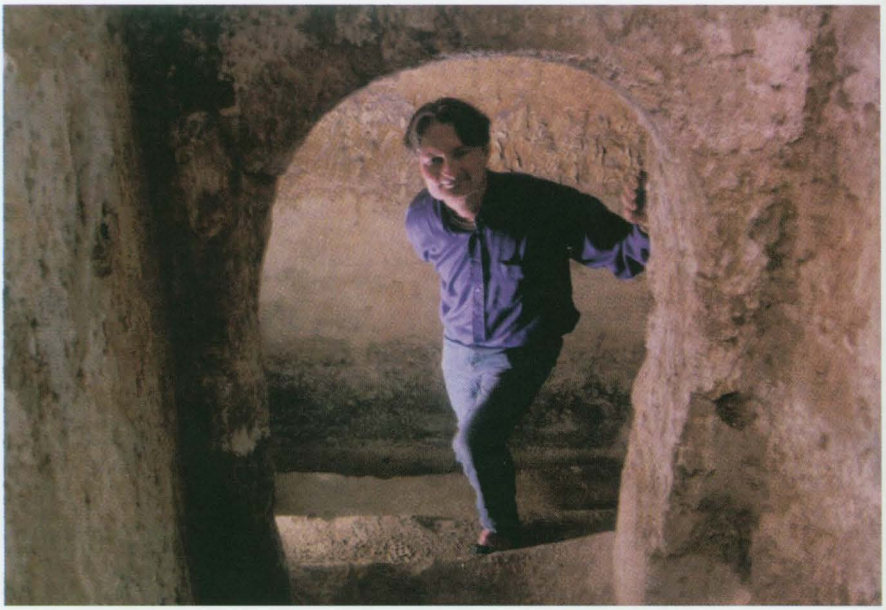
Barselona'da bulunan ve Tapınaktaki bir kurban törenini betimleyen taş plak.

Zippori'de bulunan ve bir şöleni betimleyen bir Roma mozaiği.

Tapınak Dağı'nın yanında bulunan basamaklı bir arınma havuzu.

Şiloam Havuzu'nun güneydoğu köşesi.

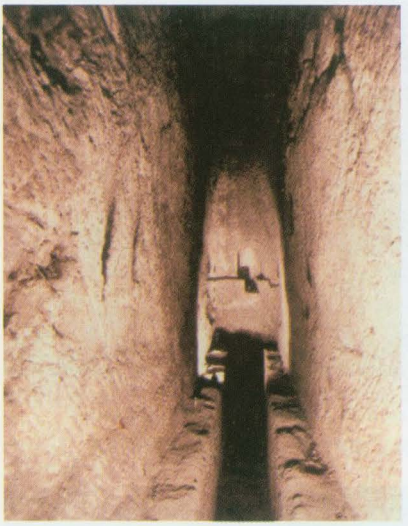
Şiloam Havuzu'ndan Tapınak Dağı'na giden taş döşeli, basamaklı yol.

Yunanca bir yazıt: 'Tapınak Dağı'ndan içeri hiçbir yabancı giremez. Bu kuralı ihlal ettiği görülenler ölüm cezasına çarptırılırlar.

Şiloah Havuzu yakınlarında M.S. birinci yüzyıldan kalma çok katlı bir evin kalıntıları.

'Bethso' tünelinin batıya açılan tarafının içten görünüşü.

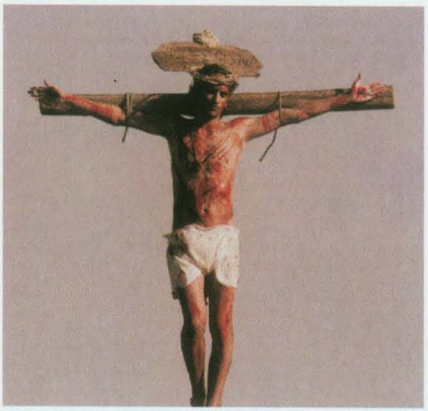
Büyük Herod'un yaptırdığı Hippicus kulesinin temeli.

Valilik Binası'na açılan kapının kazı esnasındaki görüntüsü.

Valilik Binası'na açılan kapının bugünkü görüntüsü.

Çarmıha gerilmiş İsa temsili.

Giv'at ha-Mivtar mezarındaki içinde insan kemikleri olan kemik haznesi.

M.S. birinci yüzyılda kullanılmış demir bir çivi.

Giv'at ha-Mivtar mezarında gömülü bulunan adamın ne şekilde çarmıha gerildiğini gösteren temsili bir resim(yan tarafta topuk kemiği ve çivi bulunmakta)

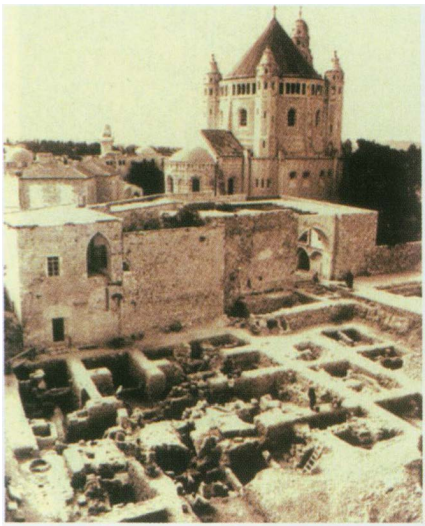
Givat ha-Mivtar'daki mezarda bulunan çarmıha gerilmiş adamın topuk kemiği ve çarmıha tutturulduğu çivi.

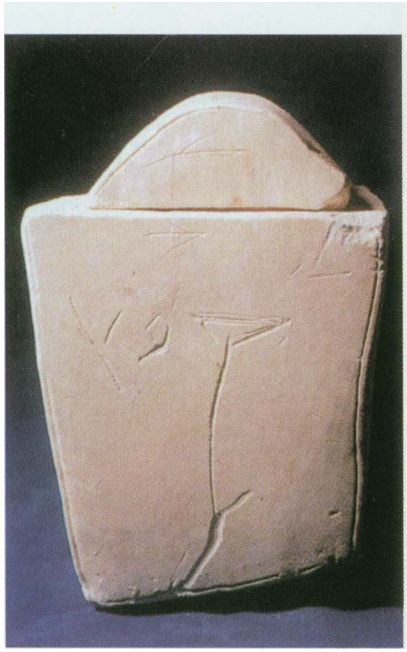
Akaldema'da bulunan ve Anna'ya ait olduğu düşünülen mezarın kayadan oyulmuş tavanı.

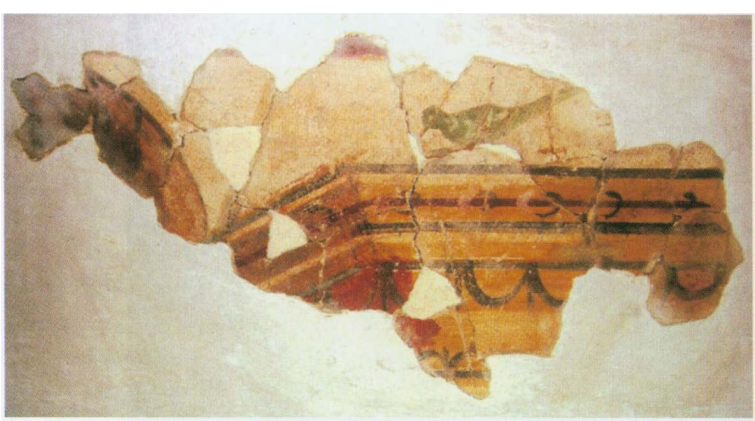
Beytesta Havuzu'nun kuzey duvarının alt kısmındaki kırmızı topraktan bir oyuk.

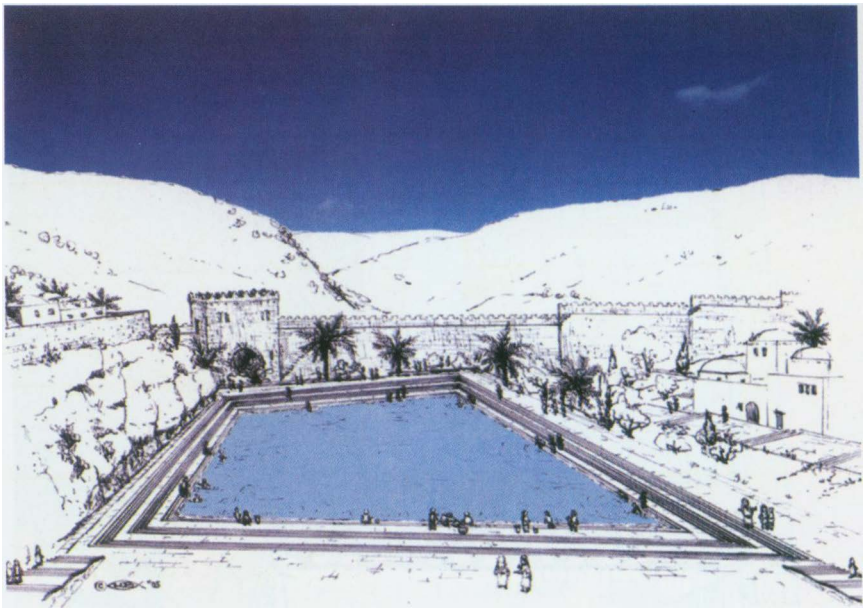
Ermenistan'da bulunan Kayfa'nın evinda yapılan kazı çalışmalarından bir görüntü.

Üzerinde 'Kayfa' yazan kemik haznesi.

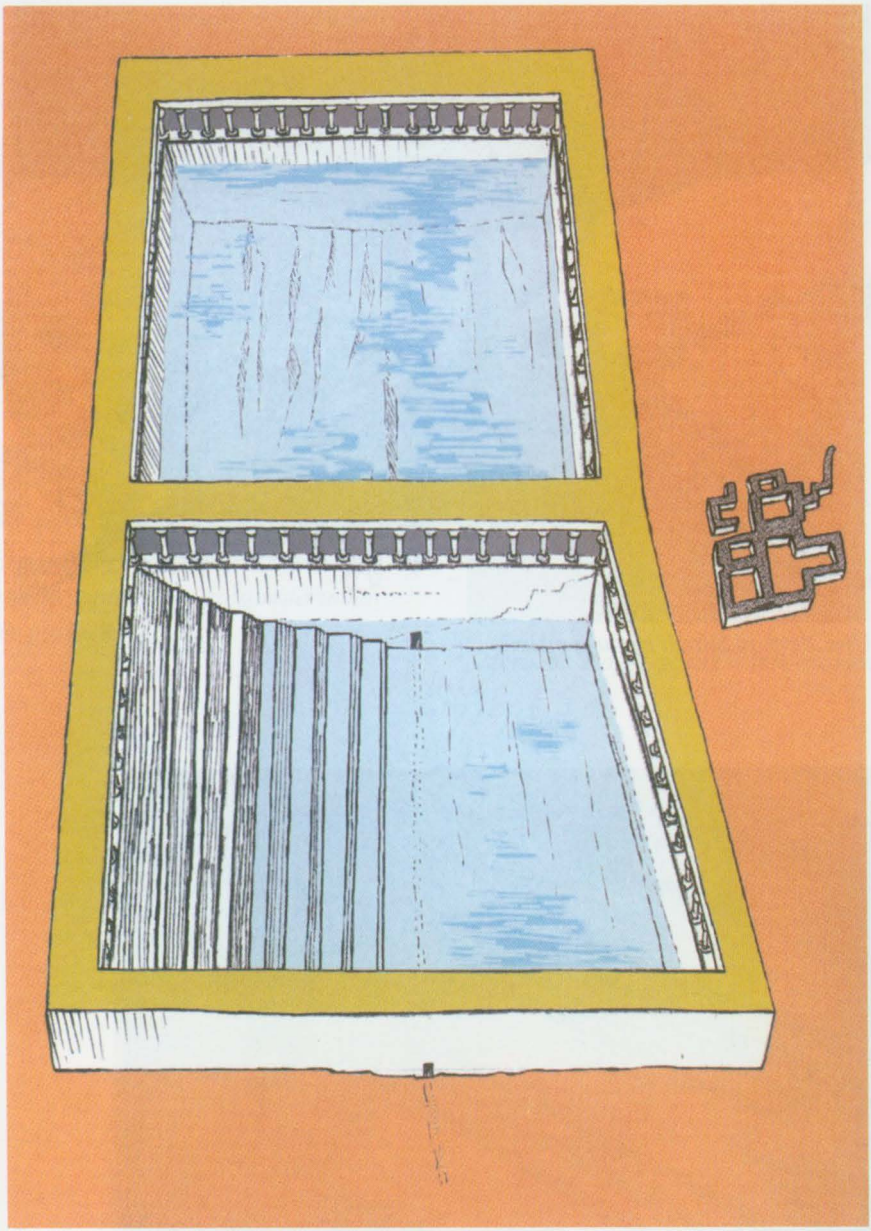
Kayfa'nın evinde yapılan kazı çalışmalarında ortaya çıkartılmış bir duvar resmi.

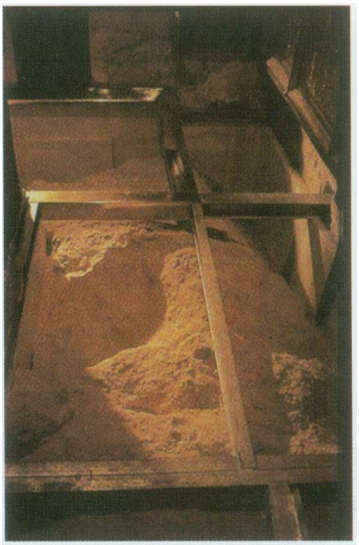
Uwe Beer'in Şiloah Havuzu çizimi.

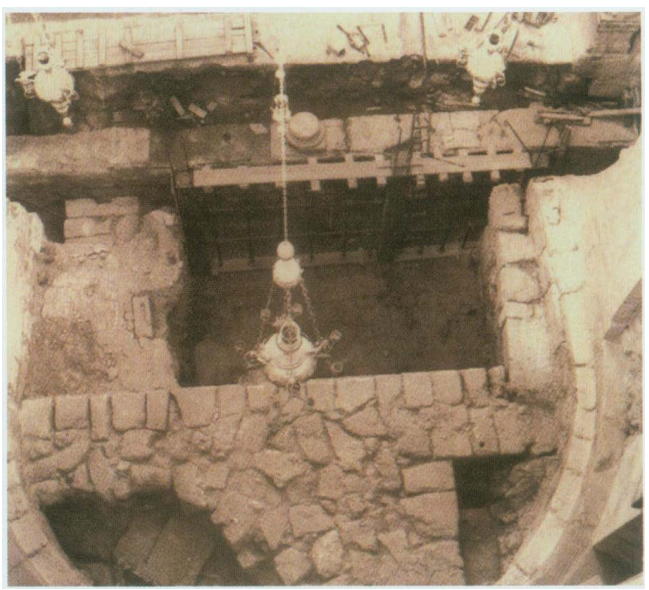
Beytesta Havuzu'nun güney tarafındaki teknesinin kuzeybatı köşesi.

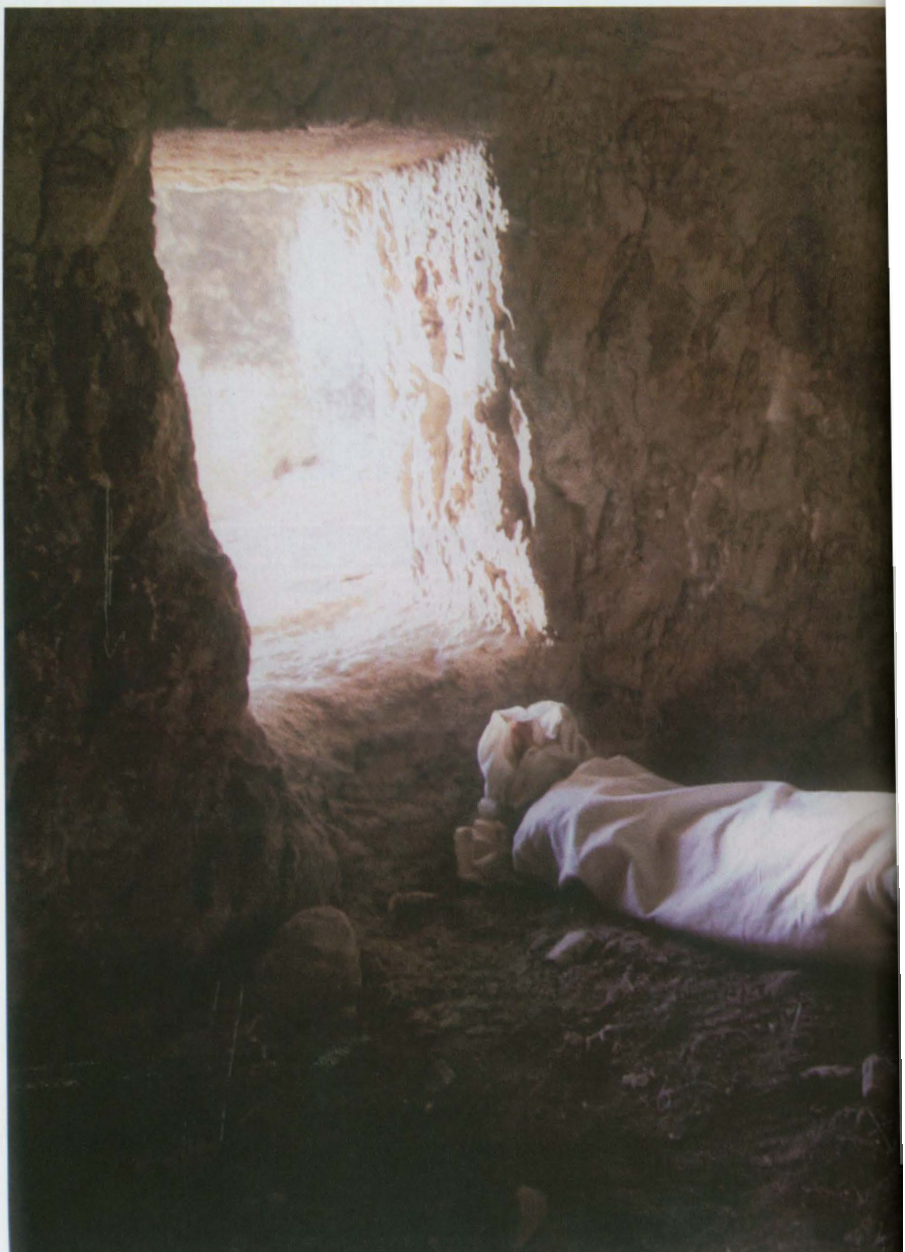
Beytesta Havuzu'nun kuzeye bakan tarafının çizimi.

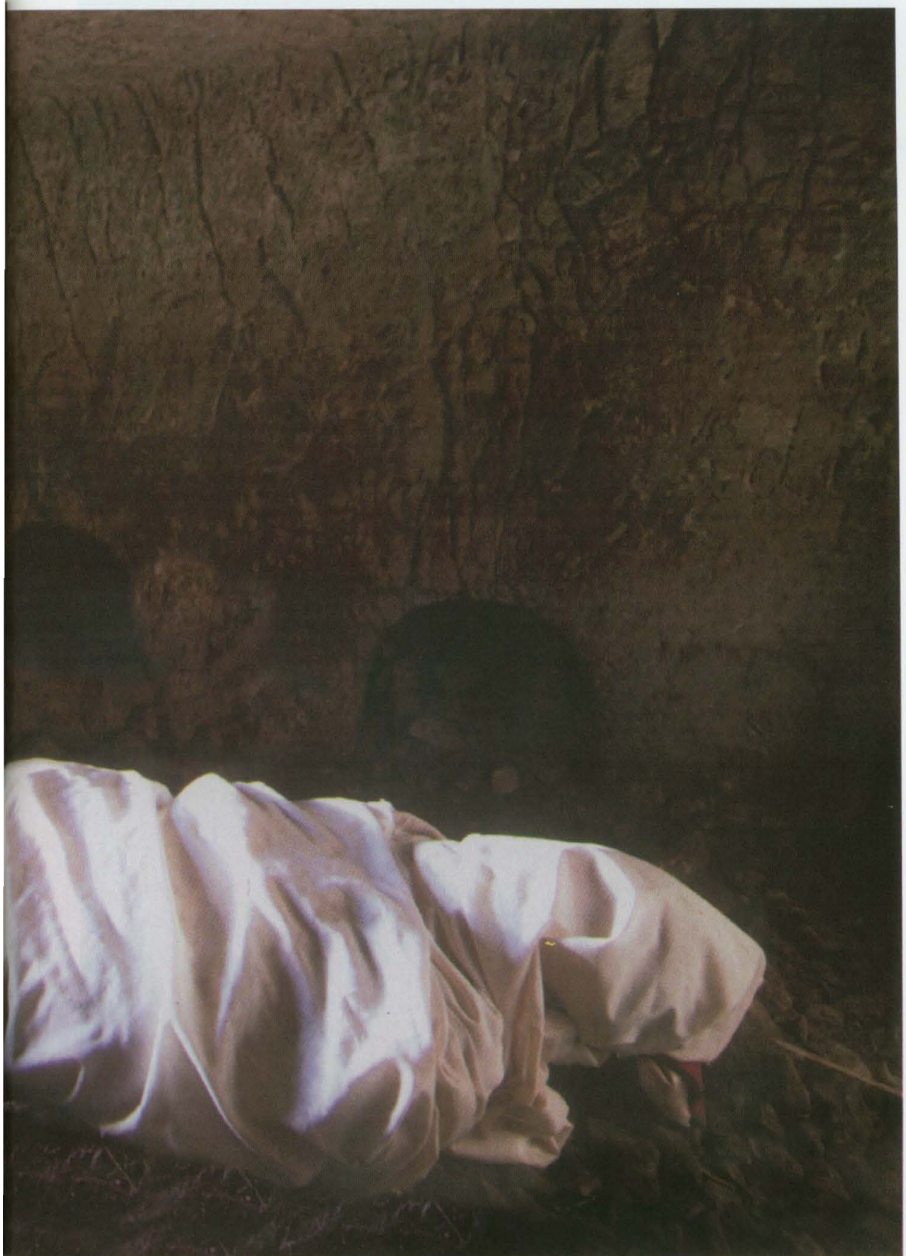
İsa'nın mezarının bulunduğuna inanılan Kutsal Kabir Kilisesi'nin kaya yüzeyi.

Kutsal Kabir Kilisesi'ndeki Golgotha'yı gösteren Konstantin Kilisesi'nin kubbesi.

M.S. birinci yüzyıla ait bir mezarda bulunan kefene sarılmış cesedin temsili görüntüsü.

İsa'nın ailesinin gömülü olduğu düşünülen mezarda bulunan üstü gül desenleriyle süslenmiş bir kemik haznesi.

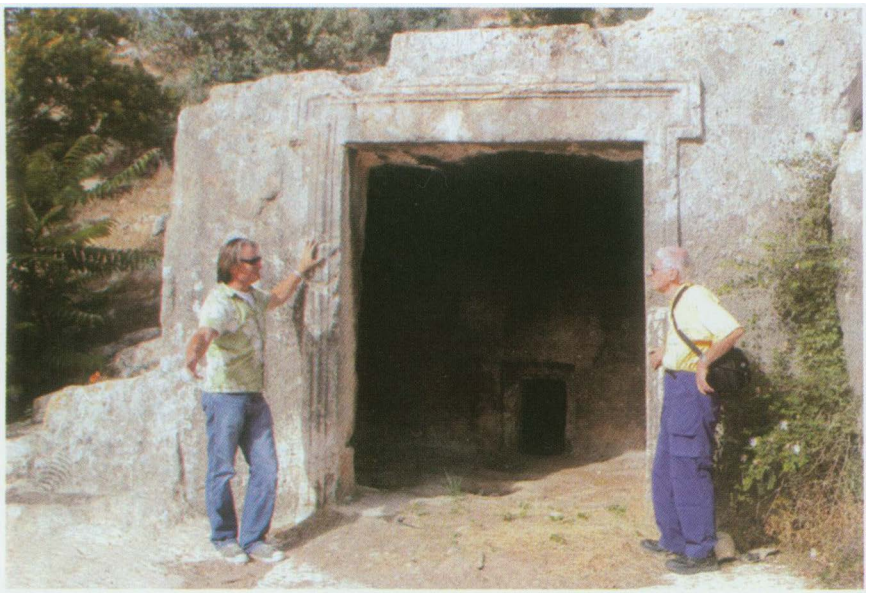

Aynı mezardaki kefen ve insan saçı kalıntıları.

İsa'nın mezarının Kutsal Kabir Kilisesi'ndeki Rotunda'nın kubbesinden yansıyan ışıkla aydınlanmış hali.

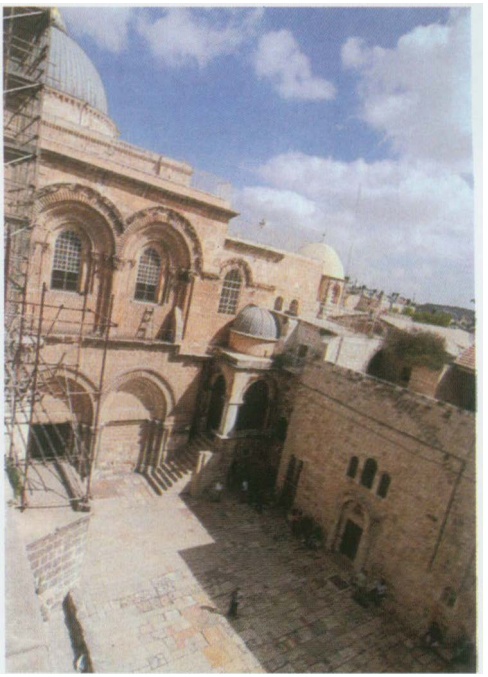

John Dominic Crossan(sağda) ve benim Akaldema'daki kaya mezarın önünde çekilmiş fotoğrafımız.

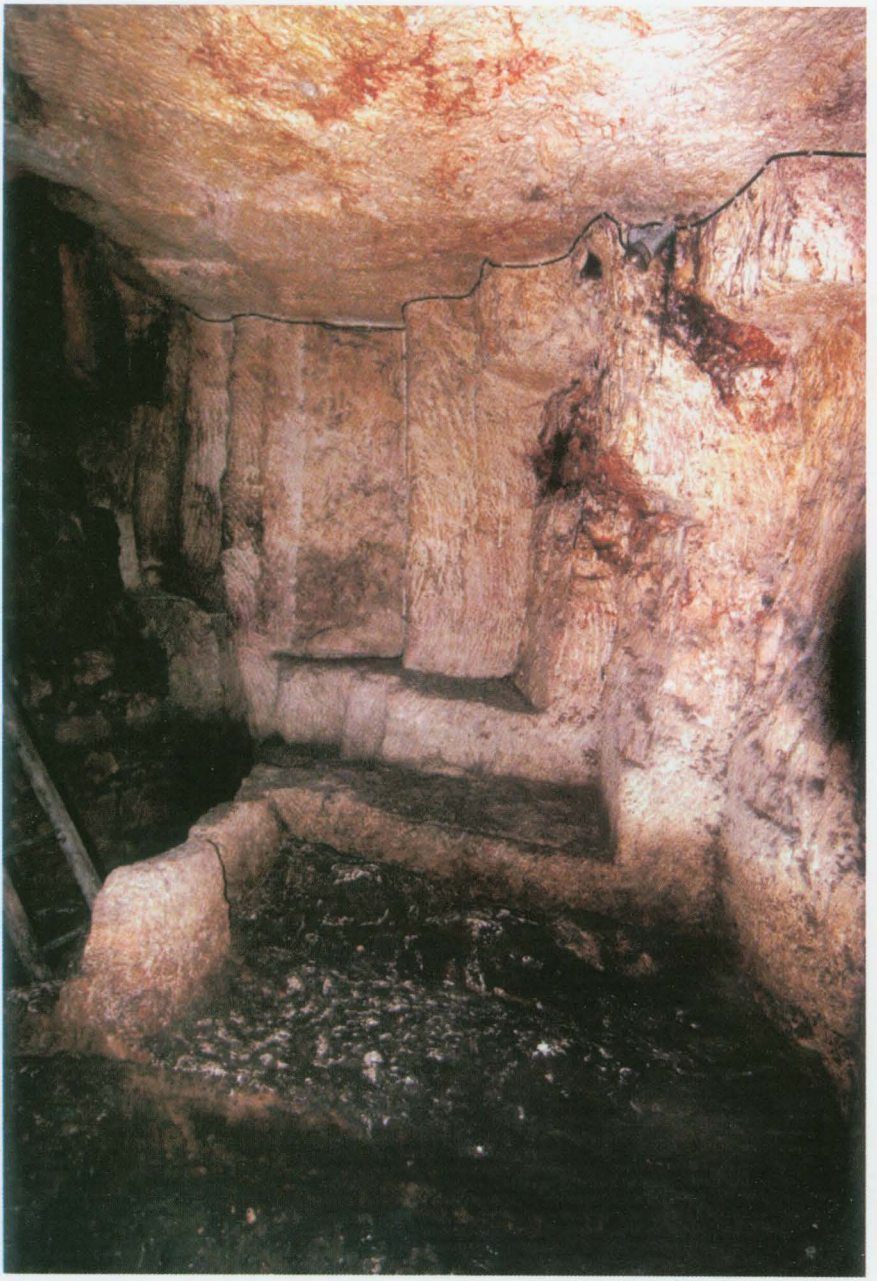
Talpiot Mezarı'nın ön cephesinin yakınlarda çekilmiş bir fotoğrafı.

Kutsal Kabir Kilisesi.

Kutsal Kabir Kilisesi'nde Arimatyalı Yusuf'a ait olduğu düşünülen mezar.

Kutsal Kabir Kilisesi'nin altında bulunan taş ocakları.